

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«НАЦІОНАЛЬНИЙ ГІРНИЧИЙ УНІВЕРСИТЕТ»

Н.І. Литвиненко

**ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ СКЛАДОВІ
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ КРАЇНИ**

Монографія

Дніпропетровськ
НГУ
2015

УДК 330.341: 330.837

ББК 65.01

Л 64

Рекомендовано до видання вченою радою Державного ВНЗ «Національний гірничий університет» (протокол № 4 від 28.04.2015).

Рецензенти:

Ю.Є. Петруня – д-р екон. наук, завідувач кафедри менеджменту ЗЕД Університету митної справи та фінансів, м. Дніпропетровськ;

О.В. Горняк – д-р екон. наук, завідувач кафедри економічної теорії та історії економічної думки Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова;

В.Д. Якубенко – д-р екон. наук, професор кафедри політичної економії обліково-економічних факультетів Київського національного економічного університету ім. В. Гетьмана.

Литвиненко Н.І.

Л 64 Інституціональні складові соціально-економічного розвитку країни: монографія / Н.І. Литвиненко; М-во освіти і науки України, Нац. гірн. ун-т. – Д.: НГУ, 2015. – 310 с.

ISBN 978-966-350-543-5

Розглянуто теоретико-методологічні проблеми впливу інституціонального середовища на соціально-економічний розвиток країни. Виділено сукупність норм, які входять до складу інституціонального середовища і здійснюють найбільший вплив на економічну систему країни. Встановлено взаємозв'язки між виділеними нормами та рівнем соціально-економічного розвитку, а також між самими нормами для груп країн з різним рівнем соціально-економічного розвитку. Це дозволяє розробити та впровадити більш ефективну соціально-економічну політику в Україні.

Розраховано на викладачів, науковців, а також на всіх тих, хто цікавиться проблемами впливу інституціонального середовища на соціально-економічний розвиток країни.

УДК 330.341: 330.837

ББК 65.01

© Н.І. Литвиненко, 2015

© Державний ВНЗ «НГУ», 2015

ISBN 978-966-350-543-65

ЗМІСТ	3
ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ ІНСТИТУЦІОНАЛЬНОГО СЕРЕДОВИЩА НА РОЗВИТОК ЕКОНОМІЧНОЇ СИСТЕМИ	
1.1 Еволюція поглядів на фактори розвитку соціально- економічних систем	7
1.2 Інституціональне середовище економічної системи: сутність, складові та напрями впливу на розвиток	27
1.3 Методологічні підходи до аналізу інституціонального середовища в контексті розвитку економічних систем	42
РОЗДІЛ 2 СТРУКТУРНІ КОМПОНЕНТИ ІНСТИТУЦІОНАЛЬНОГО СЕРЕДОВИЩА ЕКОНОМІЧНОЇ СИСТЕМИ	
2.1 Свобода як базовий елемент інституціонального середовища	58
2.2 Толерантність: моральний плюралізм, заснований на свободі	69
2.3 Довіра та її місце серед інститутів впливу на економічні відносини людей	82
2.4 Рентоорієнтована поведінка та правова поведінка у системі норм інституціонального середовища	94
РОЗДІЛ 3 КІЛЬКІСНИЙ ВИМІР ЕЛЕМЕНТІВ ІНСТИТУЦІОНАЛЬНОГО СЕРЕДОВИЩА	
3.1 Міжнародний аналітичний потенціал оцінювання ролі інституціональних факторів	106
3.2 Методологія розрахунку кількісних показників, заснованих на статистичних даних та результатах опитувань	117
РОЗДІЛ 4 КОМПАРАТИВНИЙ АНАЛІЗ ІНСТИТУЦІОНАЛЬНОГО СЕРЕДОВИЩА ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ РІЗНИХ КРАЇН СВІТУ	
4.1 Основні тенденції розвитку інституціонального середовища економічних систем	137
4.2 Вплив інституціонального середовища на розвиток економічної системи	147
РОЗДІЛ 5 ІНСТИТУЦІОНАЛЬНЕ СЕРЕДОВИЩЕ ФОРМУВАННЯ СУЧАСНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ	
5.1 Сучасний стан інституціонального середовища економічної системи України	163
5.2 Особливості інституціонального середовища економічної системи України	179
5.3 Напрями формування ефективної структури інституціонального середовища економічної системи України	192
ВИСНОВКИ	203
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	206

ДОДАТКИ

Додаток А Кореляційна матриця показників індексу «Фізична свобода» за 2009 рік	228
Додаток Б Індекс «Фізичної свободи» та його субіндекси	230
Додаток В Індекс «Економічної свободи» за 1995-2012 р.р.	235
Додаток Г Розміри ренти в бюджетній сфері за 1999-2010 р.р.	240
Додаток Д Індекс «Міжособистісна довіра» та Індекс Інституціональна довіра» за 2008 рік	243
Додаток Е Аналіз динаміки індексу «Фізична свобода» та його субіндексів по країнам за 1995-2009 роки	245
Додаток Ж Описова статистика індексу «Рента в бюджетній сфері»	247
Додаток И Взаємозв'язок між добробутом та нормами за 1999 рік	249
Додаток К Взаємозв'язок між добробутом та нормами ренто-орієнтована поведінка, правова поведінка, свобода	264
Додаток Л Взаємозв'язок між добробутом та відомими індексами	294

ВСТУП

Соціально-економічний розвиток суспільства завжди перебував у центрі уваги представників економічної науки. Однак такої актуальності, як у ХХ та на початку ХХІ ст., напевно, він не набував ніколи. Розпад колоніальної системи і вибір країнами, що звільнилися, нового шляху для свого розвитку, глибокі суперечності в розвинутих країнах, пов'язані з межами економічного зростання та крах соціалістичної системи у Східній Європі і СРСР викликали посилену увагу науковців до проблем зростання й розвитку. Теоретики й політики прагнули визначити, від чого залежить успіх соціально-економічних трансформацій і за рахунок яких джерел країни, що стали на цей шлях, можуть отримати імпульс до сталого розвитку. На жаль, переважна більшість таких досліджень виявилася надто далекою від розкриття закономірностей, які визначають розвиток.

Науковці у своїй переважній більшості поділяли уявлення про розвиток як процес, у ході якого всі країни мають повторити шлях високо розвинутих держав, а значить, здійснити перехід до вільного ринку за мінімальної участі держави, демократичних політичних інститутів і свободи. Орієнтація на західну модель розвитку не увінчалась успіхом – більш-менш швидкими темпами стали розвиватися тільки ті країни, які вже мали на початок реформування історичний досвід лібералізму.

Ці факти призвели до переоцінки домінуючих уявлень про розвиток – поряд з ресурсними і технологічними складовими стали враховуватися соціальні, політичні і соціокультурні фактори. Зрозумілим стало те, що загального, характерного для абсолютно всіх країн шляху розвитку не існує. Кожна країна має свої специфічні риси, і ці особливості багато в чому визначаються її інституціональним середовищем. Саме ця проблема стала предметом дослідження, представленого в даній монографії. Вивчаючи інституціональне середовище економічної системи, ми намагалися продемонструвати, як воно впливає на її розвиток.

Слід зазначити, що проблемами розвитку в тих чи інших аспектах займалися такі видатні дослідники минулого, як А.Ж. Тюрго, Ж.А. Кондорсе, А. Сміт, Т. Мальтус, Дж.С. Мілль, К. Маркс, Ф. Ліст, В. Рошер, Б. Гільдебранд, Л. Brentano, Г. фон Шмоллер, К. Бюхер, А. Вагнер, В. Зомбарт, М. Вебер, Т. Веблен, К. Кларк, Ж. Фурастьє, Д. Белл, Е. Тоффлер, Дж.К. Гелбрейт, У. Ростоу, П. Друкер, М. Кастельс, А. Турен, Ф. Фукуяма та багато інших. Інституціональними аспектами поступу суспільств займалися Д. Норт, Р. Коуз, О. Вільямсон, Дж. Б'юкенен, Г. Таллок та М. Олсон.

Серед науковців пострадянських країн особливого значення набувають роботи Гриценко А.А., Гальчинського А.С., Дементьев В.В., А.О. Задоя, Липов В.В., Малий І.Й., Меркулова Т.В., Т.І. Артемова, А.М. Пилипенко, Л.І. Яковенко, Н.І. Гражевська, В. Якубенко.

Відзначаючи вагомий внесок даних дослідників до теорії соціально-економічного розвитку і впливу на його перебіг інституціонального середовища, ми все ще не можемо вести мову про остаточне вирішення всіх

існуючих проблем. Приділяючи увагу впливовості інститутів на розвиток, науковці, однак, не дійшли одностайності відносно як самої сутності поняття «інституціональне середовище», так і визначення його базових складових, що відзначаються найвищим потенціалом впливу. Ще однією проблемою, яка потребує свого вирішення, є встановлення взаємодії та взаємозумовленості складових інституціонального середовища, за рахунок чого розвиток, власне, й відбувається.

Дану монографію вирізняє з поміж існуючих прагнення автора продемонструвати тенденції розвитку, який відбувається під впливом інституціональних чинників, не тільки казуально, але й за рахунок застосування кількісного аналізу. У першому розділі роботи досліджується еволюція поглядів на чинники розвитку, встановлюється сутність інституціонального середовища економічної системи та обирається методологічний підхід до дослідження його впливовості на поступальний рух суспільства. Другий розділ присвячено аналізу складових інституціонального середовища в контексті їхньої здатності детермінувати розвиток. Третій розділ знайомить з кількісним виміром елементів інституціонального середовища економічної системи країни. В четвертому розділі проведено компаративний аналіз інституціонального середовища економічних систем країн, які належать до груп з різним соціально-економічного розвитку. В п'ятому розділі подано аналіз сучасної структури інституціонального середовища економічної системи України, а також розглянуто причини та витоки його формування.

Автор висловлює подяку за підтримку, цінні зауваження та пропозиції науковому консультанту – професору, доктору економічних наук Анатолію Олександровичу Задої. Велику вдячність за поради і підтримку хотілося б виказати професору, д.е.н. В.В. Дементьєву, професору, д.е.н. О.В. Горняк, професору, д.е.н. В.В. Липову, професору, д.е.н. Ю.Є. Петруні, професору, д.е.н. Г.М. Пилипенку, професору, д.е.н. Ю.І. Пилипенку, професору, д.е.н. Л.І. Яковенку, професору, д.е.н. В.Д. Якубенку.

РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ ІНСТИТУЦІОНАЛЬНОГО СЕРЕДОВИЩА НА РОЗВИТОК ЕКОНОМІЧНОЇ СИСТЕМИ

1.1 Еволюція поглядів на фактори розвитку соціально-економічних систем

У різні історичні періоди людство завжди задавалося питанням, як влаштований світ і що є джерелом його розвитку. У філософів та істориків це була ідея прогресу, яка передбачала, що суспільство покращувало свій стан в минулому, продовжує рухатися в даному напрямку зараз і буде продовжувати рухатися вперед у перспективі [1]. По суті, це були уявлення мислителів про історичний рух суспільства з минулого через теперішнє в майбутнє. Починаючи від античних часів та Середніх віків суспільний прогрес пов'язувалася ними з розумом, знаннями і наукою. Однак саме епоха просвітництва вивела ідею прогресу в окрему сферу філософських і соціальних досліджень.

Найбільш концентровано уявлення мислителів XVIII ст. про прогрес було представлено Вольтером, який стверджував, що він «означає успіх розуму в пізнанні природи і людини, а також у перетворенні відповідно до цього всього людського життя. Прогрес – це розширення й поглиблення теоретичних знань, це краща праця і розвиток промисловості (ремесла й мануфактури), підвищення ефективності діяльності, зростання благополуччя цілих народів і кожної особистості... Рушійною силою прогресу є людський розум, котрий з необхідністю зазнає просвітництва і, в кінці кінців, приходять до відкриття істини» [2, с. 23].

Зауважимо, що незважаючи на широке розповсюдження, ідея прогресу упритул до другої половини XVIII ст. існувала тільки як загальнонаукова доктрина. Вона не прикладалась ні до якої спеціальної області знань і не застосовувалась ні до яких історично зумовлених форм. Вперше ідея прогресу була використана в аналізі функціонування економіки А. Р. Тюрго, який би, на наш погляд, ніколи б не зміг цього зробити, якби Ф. Кене своїми працями не сприяв еволюції науки про суспільство від фрагментарних уявлень про функціонування окремих складових до системного розуміння його природи та законів розвитку. Перші контури такого переходу були окреслені Ф. Кене в «Економічній таблиці» (1758), де він вперше представив економіку як єдине впорядковане ціле, як сукупність логічно пов'язаних відносин, що виникають між окремими соціальними групами (класами) з приводу створення та суспільного руху чистого продукту нації. Ці уявлення про економіку різко відрізнялися від попередніх, оскільки пояснювали вже не окремі розрізнені аспекти господарської діяльності людей, а вперше втілювали ідею їх сумісного існування в межах економічного організму.

Як зазначає Й. Шумпетер в «Історії економічного аналізу» щодо попередників Ф. Кене, «Економісти ніколи не займалися дослідженням того, як економічні явища пов'язані між собою. Вони сприймали це як само собою зрозуміле і або були не здатні осмислити питання про цю взаємозалежність на

рівні чіткого формулювання, або не бачили в цьому необхідності. Вони були занадто далекими від розуміння того, що ця всеохоплююча взаємозалежність – фундаментальний факт, науковий аналіз якого може суттєво поповнити знання практиків про економічні явища» [3, с. 338]. Ф. Кене, на думку Шумпетера, виявився саме тим економістом, який зрозумів у XVII ст. цей взаємозв'язок і представив його у вигляді круговороту, який у кожний період замикається сам на себе.

Такий підхід вимагав відповіді на питання про механізм, який урегульовує й упорядковує економічну діяльність людей, об'єднаних у соціальні групи, надаючи, тим самим, економічному суспільству ознак стійкості. Ф. Кене віднаходить його у фізичних та моральних законах природи, стверджуючи, що це закони світового порядку, встановлені вищими небесними силами. «Усе підпорядковане в цьому світі законам природи, встановленим Богом, – пише вчений, – людина, наділена розумом, володіє прерогативою їх споглядання та пізнання з метою отримання якомога більшої користі» [4, с. 334].

Однак, при всій значущості своїх ідей, Ф. Кене не зробив ніякого помітного кроку у з'ясуванні рушійних сил розвитку економіки. Його система, незважаючи на представлені в ній певні послідовності змін в економічному процесі кругообігу доходів і витрат, залишалася стаціонарною системою. Закони природного порядку, від яких відштовхувався вчений у своєму розумінні природи функціонування економіки, вважались «незмінними, непорушними і взагалі самими кращими законами, які тільки могли існувати» [4, с. 337]. Вони виступали як ідеальне веління людської природи, усвідомлене розумом, яким, власне, і була наділена людина Творцем, який визначив закони природного порядку і встановив їх у ході створення Всесвіту.

Поява нових економічних явищ і процесів, виникнення раніше невідомих форм організації економічної діяльності людей вимагали пояснення не тільки економічного устрою суспільства, законів його функціонування, але й рушійних сил тих змін, які в ньому відбувалися. Вченим, який надає економічному організму руху і, тим самим, формулює основні постулати прогресу в економіці, став А. Р. Ж. Тюрго. Вже в одній із перших своїх публічних промов – «Філософському огляді дослідницького розвитку людського розуму, – проголошений у Сорбоні в 1750 році, Тюрго описав «загальний шлях людського розуму», розвитку, який визначив «ланцюг причин і наслідків, які поєднують існуючий стан світу з усім, що було раніше» [1, с.282]. «Коли ми дивимося на сучасний світ, – говорить Тюрго, – світ, з яким нас познайомили європейські мореплавці та дослідники, – ми можемо бачити кожний відтінок варварства та витонченості... кожен крок, здійснений людським розумом, схожість кожної стадії, через яку він пройшов, історію всіх епох» [1, с.282].

На відміну від стаціонарного економічного організму Ф. Кене, базованого на незмінних законах природного порядку, Тюрго утверджує ідею його розвитку в часі, яка ґрунтується на якісному розрізненні людини і природи. Вчений вважає, що «явища природи підкоряються незмінним законам і замкнені в кола завжди однакових поворотів: все народжується і все вмирає... А послідовний розвиток людей, навпаки, із століття в століття привносить явища, які

змінюються – розум, страсті, свобода безперервно породжують нові події. Всі епохи переплетені ланцюгами причин і наслідків, що поєднують сучасний стан світу з усіма його попередніми станами» [5, с. 87].

Важливим є усвідомлення того, що Ф. Кене, як і його попередники, хоча й приділяли важливе значення природним і суспільним факторам розвитку, все ж вважали кінцевою й незмінною причиною прогресу Провидіння. Тюрго, до кінця так і не відмовившись від ідеї про певну участь в прогресі суспільства надприродних сил, головну роль у цьому процесі відвів знанням. Підкреслюючи нерівномірність розвитку окремих народів у залежності від їх схильності до творчості, вчений вказував на те, що людству взагалі притаманний постійний загальний прогрес і що пов'язаний він із розвитком науки. Мова народів та їх писемність, фізичні науки і практичні ремесла, такі дисципліни, як історія, математика, логіка, етика і політика досліджуються Тюрго у якості тих культурних і соціальних факторів, які зумовлюють інтелектуальний прогрес і здатність людства до творчості.

Цей прогрес А. Р. Ж. Тюрго у подальшому пов'язав з економічним прогресом, і вважав, що його рушійною силою є «страсті – егоїзм, амбіції, марнославство, без яких людський рід завжди б залишався посередністю. Страсті примножували ідеї, розповсюджували знання, удосконалювали розум, в результаті чого об'єднувались ізольовані нації і торгові та політичні узи в кінці кінців пов'язали всі частини земного шару, і вся сукупність людського роду через чергування спокою і потрясінь, успіхів і втрат, хай повільно, але рухається вперед до своєї досконалості» [5, с. 89].

Саме під кутом цих ідей Тюрго розглядає функціонування економічного суспільства, в якому три основні соціальні групи виробляють і розподіляють чистий продукт. На відміну від Кене, він починає цей аналіз з форм, в якому це суспільство перебувало до того моменту, коли його риси змінив прихід на авансцену капіталістичного підприємця. У роботі «План двох роздумів про загальну історію» (1751) вчений приходить висновку, що економічне підприємництво пройшло шлях від стадії полювання до чабанства і далі – до землеробства, з якого, власне, й виросла мануфактурно-комерційна система. За Тюрго, кожна із цих стадій виникає із попередньої їй за часом як прогресивна зміна підприємницької системи, заснованої на свободі.

Зауважимо, що про надзвичайну роль свободи у забезпеченні прогресу вчений говорив ще в своїх попередніх роботах, розглядаючи її як необхідну умову для підйому мистецтв і наук. У «Загальній історії» він визначив її роль в становленні суспільних інститутів і підприємництва. Однак, в своїй найбільш ґрунтовній економічній праці – есе «Роздуми про створення й розподіл багатств» (1769) – Тюрго вперше представив економічну свободу в якості квінтесенції успіхів економіки, заснованої на приватному підприємстві та звільненої від урядових декретів і примхів. Отже, у своїх поглядах на соціально-економічний розвиток Тюрго вперше поєднав інтелектуальний і економічний прогрес, визначив їх взаємозалежність один від одного і їх обох від свободи.

Ідеї Тюрго набули подальшого розвитку в дослідженнях його сучасника і майже однодумця Ж. А. Кондорсе, квінтесенцією яких стала робота «Ескіз історичної картини прогресу людського розуму» (1795). Особливістю концепції вченого було те, що він, по суті, узагальнив усі існуючі просвітницькі ідеї свого часу відносно прогресу і здійснив першу спробу наукового прогнозу майбутнього розвитку суспільства. Як і попередники, Кондорсе в основу суспільного розвитку поклав інтелектуальний прогрес людства з чітким виділенням десяти стадій еволюції першого. Характеризуючи ці стадії, вчений детально аналізує прогресивні зміни, які відбувалися в філософії та інших науках, історії, розумінні правильних засад державного управління, економіки та суспільства.

Здійснивши таку роботу, Кондорсе приходять висновку, що людство переходило від однієї стадії до іншої завдяки розвитку науки («наука – це золота дорога в майбутнє, до повного удосконалення й егалітарного духу прийдешнього») розкріпаченню розуму і його свободі. Останній Кондорсе надає особливого значення, вважає її необхідним чинником прогресу і вказує на необхідність створення умов для її розвитку, найважливішою з яких є рівність.

Розглядаючи історію цивілізацій минулого, Кондорсе вказує, що прогрес має певні обмеження, пов'язані з подвійним характером наслідків розвитку науки, яка, з одного боку, виконувала просвітницькі функції, а з іншого – розповсюджувала хибні ідеї і, завдяки цьому, вводила суспільство в регрес. «Форма, посередництвом якої загальні помилки просочувались до народів, розповсюджувались й увіковічувались серед них, складала частину історичної картини прогресу людства» – пише Кондорсе [6, с. 138].

Засобом вирішення цієї суперечності прогресу вчений вважає розповсюдження більш інтенсивної та загальнодоступної освіти, прискорення темпів охоплення знаннями якомога більшої кількості людей і вдосконалення їх фізичних та моральних якостей. Саме з вирішенням вказаних проблем пов'язує Кондорсе перехід суспільства на останню, десятую і найбільш досконалу стадію розвитку, в якій утвердиться правління вчених, засноване на свободі. «Настане момент, – говорить вчений, – коли сонце буде освітлювати землю, населену тільки вільними людьми, які не визнають іншого правителя, окрім власного розуму» [6, с. 200].

Кондорсе завершує етап еволюції поглядів на прогрес суспільства епохи просвітництва, для якого була характерною традиція вбачати головною рушійною силою розвитку більшою мірою не матеріальні, а духовні складові, головним чином, прогрес розуму як наукового знання, заснованого на свободі. У подальшому, починаючи з А. Сміта, який першим пов'язав економічний прогрес із прогресом добробуту, тобто з поліпшенням матеріального становища населення, дослідники будуть вести мову про прогрес вже переважно в термінах економічного зростання. «Прогресуючий стан суспільства означає в дійсності радість і достаток для всіх його класів, нерухоми його стан позбавлений радості, а регресуючий стан наповнений сумом» – пише А. Сміт [7, с. 123].

У «Дослідженні про причини багатства народів» (1776) вчений теоретично оформив уявлення про економіку як самодостатню та саморегульовану систему, що базується на особистій свободі й автономії від державного втручання. Головною силою розвитку такої системи та її просування до прогресуючого нарощування національного багатства та добробуту Сміт вважав природне прагнення кожної людини покращити своє положення. «Кожній людині, – стверджував мислитель, – доки вона не порушує закони справедливості, надається зовсім вільно переслідувати з власного розуміння свої інтереси і конкурувати своєю працею та капіталом з працею та капіталом будь-якої іншої особи і цілого класу» [7, с. 278]. Як зазначав А. Сміт, ринок поєднує ці корисливі цілі і «невидимою рукою» (рукою Провидіння) направляє їх до загального блага. Держава не повинна управляти, хоча й з добрих намірів, економічними процесами і «керувати діяльністю приватних осіб, спрямовуючи їх до занять, найбільш відповідних інтересам суспільства», оскільки «задовольняючи власні потреби індивід часто більш дієво слугує інтересам суспільства, ніж тоді, коли свідомо намагається цього досягати» [7, с. 277].

У розділі Про природний розвиток добробуту «Багатства народів», Сміт чітко вказує, що уряд, втручаючись у економічне життя, «затримує замість того, щоб прискорювати прогрес суспільства у напрямку до дійсного багатства та величі, зменшує, замість того, щоб збільшувати, сумарну цінність річної продукції землі та праці». Саме тому держава має відійти від економіки і виконувати для неї лише три функції – гарантувати безпеку, відправляти правосуддя, включаючи захист приватної власності, і підтримувати деякі життєво важливі суспільні споруди. «Для того, щоб підійняти країну із найнижчого ступеня варварства до найвищого ступеня добробуту потрібні лише мир, легкі податки й толерантність в управлінні – усе інше забезпечить природний рух речей», – стверджує Сміт [7, с. 332].

Таким чином, у концепції Сміта ми вбачаємо відхід від уявлень про головний фактор соціально-економічного прогресу – розум індивідів та їх моральні почуття. І хоча вчений багато в чому й відштовхується від цих чинників, зокрема, у дослідженні витоків та впливовості на зростання багатства поділу праці, базованого на талантах та знаннях, необхідності моральних чеснот для ефективної роботи «невидимої руки» тощо, все ж таки головну роль в економічному прогресі він відводить поділу праці, вільній приватній ініціативі та конкуренції.

Однак, слід мати на увазі, що на відміну від усіх послідувачів вчень про зростання як результату впливу вільного підприємництва і конкуренції, концепція Сміта утверджує в якості основи прогресу особливий тип «природної свободи», яка ґрунтується на прагненні людей задовольнити свої егоїстичні інтереси в середовищі, що функціонує на засадах священних законів справедливості. Ці закони відображають основи соціального порядку, в яких функціонує кожна економічна система і які склалися набагато раніше, ніж відбулося становлення приватного підприємництва. Вони стали наслідком функціонування норм «підказаних внутрішнім споглядачем діяльності людини (сумлінням)» і зводяться до симпатії (здатності співвіднести свої власні

інтереси з інтересами інших осіб, оцінити свою поведінку з боку інших), чесності та рівності всіх перед законом [8].

Віра Сміта у зростання національного добробуту, детермінованого вільним підприємництвом і конкуренцією в умовах системи «природної свободи», починає переосмислюватися економістами першої половини ХІХ ст. Так, Т. Мальтус у «Дослідженні закону народонаселення» (1798 з послідуочими редакціями 1803, 1806, 1807, 1817 та 1826 рр.) вперше звертає увагу на існування певних суспільних перепон для постійного і всезростаючого економічного прогресу. Встановлені вченим тенденції збільшення населення в геометричній прогресії, а продовольства – в арифметичній, послугували досить вагомим аргументом на користь тези, що суспільство невпинно просувається до голоду й жебрацтва людства, замість досконалості, яку пророкували Кондорсе та інші мислителі через прогрес розуму і знань людини.

Слід звернути особливу увагу на той історичний факт, що такий песимістичний погляд на суспільний розвиток Мальтус представив тільки у першому виданні своєї роботи. У подальших редакціях він змінив ці погляди, значно розширив межі прогресу і продемонстрував варіантність розвитку суспільства. «Дана праця усім своїм змістом істотно й принципово відрізняється від попередньої в тому, що я припускаю в ній можливість існування перешкоди зростанню людності зовсім іншого виду, такої, яка не має нічого спільного ані з пороками, ані із злиднями» – пише вчений у передмові до видання 1803 р. [9, с. 48]. «Взагалі, якщо відносно бід, породжених законом народонаселення, майбутнє й не видається нам настільки блискучим, як ми того бажали б, все ж воно не настільки сумне й безрадісне, щоб нам не залишалося жодної надії на повільні й поступові покращення в людському суспільстві» [9, с.49].

Мальтус стверджував, що з розвитком економічного добробуту й зростанням заробітної плати робітничий клас буде поступово перетворюватися на середній, змінювати свої смаки і вперше отримає можливість використовувати продиктоване мораллю і здоровим глуздом обмеження на виробництво потомства. Вчений вказує, що «Майже у всіх країнах для нижчого класу народу існує межа жебрацтва, за якою зупиняються шлюб і продовження роду... Найголовнішою умовою, яка підвищує цю межу і зменшує жебрацтво найбільш нужденних класів населення, є свобода, забезпечення власності, прагнення до отримання переваг та насолод, які доставляються добробутом» [9, с. 124].

Мальтус відвів свободі одну з найголовніших умов досягнення добробуту і рішуче виступав проти всіх егалітарних схем, які пропонували соціалісти. Він був поборником ідей А. Сміта, які, хоча й підпорядкував власній християнській версії заснованої на особистому інтересі суспільній моделі розвитку, все ж вважав, що «... тільки соціально-економічна система, заснована на індивідуальній власності, яка функціонує через конкурентні ринки, спроможна гарантувати виробництво надлишкової продукції над основними потребами і підняти життєвий рівень» [9, с. 23].

Ще один із видатних представників класичної школи політичної економії Дж. С. Мілль майже у всіх своїх роботах тією чи іншою мірою досліджує

проблеми розвитку суспільства. Одним із його методологічних підходів до аналізу останнього є застосування методів статичної й динамічної (запозичених у О. Конта), які передбачають розгляд соціальних та економічних процесів не тільки «в стаціонарному та незмінному» стані, але й у стані «поступального розвитку». В «Системі логіки» (1844) вчений пише: «Я переконаний, що за епізодичними та тимчасовими виключеннями загальною тенденцією була, є й буде тенденція до покращення, до кращого та більш щасливого стану... в кожному нову епоху основні суспільні явища відрізняються від тих, якими вони були у попередню, та ще більш відмінні від усіх більш ранніх епох» [10, с.55].

Аналізуючи наукові досягнення Мілля у сфері дослідження суспільного розвитку, ми маємо виходити з того, що вони носили характер, з одного боку, філософських і політичних доктрин, а з іншого – економічних. Як соціальний філософ Мілля був палким прихильником О. Конта і повністю поділяв його ідеї відносно того, що суспільні явища підпорядковані суворому детермінізму, який набуває форми неминучої зміни суспільства під натиском розуму людини [11, с.99]. Вчений пов'язував розвиток із «прогресом інтелектуальних переконань людства, тобто з дією закону послідовних трансформацій людських уявлень» [11, с.99], і, вслід за Контом, вважав, що прогрес і розвиток, або еволюція, є одним і тим же процесом, оскільки будь-які удосконалення є неминучими, так як витікають із процесу розвитку. Мілля також стояв на позиціях Конта і відносно первинності соціальних та колективних процесів у напрямку прогресу суспільства, однак, на відміну від першого, був прихильником лібералізму й індивідуальної свободи, яку вважав одночасно і механізмом, і кінцевим результатом прогресу [12].

Ці уявлення Мілля приклали до економічної сфери і на їх основі здійснив спробу «розглянути економічні зусилля людського суспільства, яке змінюється... розглянути, в чому вони полягають, які закони їх визначають і до чого вони в кінці кінців призводять» [13., с. 715]. Як і Сміт, Мілля пов'язує прогресивний економічний розвиток із зростанням багатства і виокремлює його основні характерні риси: безмежне зростання влади людини над природою, постійне збільшення безпеки особистості й власності, величезне зростання виробництва та нагромадження, розвиток ділових здібностей основної маси людства, поширення й поглиблення кооперації.

Слідуючи за Мальтусом, Мілля намагається врахувати фактори, що уповільнюють зростання, і ставить питання про співвідношення зростання чисельності населення та виробництва: «Після того, як певна кількість сукупного продукту буде отримана... виключно важливе значення має обставина, чи збільшується цей продукт по відношенню до числа людей, які приймають участь у його розподілі» [13, с.769]. Розглядаючи цю проблему, вчений звертає увагу на зниження норми прибутку внаслідок зростання населення, зменшення віддачі на капітал у землеробстві і приходить висновку, «що зростання багатства не безмежне, і в кінці того процесу, який політекономисти називали поступальним розвитком, знаходиться стаціонарний стан» [13, с.769]. Для відтермінування такого стану вчений пропонує стимулювати технічний

прогрес, вивіз капіталу в інші країни, обмежувати народжуваність та уводити систему законів, які сприяють рівності індивідуального багатства.

Однак, вчений вважає, що навіть якщо суспільство призупиняє зростання багатства, потрапляючи у стаціонарний стан, то в ньому не перестають відбуватися прогресивні зміни, пов'язані з удосконаленням людини. За такого стану «ніяким чином не зменшуються, – пише Мілль, – простір для зростання всіх форм духовної культури, для морального й соціального прогресу, не меншим виявиться й простір для розвитку мистецтва життя і такий розвиток стане куди більш вірогідним, коли думки людини перестануть зосереджуватися на боротьбі за виживання» [13, с.768]. Саме ці висловлювання вченого вказують на те, що для нього, незважаючи на ототожнювання розвитку й прогресу, економічне зростання й розвиток – це хоча й пов'язані між собою, однак різні за змістом поняття.

Мілль переконаний, що конкуренція і повна свобода, які виступали головними рушійними силами зростання у А. Сміта, є такими тільки на певній стадії економічного розвитку. Тільки у бідних країнах, на думку вченого, зростання матеріального багатства є головним завданням. Коли ж ці країни досягають більш високого рівня добробуту – більш важливим стає удосконалення розподілу. «Найкращим станом людства було б таке, – пише Мілль, – коли ніхто не є бідним, не прагне стати багатшим і не існує ніяких причин боятися бути відкинутим назад через бажання інших протиснутися вперед» [13, с.766].

Тому вчений виступає за державне регулювання економіки, визнає регулюючу роль акціонерних товариств, асоціацій, кооперативів, тред-юніонів, тобто організацій громадянського суспільства. Не заперечуючи достоїнств асоціації комуністичного типу, Мілль вважав малоімовірною можливість її реальної побудови і звертав увагу на те, що комуністичний колективізм провокуватиметься падінням продуктивності праці. В основі кращого соціально-економічного устрою суспільства Мілль бачить удосконалену систему приватної власності з повним правом кожного члена суспільства на частку принесених нею вигод. Вчений визнає важливу роль технічного прогресу, соціального обмеження народжуваності, розширення виборчих прав та кооперативного руху, підвищення освітнього й морального рівня трудящих.

Вважаючи кінцевою метою суспільного розвитку досягнення кожною людиною стану щастя (ця думка була запозичена у Бентама), Мілль наголошував на тому, що цей стан стає можливим не тільки за рахунок егоїзму, але й завдяки самопожертві, благородству, симпатії. Визначальну роль у формуванні цих внутрішніх причин розвитку вчений відводив процесу виховання. «Під впливом виховання в нас виникають моральні переконання, які можуть досягати такої сили, що вивільнитися від них ми виявляємося неспроможними, і тоді ми їх називаємо совістю, почуттям обов'язку. Зовнішньою санкцією цього почуття слугує страх засудження й покарання з боку інших людей, а внутрішньою санкцією страждання, що викликається у моральних людей усвідомленням порушеного обов'язку» [13, с. 78].

Міллер вважається вченим, який завершує систему класичної політичної економії, а в нашому дослідженні постає як науковець, який водночас і завершує традицію приділяти рівнозначну роль як економічним, так і позаекономічним чинникам соціально-економічного розвитку суспільства. К. Маркс, з чиім іменем пов'язується зародження нового напрямку економічної теорії – марксистської політекономії – та утвердження формаційного підходу до аналізу суспільного розвитку, все, що безпосередньо не стосується змін у матеріальному виробництві, виводить із сфери чинників економічного прогресу. Для дослідження законів розвитку суспільства вчений пропонує категорію «суспільно-економічна формація», яка є теоретичним відображенням реального базису (виробничих відносин, які відображають той чи інший стан продуктивних сил) і надбудови (політики, права, культури, релігії).

Базуючись на діалектиці Гегеля і матеріалізмі Л. Фейєрбаха, Маркс конструює власний метод дослідження (матеріалістичну діалектику), і застосовуючи його до аналізу суспільного розвитку вважає останній процесом послідовної зміни суспільно-економічних формацій, яка відбувається внаслідок вирішення суперечності між продуктивними силами і виробничими відносинами, внаслідок чого суспільство переходить на більш прогресивну стадію економічного розвитку. Те, що кожна послідовна стадія розвитку господарства і суспільства виявляється вищою за попередню, Маркс доводить фактами неперервного технічного, економічного і соціального прогресу людства.

З огляду на різні типи соціально-економічних формацій у роботі «До критики політичної економії» (1859) вчений виділяє чотири стадії соціально-економічного розвитку. «У загальних рисах, – пише Маркс, – азіатський, античний, феодальний і сучасний, буржуазний способи виробництва можна означити як прогресивні епохи економічної суспільної формації. Буржуазні виробничі відносини є останньою антагоністичною формою суспільного процесу виробництва» [14, с. 34].

Цікавою особливістю поглядів Маркса на соціально-економічний розвиток є внутрішня суперечність його теорії, яка знайшла свій прояв у тому, що, з одного боку, вчений є прихильником еволюційного підходу, а з іншого – поборником революційної форми прогресу. У одній із своїх ранніх робіт, написаних сумісно з Ф. Енгельсом, «Святе сімейство» (1846), вчений стверджує, що «Приватна власність у своєму економічному русі сама штовхає себе до свого власного знищення... вона робить це тільки шляхом незалежного від неї, несвідомого, проти її волі здійснюючогося і природою самого об'єкта зумовленого розвитку» [15, с.39]. Про це ж мова йде і в «Критиці політичної економії», де стверджується, що «ні одна суспільна формація не гине раніше, ніж стануть розвиненими всі продуктивні сили, для яких вона дає достатньо простору, і нові більш високі виробничі відносини ніколи не з'являються раніше, ніж визрівають матеріальні умови їх існування у надрах самого старого суспільства» [14, с.7].

Разом з такими уявленнями у теорії Маркса співіснує й ідея відносно того, що «на певній стадії свого розвитку матеріальні продуктивні сили суспільства приходять у суперечність з існуючими виробничими відносинами, або – що є

лише юридичним виразом останніх – з відносинами власності, всередині яких вони розвивались. Із форм розвитку продуктивних сил ці відносини перетворюються на їх окопи. Тоді настає епоха соціальної революції» [16, с.297]. Тобто, тоді, коли виробничі відносини починають гальмувати подальший розвиток продуктивних сил, у суспільстві формуються нові соціальні сили, об'єктивно зацікавлені у зміні існуючих виробничих відносин. Вони вступають в класову боротьбу, кульмінацією якої і стає революція. Остання сприяє вирішенню суперечностей у процесі зміни однієї суспільно-економічної формації на іншу, більш прогресивну. У такий спосіб поряд з еволюційними поглядами як економіста Маркс як комуніст утверджує ідею про можливість прискорення історії, свідоме втручання людського розуму в природно-історичний процес саморозвитку суспільно-економічної формації. «Філософи тільки різними способами пояснювали світ, однак справа полягає в тому, щоб його змінити», – стверджує вчений [17, с.4]. Таким чином, у своїй теорії економічного розвитку Маркс, по-суті, одночасно підтримує два протилежні підходи до визначення характеру останнього – еволюційний, базований на матеріалістичному фундаменті, і трансцендентний, похідний від ідеалістичної віри в можливість людського розуму впливати на хід історії.

Для Маркса також є характерним розглядати історичну зміну соціально-економічних формацій у якості незворотного лінійного процесу. У передмові до першого видання «Капіталу» (1867) вчений пише: «Країна, промислово більш розвинута, показує менш розвинутій країні тільки картину її власного розвитку». І далі: «Всяка нація може і повинна навчатися в інших. Суспільство, навіть тоді, коли воно натрапило на слід природного закону свого розвитку, а кінцевою метою мого твору є відкриття економічного закону розвитку сучасного суспільства, – не може ні переплигнути через природні фази розвитку, ні відмінити останні декретами. Але воно може скоротити і пом'якшити муки пологів» [16, с. 297].

Незважаючи на широко розповсюджену думку про те, що саме Маркс є фундатором ідеї про лінійний характер соціально-економічного прогресу, аналіз поглядів мислителів XVIII – XIX ст. спростовує це твердження. Як слідує із вищевикладеного, його погляди у цьому сенсі нічим не відрізнялися від теорій Кондорсе, Сміта, Мальтуса, Мілля та інших представників соціальної науки, які утверджували ідею поступального односпрямованого історичного поступу суспільства. Маркс, на відміну від своїх попередників, послідовний природно-історичний процес переходу суспільства від одного стану до іншого підпорядкував дії об'єктивних законів, і, в першу чергу, закону відповідності виробничих відносин рівню й характеру продуктивних сил.

Однак те, що кардинально вирізняє Маркса з поміж інших – це прихильність економічному детермінізму, непохитній вірі в те, що головною рушійною силою розвитку суспільства є економічний базис, спосіб виробництва (революція тільки може його прискорити, «пом'якшити муки пологів»). І хоча Ф. Енгельс у подальшому дещо змінює цю жорстку формулу Маркса, все ж не відмовляється від думки про те, що «економічний рух серед

них (*взаємодіючих сил історичного процесу* – (курсив мій. Н. Л.) найсильніший, первинний, вирішальний» [18, с. 421].

Ці погляди Маркса на розвиток як лінійно-прогресивний процес зміни більш низьких суспільно-економічних формацій на вищі (формаційний підхід), став зазнавати критики і, в першу чергу, з боку представників історичної школи. Переважною мірою це було зумовлено тим, що більшість фактів соціально-економічного розвитку (наприклад, у Німеччині) не «вписувалися» у межі строго детерміністської теоретичної конструкції Маркса. Саме в Німеччині, країні, яка у першій половині ХІХ ст. суттєво відставала від Англії та Франції, розвиток відбувався переважно не за рахунок технічного прогресу, вільної торгівлі та ринкових сил, а зумовлювався більшою мірою позаекономічними чинниками. Цілком зрозуміло, що саме ці чинники стають об'єктом дослідження представників історичної школи, які апелювали до господарських і культурних традицій, займалися їх описанням та залучали до вивчення національної економічної системи. Німецькі теоретики висунули аргументи, які спростовували наявність загальних закономірностей в економіці й заперечували діалектичний характер суспільного розвитку, рішуче виступали проти космополітизму класичної політекономії, її абстрактного характеру та універсальності підходів і висновків, пропонували перейти до формування нової науки – науки про національну економіку.

Ф. Ліст, основоположник історичного підходу в німецькій школі, наголошує, що «політична (національна) економія є наукою, яка, приймаючи до уваги існуючі інтереси та особливі умови нації, вчить, яким чином кожна з них може досягнути того ступеню економічного розвитку, за якого її асоціація з іншими народами рівної культури, на основі свободи торгівлі, стає можливою і вигідною» [19, с. 12]. На основі застосування історичного метода та емпіричних досліджень у предметній області національної економії німецькі дослідники показали, що економіка кожної країни розвивається за своїми власними законами, які пов'язані з її географією, історичним розвитком, національно-культурними традиціями і рисами національного характеру. Зокрема, в економічних поглядах Ліста, домінуючим фактором розвитку виступають вже не мінові цінності, а продуктивні сили народів, які «залежать не тільки від роботи, заощаджень, моралі та здібностей людей, але й від володіння природними фондами та матеріальними капіталами; вони залежать також від соціальних, політичних, громадянських установ, а також законів і, перш за все, від гарантії існування їхньої незалежності та їхньої національної могутності» [19, с. 235].

Вчений стверджує, що насправді сила, яка творить багатство, є важливішою від самого багатства. Необхідно продукувати духовні знання, бо вони виробляють продуктивні сили, тоді як інші блага виробляють лише обмінні вартості. Нація, зазначав Ліст, має добувати духовні й суспільні сили, щоб виробляти матеріальні блага [20, с.140–141]. У відповідності із станом продуктивних сил Ліст виділяє п'ять стадій економічного розвитку нації, а саме: дикунства, скотарську, землеробську, землеробсько-мануфактурну і землеробсько-мануфактурно-комерційну [19, с. 48].

Ґрунтуючись на ідеях Ліста, представники як старої (В. Рошер, Б. Гільдебранд, К. Кніс), так і нової історичної школи (Л. Brentano, Г. фон Шмоллер, К. Бюхер, А. Вагнер) запропонували власні підходи до визначення стадій соціально-економічного розвитку суспільства. Не зупиняючись на їхніх характеристиках, зауважимо, що для кожного з цих вчених розвиток як перехід від однієї стадії до іншої пов'язувався з впливом як економічних, так і позаекономічних чинників (рух капіталу, процент, «приватна власність як наймогутніше джерело розвитку духу нації»; поділ на підприємців та найманих працівників як «необхідний двигун економічного розвитку народів», «чесне слово, довіра, моральні засади», «звичаї, право» як чинники економічного розвитку в минулому і в майбутньому» тощо).

Бачення розвитку як результату впливовості економічних та позаекономічних чинників у працях ранніх представників історичної школи дозволило В. Зомбарту чітко розмежувати абстрактну економічну систему, яка є результатом формування теоретичних уявлень про її сутність та закони розвитку («господарська система»), і реальну економічну систему, що склалася і функціонує у дійсності («господарська епоха». Розвитку господарської системи, на думку вченого, сприяють техніко-економічні чинники (сукупність матеріальних засобів, за допомогою яких отримують і трансформують блага), соціально-організаційні фактори (сукупність соціальних, юридичних та інституціональних елементів, які визначають межі економічної діяльності та відносини між економічними суб'єктами), соціально-психологічні детермінанти (суспільна свідомість, мислення, ідеологія – своєрідний господарський дух). Останнім елементам як рушійним силам розвитку Зомбарт приділив особливу увагу, оскільки вважав «капіталістичний дух» (ініціатива, егоїзм, жага пригод, насильство, авантюризм (дух підприємництва) і скромність, бережливість, працьовитість, поміркованість «дух бюргерства») найголовнішими спонукальними мотивами господарського розвитку нації [21, с.82].

На відміну від попередників, Зомбарт не пов'язує економічний розвиток із зміною однієї господарської системи на іншу, більш прогресивну. Вчений доводить, що в реальній дійсності певна господарська система у ході свого розвитку буде поступово набувати нових рис через співіснування старого й нового, приєднання основних елементів нового устрою до попередніх. Ці ідеї набувають особливого значення для розуміння характеру соціально-економічного розвитку, оскільки дозволяють зробити перший крок у розумінні його поліваріантної природи та національної специфіки.

М. Вебер, видатний німецький соціолог і економіст, глибоко та всебічно дослідивши погляди представників історичної школи на розвиток, приходять висновку про їхню певну обмеженість, пов'язану із абсолютизацією специфічного і конкретного в процесі історичного руху націй. Вчений приходять висновку, що розвиток різних народів, хоча й має національно-культурні особливості, все ж таки підпорядковується певним загальним закономірностям. Однією із таких закономірностей Вебер вважає тенденцію до раціоналізації соціально-економічного життя. Досліджуючи мотивацію економічної поведінки, дослідник виокремив чотири типи соціальної дії:

цілераціональну (формування відповідності між цілями й засобами їхнього досягнення), цінніснораціональну (встановлення зв'язку між нормою та її виконанням), афективну (поєднання емоцій і вчинків) та традиційну (діяльність згідно звички або звичаю) [22, с. 628–629].

Розглянувши історичний процес зміни поведінкових орієнтирів суб'єктів, Вебер отримує незаперечні факти руху суспільства через поступову зміну традиціоналізму на раціоналізм у всіх його функціональних сферах – організації господарства і споживання, релігії, науці, праві, державному управлінні тощо. У становленні капіталізму, на думку вченого, головну роль відіграло поєднання раціонального прагнення до максимізації прибутку («дух капіталізму») з протестанською етикою [23].

Ідеї історичної школи щодо врахування при дослідженні соціально-економічного розвитку національної економіки позаекономічних факторів знайшли своє продовження в інституціональній економічній теорії, яка, однак, не була позбавлена впливу марксизму і гострої критики маржиналізму. Представники останнього, починаючи з І. Бентама, зосереджувалися на дослідженні тих причин і процесів, які можна вивести безпосередньо із індивіда, його розуму і прагнень. Тому у центрі уваги маржиналістів і всієї неокласичної теорії XIX–XX ст. знаходилася статика, втілена в оптимізаційних та рівноважних моделях, які повністю ігнорували будь-який розвиток. На цей недолік вказував засновник інституціоналізму, американський соціолог і економіст Т. Веблен, відзначаючи «...цілком статичний характер теорії граничної корисності. В ній немає ніякої теорії в русі, а розглядається лише пристосування цінностей до даної ситуації» [24, с. 6].

Вчений доводить, що насправді людина, яка максимізує корисність, оточена соціокультурними інститутами, які, хоча й повільно, однак змінюються у просторі й часі, розкриваючи простір для соціально-економічних змін. «Розвиток інститутів, – пише Веблен, – є розвитком суспільства. Інститути – це, по суті справи, розповсюджений спосіб мислення про те, що стосується окремих відносин між суспільством і особистістю, тими функціями, які вони виконують ..., система життєдіяльності суспільства, яка з психологічної сторони може бути охарактеризована в загальних рисах як переважаюча духовна позиція або розповсюджене уявлення про спосіб життя в суспільстві» [25, с.201–202]. Інститути, на думку Веблена, формуються у результаті примусового відбору, впливу на звичні погляди людей і укріплення або зміни їх духовної позиції, успадкованої від минулого. Вчений зауважує, що «звичний спосіб мислення людей має тенденцію продовжувати своє існування невизначено довго.... Це фактор соціальної інерції, психологічної інерції, консервативності» [25, с. 203]. Перебудова способу мислення відбувається завжди із запізненням і тільки тоді, коли до цього примушує ситуація, яка робить прийнятні погляди непридатними.

Серед усіх факторів, які впливають на реорганізацію соціальних інститутів, самими впливовими Веблен вважає сили, які за своєю природою є економічними (прогрес у способах виробництва, зростання населення, покращення організації промислового виробництва тощо). У ході реалізації

прагнення до задоволення потреб люди виробляють нові знання, змінюють технології та способи організації виробництва, однак, наражаються на консервативність інституціональної структури. Остання під тиском потреб поступово змінюється – відбувається інституціональний розвиток. Веблен наголошує, що зміна економічного середовища і інституціональної структури є кумулятивним процесом: «...процес відбору і пристосування в силу його природи ніколи не наздожене обстановку, яка поступально змінюється і в якій у який-небудь певний час перебуває суспільство так як оточення, потреби суспільного життя, під впливом яких відбувається пристосування і здійснюється відбір, змінюються кожного дня, і кожний наступний стан суспільства, щойно встановившись, вже показує тенденцію до старіння. Коли суспільство робить крок вперед у своєму розвитку, сам цей крок стає відправним моментом для нового кроку в пристосуванні, і так далі до нескінченності» [25, с. 202].

Таким чином, теорія Веблена, на відміну від стаціонарних неокласичних підходів початку ХХ ст., є теорією еволюції суспільства, механізмом якої є «кумулятивна причинність». Інституціоналізм в особі Веблена представляє розвиток вже не просто як перехід суспільства від однієї стадії до іншої, а як процес постійних змін, взаємного пристосування економічних факторів та інститутів.

Важливо зазначити, що теоретична спадщина Веблена сприяла подальшому поглибленню досліджень соціально-економічного розвитку за двома основними напрямками: з одного боку, це аналіз розвитку у зв'язку із змінами техніки, а з іншого – його дослідження як процесу інституціональних змін. У межах першого напрямку ідеї Веблена відносно дихотомії технічного прогресу та інституціонального розвитку, більш детально описані в «Теорії ділового підприємства» (1904), отримали подальший розвиток в концепціях постіндустріалізму, які виникли на зламі 60-70-х рр. ХХ ст. Концептуальні підходи К. Кларка, Ж. Фурастьє, Д. Белла, Е. Тоффлера, Дж. К. Гелбрейта, У. Ростоу, П. Друкера, М. Кастельса та інших при наявності безперечних відмінностей у визначенні стадій розвитку, виокремленні його кількісних та якісних характеристик, обґрунтуванні спрямованості руху, були майже ідентичними у розумінні безпосереднього джерела розвитку, пов'язуючи останній із зміною техніки й технології. Теоретики постіндустріального суспільства приділяють особливу увагу науковим досягненням, інформації, знанням, які пришвидшують технічний прогрес, змінюють організаційні форми виробництва. При цьому соціально-економічні чинники розвитку залучаються вченими до аналізу тільки тією мірою, в якій вони пов'язані з розвитком техніки. Так, Тоффлер вказує на необхідність контролю за нововведеннями, Гелбрейт наголошує на активізації державного втручання у сферу інновацій та плануванні, Друкер показує, як у зв'язку з утвердженням суспільства організацій створюються умови економічної й соціальної рівності [26, с. 155-159].

Однак, із всієї плеяди дослідників постіндустріального суспільства дещо по особливому виглядають А. Турен та Ф. Фукуяма, які приділяють значно більшу увагу соціальним складовим розвитку. Турен, розглядаючи останній,

виділяє його стадії вже не тільки у відповідності з еволюцією техніки, але й у відповідності із зміною характеру підпорядкування індивіда та влади. Вчений показує, що разом із рухом до постіндустріалізму відбувається демодернізація суспільства, пов'язана з пригніченням владою свободи індивіда. Турен вважає, що суспільство рухається вперед тільки тоді, коли знаходить спосіб гармонізувати розвиток людини і розвиток суспільства [26, с. 162-163].

Ф. Фукуяма, досліджуючи перехід від індустріального до інформаційного суспільства в економічній сфері, вказує на те, що цей процес відбувається паралельно із негативними змінами соціального капіталу, які він називає «великим розривом». Останній знаходить свій прояв у тому, що певні норми співробітництва розповсюджуються не на суспільство в цілому, а на окремі групи. Тому країни все більше відрізняються між собою «радіусом довіри», що позначається на економічному зростанні. Вчений доводить, що проблеми економічного зростання (надто високі його темпи, збільшення бідності й нерівності, соціальні стандарти, загальні культурні зрушення) поглиблюють «великий розрив» і потребують державного стимулювання зростання соціального капіталу [27].

Розвиток, представлений Вебленом як процес «кумулятивної причинності» отримав своє логічне продовження у теорії інституціональних змін Д. Норта. Ще на початку своєї наукової діяльності вчений зосередився на дослідженні економічного прогресу суспільства, пов'язавши останній вслід за А. Смітом із зростанням, зумовленим розподілом праці. Як і Т. Веблен, Д. Норт розглядає зростання не просто як суто економічний феномен, а у тісному взаємозв'язку з інституціональною структурою. Він вказує, що сучасний світ характеризується високим рівнем спеціалізації й розподілу праці, що обумовлює не персоналізований обмін, який має часовий лаг, а також відсутність багатократності повторюваних угод. Такий стан речей обумовлює проблеми з виміром характеристик об'єктів обміну та з забезпеченням дотримання прав власності, що може призвести до опортуністичної поведінки контрагентів. Для обмеження протиправних дій необхідні складні інституціональні структури, які б їх обмежували та мінімізували втрати від означеної поведінки. Він доводить, що до зростання добробуту призводить не тільки технологічні зміни, а і зміни інституціональних ознак, що торкаються прав власності. Норт підкреслює, що головним завданням інститутів – є забезпечення «визначеності людських взаємовідносин, а досягається ця визначеність завдяки правилам і нормам, що склались» [28]. На основі історичних фактів вчений доводить, що в суспільствах, де з'являються ефективні інститути, економічне зростання нічим не обмежується. Цю тезу Д. Норт довів на прикладі економічного розвитку західної цивілізації, де розподіл праці поєднувався з активною діяльністю по захисту прав власності [29].

Зосереджуючись на більш глибокому аналізі інституціональних змін, вчений починає задаватися питаннями, чому факти довготривалого економічного зростання не є широко розповсюдженими в економічній історії і чому в ряді країн довготривалий час існують неефективні інститути? Майже у всіх своїх роботах Норт підкреслює, що кожному суспільству притаманна своя

«структурна форма взаємодії» – специфічне поєднання а норм поведінки, правил та механізмів, що їх забезпечують. Крім того, він вказує на те, що інститути, правила і норми можуть як сприяти зростанню добробуту, так і його гальмувати.

У роботі «Структура та зміни в економічній історії» (1981) Норт виділяє декілька головних джерел таких змін: нові знання і технології (відкривають нові шляхи максимізації доходів), зрушення у структурі відносних цін (створюють зацікавленість контрагентів у перегляді правил трансакції), ідеологія (вирішує суперечність суспільної свідомості («картин світу») і шляхи максимізації доходів. Вказані фактори починають діяти, згідно Норта, тоді, коли очікувані вигоди від переходу до нових формальних і неформальних правил значно перевищують витрати трансформацій [30]. Ця теза стала поясненням факту існування неефективних інститутів, що уповільнюють розвиток, а також різних траєкторій інституціональних змін для різних країн. Д. Норт демонструє, що існуюча інституціональна структура хоча й не є ефективною, однак позбавлена витрат, які виникають при встановленні нової. Тому інституціональні зміни наражаються на опір навіть тоді, коли збільшують добробут суспільства. Цей самий ефект виникає й тоді, коли в державі встановлюються неефективні правила гри, що уповільнюють зростання, але при цьому максимізують політичну ренту [28].

Ці ідеї знайшли своє продовження в роботі Д. Норта «Розуміння процесу економічних змін» (2005). Виходячи із уявлення про те, що економічне зростання залежить, головним чином, від якості інститутів, вчений досліджує процеси, за допомогою яких різні країни приходять до різної інституціональної інфраструктури, яка багато в чому визначає траєкторії їхнього економічного розвитку. Норт ще раз підкреслює, що інститути не існують самі по собі, а є багато в чому є продуктом мислення людини, особливих ментальних моделей. Оскільки останні є надто консервативними елементами, то інституціональна структура на довгі роки визначає траєкторію економічного розвитку, створює той «ефект колії», якою рухаються народи з обмеженими можливостями вибору. Однак з часом нові знання формують систему нових переконань. Із цих переконань, що поділяються більшістю людей, виникають нові інститути. Відповідно, «Інститути є тими структурами, які люди накладають на соціальний ландшафт для отримання бажаного результату. За таких умов системи переконань є внутрішніми репрезентаціями, а інститути – зовнішніми проявами цих репрезентацій [31, с.80]. Отже, «досвід, який отримує суспільство, призводить до поступової зміни існуючих переконань і, відповідно, інституціональних рамок: результатом можуть стати або інститути, що володіють адаптивною ефективністю, або стагнація» [31, с.147]. На думку Норта, реформування економіки може спиратися виключно на адаптивну ефективність, тобто здатність інститутів реагувати на зовнішні політичні та технологічні зміни. Продуктивні, стабільні, широко розповсюджені інститути, які пристосовуються до зовнішніх шоків, сприяють розвитку.

У своїй недавній роботі «Насилля та соціальні порядки. Концептуальні межі для інтерпретації письмової історії людства» (2009) Норт у співавторстві з

Д. Уолісом та Б. Вайнгатом ще далі просунувся у розумінні інституціональних факторів, які сприяють економічному зростанню. Вчені детально проаналізували взаємозв'язки економіки та політики і довели, що в тих країнах, які здійснили перехід від системи природної моделі держави до системи «відкритого доступу» (конкуренція, безособові інститути, неупереджена держава, регульоване насильство, обернений зв'язок), мали і мають найбільш високі показники економічного зростання [32].

Поряд із концептуальними підходами, представленими теоретиками постіндустріального суспільства і Д. Нортон, в інституціоналізмі другої половини ХХ ст. виокремилася своєрідна опозиція неокласичним поглядам на економічне зростання. Як було нами зазначено, неокласика упритул до кінця 50-х рр. не надавала серйозного значення проблемам розвитку, оскільки зосереджувалася на пошуку факторів рівноваги у межах статичних моделей оптимізації. Динамізму цим моделям надали теорії макроекономічного зростання Р. Солоу та Е. Денісона, які дослідили вплив на обсяги виробництва інвестицій, заощаджень, динаміки робочої сили, капіталоозброєності, продуктивності праці та освіти [33, 34].

Р. Коуз у своїх дослідженнях вказав на обмеженість цих моделей економічного зростання, оскільки вони не враховують трансакційних витрат [35]. У разі коли ці витрати більші від нуля, дані моделі виявляються не здатними адекватно прогнозувати кінцевий результат, використовуючи лише класичні фактори зростання. На основі припущення, що ринковий обмін має певні витрати, Коуз вводить для них поняття трансакційних витрат, які пов'язані з альтернативними способами розміщення. Для встановлення найбільш ефективного способу розміщення використовується порівняльно-інституційний підхід, в якому одиницею аналізу виступає контракт. Таким чином, Коуз пристосовує моделі зростання до нових умов і включає до них у якості змінних витрати виробництва, які пов'язані із реальним виробництвом продукту та трансакційні витрати, що пов'язані з обміном між виробником продукції та його кінцевим споживачем. Трансакційні витрати за Коузом – це витрати у сфері обміну, які пов'язані з переходом прав власності в умовах обмеженої інформації. До цих витрат у ринкових умовах належать витрати з вивчення цін, визначення постачальників і виконання контрактів. Фактично, Коуз провів межу між фірмою та ринком, якої не існувало в неокласичній економічній теорії та пов'язав можливості зростання із величиною трансакційних витрат.

Подальший розвиток теорія трансакційних витрат отримала у роботах О. Вільямсона. У своїй найбільш відомій праці «Економічні інституції капіталізму» (1975) він обґрунтовує доцільність поділу трансакційних витрат на витрати «ex ante» та «ex post». «Витрати першого виду – це ті, які виникають під час проектування та обговорення умов контракту. До витрат другого типу відносяться вартість запуску та поточні витрати на структуру управління, якій відводять функцію контролю і яка розглядає і злагоджує суперечки; збитки від хибної адаптації, які зазнають через неспроможність відновити становище на рухомій кривій контрактів; витрати на торги, якими супроводжується

коригування (або його відсутність); неминучі витрати на забезпечення гарантованих зобов'язань» [36, С. 393]. У своїх дослідженнях економічного зростання вчений відзначає важливу роль технології та права власності на активи, а також формує альтернативні моделі трансакційних витрат за показниками власності та за формою контрактів. Крім того, він досліджує вплив різних стимулів і бюрократії на ці моделі, підіймає питання впливу на ефективність таких якісних показників розвитку як влада, свобода дій робітників, ефект репутації, цінності, що пов'язані з гідністю особистості.

Ще однією особливістю досліджень розвитку в межах інституціоналізму є сумісна критика як неокласичних, так і кейнсіанських теорій. Зауважимо, що кейнсіанство як і неокласика, є більшою мірою статичними теоріями (за виключенням певних концепцій неоавстрійської школи та підходів до вивчення проблем економіки слаборозвинених країн). Дж. М. Кейнс свідомо обмежив свою модель рамками короткострокових явищ і неодноразово це підкреслював (див. напр. [37, с.316]). В цій моделі незмінними є виробничі функції і методи виробництва, кількість ділових одиниць та виробничих потужностей, також нерухомим є й рівноважний стан повної зайнятості. Довгострокові некейнсіанські моделі зростання Є. Домара і Р. Харрода тільки деякою мірою розширювали горизонт економічного зростання за рахунок впливовості на сукупний випуск не доходу, а інвестицій, що слугували фактором розширення виробничих потужностей економіки. Всі моделі зростання, розроблені в кейнсіанстві, передбачають активне втручання держави, яке розглядається як необхідний важель впливу на ефективний попит. Інституціоналісти у межах теорії суспільного вибору піддали сумніву кейнсіанську тезу про надійність самого механізму прийняття колективних рішень і, відповідно, про ефективність державного втручання в економіку. Дж. Б'юкенен, Г. Таллок, М. Олсон, та інші дослідники зосередили свою увагу на самому механізмі прийняття політичних рішень і дійшли висновку, що люди діють у політичній сфері, керуючись власними інтересами. Відповідно, першочергово вони спрямовані на максимізацію власної вигоди у силу чого урядові економічні рішення – це далеко не завжди рішення, що сприяють суспільній корисності та економічному зростанню.

Найбільш ґрунтовно проблему суспільного вибору у зв'язку з економічним зростанням дослідив М. Олсон. Аналізуючи трансформаційні економіки він дійшов висновку, що присутність «груп особливих інтересів» у сфері перерозподілу країни призводить до їх суперництва з урядом за контроль над потоками доходів. Така діяльність визначається як рентоорієнтована поведінка, що призводить до витрачання дефіцитних ресурсів без збільшення обсягів національного доходу. Пошук ренти є прикладом інституту, який гальмує зростання добробуту країни [38].

У своїй останній праці «Влада і процвітання» (2000) вчений визначає дві головні умови, які необхідні для економічного зростання. В першу чергу, це умова гарантованих і чітко визначених індивідуальних прав власності. Друга умова – відсутність грабіжництва. У цій роботі під грабіжництвом вчений розуміє лобювання вузьких інтересів, що забезпечують вигоди виключно

«групі особливих інтересів» за рахунок інших членів суспільства. Олсон вказує, що для зростання добробуту країни їй необхідно мати добре функціонуючу правову систему і політичний устрій, що гарантують виконання контрактів і захищають права власності. Вчений підкреслює, що «без належного інституційного середовища країна буде обмежена тільки автономними ринками» [39, с. 140].

Завершити дослідження еволюції поглядів на фактори соціально-економічного розвитку доцільно аналізом неокласичних та кейнсіанських теорій, які у 60-70 рр. ХХ ст. почали розглядати останній через призму процесів модернізації. Розпад колоніальної системи, підйом національно-визвольного руху в країнах Азії, Африки та Латинської Америки сприяли тому, що у пошуках шляхів розвитку слабо розвинутих країн економісти зосередились на вивченні їх специфіки та побудови моделей зростання з її урахуванням. Вчені намагалися модифікувати рівноважні макроекономічні моделі шляхом уведення до їх складу додаткових передумов і коефіцієнтів, щоб зробити ці моделі придатними до аналізу країн світової периферії. Головною передумовою таких теоретичних конструкцій було вихідне положення про однаковий шлях розвитку всіх країн світу, спрямований на індустріалізм, а потім на постіндустріалізм, що слідувало із домінуючого у ті часи розуміння сутності модернізації.

Серед кейнсіанських підходів цього періоду найбільшого поширення набули теорії «порочного кола жебрацтва» (Г. Зінгер, Р. Нурксе, Р. Пребіш, Х. Лебенстайн), «переходу до самопідтримуючогося зростання» (У. Росту), «великого поштовху» (П. Розенштейн-Родан, К. Мьорфі, А. Хіршман) [40, 41]. У центрі уваги дослідників знаходились проблеми первинної індустріалізації, пов'язані з інвестиціями у різні види капіталу, поштовхом до яких слугувала активна державна політика, спрямована на зростання національного доходу. Неокласичні моделі зростання спрямовувалися на пошук оптимального співвідношення між нагромадженням капіталу та зростанням населення, що детермінувало перенесення досліджень у сферу питань співвідношення секторів економіки (теорія дуалістичної економіки У. Льюїса, Г. Реніса, Д. Йоргенсона) [42]. Загальною особливістю як кейнсіанських, так і неокласичних моделей зростання, розроблених для слаборозвинених країн 60-70 рр. ХХ ст., є абсолютизація техніко-економічних параметрів і незначна увага до соціально-економічних факторів розвитку.

Узагальнюючи здійснений нами аналіз еволюції поглядів на фактори соціально-економічного розвитку приходимо висновку, що представники різних шкіл і напрямів економічної науки розглядали останній переважно як поступальний прогрес суспільства, кінцевою метою якого у різних авторів виступали наступні результати: зростання добробуту, новий тип суспільства, зміна фізичних та духовних якостей людини, ефективне інституціональне середовище тощо. Погляди вчених-економістів на безпосередні фактори розвитку представлено у табл.1.1.

Еволюція поглядів на соціально-економічний розвиток суспільства
та його фактори

Представники	Сутність розвитку та його фактори
Класична школа	
А. Ж. Тюрго	Інтелектуальний прогрес породжує економічний прогрес, який втілюється у розвитку підприємництва, заснованого на свободі.
Ж. А. Кондорсе	Інтелектуальний прогрес, що втілюється в удосконаленні фізичних та моральних якостей людей, здатних побудувати досконалу соціально-економічну систему.
А. Сміт	Економічний прогрес як процес економічного зростання добробуту, факторами якого є поділ праці, вільна приватна ініціатива і конкуренція, що реалізуються за умови природної свободи, дотримання законів «священної справедливості» та невтручання держави у цей процес.
Т. Мальтус	Економічний прогрес як процес збільшення добробуту людей в умовах панування свободи, індивідуальної власності та конкурентних ринків за мінімального втручання держави. Розвиток може призупинитися через надмірну народжуваність.
Дж. С. Мілль	Інтелектуальний прогрес за умови свободи, який сприяє економічному зростанню, вираженому спочатку як зростання добробуту, а в подальшому – як удосконалення розподілу та моральних якостей людини. Зростання може призупинитися через пониження норми прибутку, надмірну народжуваність, зниження віддачі на капітал, у той час як розвиток буде продовжуватися у формі інтелектуального та морального прогресу.
Марксизм	
К. Маркс	Технічний, економічний і соціальний прогрес як процес послідовної зміни суспільно-економічних формацій, зумовлений дією закону відповідності виробничих відносин рівню й характеру продуктивних сил.
Історична школа	
Ф. Ліст, В. Рошер, Б. Гільдебранд, К. Кніс, Л. Brentano, Г. фон Шмоллер, К. Бюхер, А. Вагнер, В. Зомбарт, М. Вебер	Технічний, економічний і соціальний прогрес як процес зміни економічних, духовних і соціальних сил національної економіки, що задіяні у процесі виробництва.
Інституціоналізм	
Т. Веблен	Процес кумулятивної зміни інституціональної структури під тиском економічного прогресу.
К. Кларк, Ж. Фурастьє, Д. Белл, Е. Тоффлер, Дж. К. Гелбрейт, У. Ростоу, П. Друкер, М. Кастельс	Процес невинного технічного прогресу.
А. Турен, Ф. Фукуяма	Процес технічного прогресу, який відбувається паралельно із соціальними змінами.

Продовження таблиці 1.1

Д. Норт, Р. Коуз, О. Вільямсон	Процес інституціональних змін, які відбуваються під впливом технічного прогресу, зрушень у структурі відносних цін, трансакційних витрат, прав власності, ідеології та політичного устрою суспільства. Інституціональні зміни можуть бути як прогресивними, так і регресивними.
Дж. Б'юкенен, Г. Таллок, М. Олсон	Процес економічного зростання, що залежить від специфікації прав власності та масштабів поширення рентоорієнтованої поведінки.
Кейнсіанство та неокласика	
Дж. М. Кейнс, Є. Домар, Р. Харрод, Р. Пребіш, Х. Лебенстайн Р. Солоу, Є. Денісон, У. Льюїс, Г. Реніс, Д. Йоргенсон	Історичний процес розвитку економічної системи не розглядається. Увага зосереджена на пошуку факторів економічного зростання у межах рівноважних оптимізаційних моделей.

Як свідчать дані табл. 1.1, представники різних напрямів та шкіл економічної науки виокремлювали різні фактори соціально-економічного розвитку і надавали їм далеко неоднакового значення. Більшість дослідників вирішальну роль у розвитку відводили економічним чинникам (техніка, технологія, кваліфікація робочої сили, природні ресурси, поділ праці, конкуренція, заощадження тощо). Однак, зосереджуючись на дослідженні їхнього впливу, вчені визнавали їх залежність від певних, чітко визначених умов. Ніхто, навіть К. Маркс зі своїм економіко-детерміністським ставленням до історичного процесу, не спростовували залежність економічних складових розвитку від інших суспільних чинників. Більше того, всі теоретики у тому чи іншому ступені визнавали обмеженість дії економічних складових на розвиток без створення додаткових умов. Ці умови пов'язувалися із інтелектуальним прогресом людства, демографією, свободою, виконанням законів, захищеністю прав власності, етичними принципами, ідеологією, ефективними економічними, правовими і політичними інститутами. Оскільки перед нами постає доволі широкий набір факторів, складових і умов соціально-економічного розвитку, то виникає необхідність визначення їх місця у суспільній організації та з'ясування функціональної ролі у забезпеченні першого.

1.2 Інституціональне середовище економічної системи: сутність, складові та напрями впливу на розвиток

Розгляд еволюції поглядів на фактори соціально-економічного розвитку суспільства виявив співіснування в економічній теорії цілої низки термінів, які тим чи іншим чином відображають процес часових, просторових і якісних змін економіки. У працях вчених-економістів ми зустрічаємо аналіз цих процесів з точки зору функціонування системи, її розвитку, економічного зростання, прогресу, модернізації та еволюції. Таке розмаїття категорій, що відображають рух системи, ускладнює аналіз і вимагає чіткої позиції відносно того, що ж саме становить об'єкт нашого дослідження.

Найбільш ґрунтовне розмежування даних категорій, здійснене на основі аналізу існуючих в науковій літературі дефініцій вказаних понять, знаходимо у працях відомого українського дослідника А. Філіпенка [43, 44]. Вчений визначає розвиток як «процес удосконалення тих або інших елементів суспільних відносин, матеріально-речових складових суспільства або соціально-економічних і матеріальних систем у цілому, досягнення ними принципово нових якісних характеристик. Розвиток являє собою багатовимірний процес глибокої модернізації та трансформації економічної і соціальної систем. Він передбачає поряд зі зростанням доходів і виробництва здійснення радикальних змін в інституційній, соціальній і адміністративній структурах... Розвиток є визначальною фазою в процесі неперервних економічних змін, господарської еволюції цивілізації» [44, с. 70]. Із цього визначення слідує, що розвиток – це процес удосконалення системи через її модернізацію та трансформацію.

Звертаючись до визначень останніх, знаходимо, що «модернізація (від. *moderne* – новітній) – це процес удосконалення, покращення, оновлення об'єкта, приведення його до нових вимог» [45, с. 198], у той час як «трансформація (від лат. *transformatio* – змінювати) – перетворення структур, форм і способів економічної діяльності, зміна її цільової спрямованості» [45, с.352]. Отже, розкриваючи зміст поняття «розвиток» через процеси модернізації та трансформації А. Філіпенко, тим самим, акцентує увагу на тому, що у стані розвитку система оновлюється, покращується і здійснює цей процес у поступі до певної нової мети. Ці ж якості розвитку втілюються і в тлумаченні останнього як фази еволюції цивілізації – «процесу, що закономірно відбувається сам по собі, шляхом саморозвитку системи» [44, с.73]. Тобто, цілеспрямований рух системи до нового кращого стану відбувається за рахунок її внутрішніх механізмів. Вчений звертає увагу на те, що науковці розмежовують еволюцію і розвиток, пов'язуючи першу із зовнішніми впливами поверхового характеру, а другий – із внутрішніми змінами, що ведуть до глибинної функціональної перебудови об'єктів та їхніх складових, а також самої природи окремих частин цілого.

Щодо ще одного спорідненого із категорією «розвиток» поняття «прогрес» вказується, що це «тип чи напрямок розвитку, для якого є характерним перехід до більш досконалого стану об'єкта. Це проявляється у вищому рівні організації об'єктів, розширенні їхніх можливостей адаптації до навколишнього середовища, зростанні еволюційних потенцій» [44, с.75].

Аналізуючи вищенаведені визначення, приходимо до висновку, що розвиток є доволі широким поняттям, яке характеризує процес руху системи до певної мети через оновлення, покращення, удосконалення. Відповідно, можемо стверджувати, що розвиток є водночас і прогресом. Історія еволюції економіко-філософських поглядів на розвиток, представлена нами у попередньому параграфі, демонструє його розуміння вченими як безумовного і неперервного прогресу суспільства.

Однак, оскільки категорія прогресу відображає стан чогось кращого, ніж те, що існує, то постає питання про критерії, за якими визначаються подібні

покращення. Ці критерії, на нашу думку, можуть слугувати засобом відображення кінцевої мети руху системи, яка є ознакою її розвитку. Наукова література з даної проблематики надає свідчення, що відносно критеріїв прогресу серед вчених не існує одностайності. Одні науковці вважають найбільш загальним критерієм економічного прогресу рівень розвитку продуктивних сил суспільства, який у вирішальному ступені визначає його можливості до поступального руху. Вважається, що чим більш складними й технічно досконалішими є засоби виробництва, вищими кваліфікація та освіченість працівників, тим глибшим є поділ праці, кращими способи її організації, а значить, і більш високою ефективність суспільного виробництва. «Про економічний прогрес можна вести мову тоді, – стверджує В. Єременко, – коли ми з відносно меншими ресурсами домагаємося відносно більшого результату, відносно більшої продуктивності» [46, с. 55].

За такого підходу економічний прогрес зводиться до покращення технології і матеріальної складової життєдіяльності суспільства, що є, на нашу думку, характеристикою не розвитку, а економічного зростання. Вперше на сутнісному рівні ці поняття розрізнив Й. Шумпетер в «Теорії економічного розвитку» (1911), наголосивши, що «звичайне зростання економіки, яке виражається у збільшенні населення й багатства, не розглядається як процес розвитку, так як воно не породжує нові у якісному відношенні явища, а всього-навсього дає поштовх процесам їх пристосування, подібно до того, як це відбувається при зміні природних показників» [47, с. 129]. Розвиток, на думку вченого, – це позитивні якісні зміни, які економіка сама здатна породжувати без зовнішнього впливу, це зміни у новаціях виробництва та продукції, послугах, управлінні, інститутах.

У подальшому Т. Шульц та Г. Беккер пов'язали розвиток з інвестиціями в людський капітал і привернули увагу до людини як економічного ресурсу, яка володіє природними здібностями, загальною культурою, знаннями, навичками, досвідом, майстерністю та мотивацією, що сприяє зростанню продуктивності праці й доходів працівників. [48, 49]. У цьому ж аспекті продовжив розглядати економічний розвиток Г. Мюрдаль, довівши, що зростання, яке не супроводжується покращенням становища більшості населення, не може розглядатися як розвиток з великої літери, тому що воно залишає по той бік переважну частину населення [42, с.74-75]. Позиція названих вчених започаткувала в економічній теорії підхід, згідно якого критерієм прогресу як розвитку стало виступати становище людини.

Черговим кроком в оформленні ідеї нового значення ролі людини в економіці в концепції соціально-економічного розвитку стали теорії потреб А. Маслоу та К. Альдерфера. Дані вчені продемонстрували, що впевненість у своїх силах, самоповага, почуття власної необхідності для інших людей і суспільства в цілому, що вибудовуються над рівнем базових потреб, є невідомою передумовою для становлення особистості [50]. Теорія базових потреб Маслоу була в подальшому інституалізована в програмному документі Всесвітньої Організації Праці «Зайнятість, зростання і базові потреби» (1976 р).

Ці ж теорії стали підґрунтям ідей А. Сена, що були викладені у найбільш популярних працях вченого «Розвиток як розширення можливостей» (1989) та «Розвиток як свобода» (1998), де він вказує, що економічний розвиток є процесом розширення реальних свобод, якими користуються люди. Свобода у А. Сена означає вибір життя у відповідності до тих цінностей, які для людей є головними. Людина може цінувати ряд різних аспектів так званих діяній і буття, які вона називає функціонуванням. Проте, наголошує вчений, людина не завжди може насолоджуватись функціонуванням у відповідності до своїх цінностей, і тоді вона зустрічається з несвободою. Таке становище суперечить розвитку. Саме тому розвиток залежить від факторів, що надають людині правові й політичні свободи. Вчений виокремлює три їх функціональні ролі у сприянні розвитку:

1. Створення базових потенційних можливостей особистості (включаючи участь у політичному і суспільному житті);

2. Забезпечення зворотного зв'язку політиків і громадкості у вирішенні проблем задоволення економічних потреб;

3. Концептуалізація потреб, у тому числі розуміння «економічних потреб у соціальному контексті» [51, с. 139-140]. Теоретичні підходи А. Сена остаточно закріпили в економічній науці уявлення про розвиток як економічний, соціальний і політичний прогрес, у центрі якого знаходиться людина.

Таким чином, завдяки внеску вищеназваних дослідників, критерій прогресу як розвитку почав пов'язуватися не тільки з матеріально-технічними факторами, але й відображати якісні зміни в життєдіяльності людини, ступінь її свободи й добробуту, стан соціального самопочуття та власної безпеки, цілісності особистості, а також рівня її індивідуалізації та політичної активності.

Таке розуміння розвитку знайшло своє відображення в концепції людського розвитку, кінцевою метою якої стала людина, зростання її можливостей та розширення їх використання. Цей концептуальний підхід до оцінки соціально-економічного розвитку суспільства було розроблено групою експертів Програми розвитку ООН і вперше детально викладено у «Доповіді про людський розвиток» у 1990 р. [52], яка сформувалась на основі робіт К. Гріффіна та Дж. Найта «Про розвиток людського потенціалу в 1980-х рр. і на подальший період» (Human Development in the 1980s and Beyond) та «Про розвиток людини та Міжнародної стратегії розвитку на 1990-ті роки» (Human Development and the International Development Strategy for the 1990s). Подальший розвиток ця концепція дістала у щорічних «Доповідях про людський розвиток» та «Доповіді Комісії з вимірювання основних показників економічної діяльності і соціального прогресу» [53].

У першій доповіді 1990 р. було представлено визначення поняття «людський розвиток» як процесу «... розширення спектру вибору. Найбільш важливі елементи вибору – жити довгим та здоровим життям, отримувати освіту та мати гідний рівень життя. Додаткові елементи вибору включають в себе політичну свободу, гарантовані права людини та самоповагу» [54].

Визначення розвитку людини як розширення можливостей її вибору виявилось недостатнім, оскільки в ньому не було враховано збереження досягнених позитивних результатів протягом тривалого часу та протидію процесам, які принижують людину та підсилюють структурну несправедливість. Тому в 2010 р. визначення людського розвитку було уточнене і представлено як «...процес розширення свободи людей жити довгим, здоровим та творчим життям, спрямованості на здійснення інших цілей, які, на їх думку, мають цінність; активно приймати участь у забезпеченні справедливості та стійкості розвитку на планеті. Люди – як індивідуально, так і в групах – одночасно є і бенефіціаріями, і рушійною силою розвитку людини» [55, с. 22]. У відповідності з цим визначенням розвиток людини став охоплювати три компоненти:

1. Добробут: розширення реальних свобод людей таким чином, щоб вони могли процвітати.

2. Розширення прав та можливостей: здатність окремих людей та їх груп діяти та отримувати цінні результати.

3. Справедливість: підвищення соціальної справедливості, забезпечення стійкості результатів у часі, повага до прав людини та інших цілей суспільства.

Отже, сучасна концепція людського розвитку поєднала в собі поняття розвитку свобод і демократії, економічного, соціального технологічного та інституціонального прогресу, а також загального суспільного прогресу, про що було наголошено у Доповіді про людський розвиток 2013 р. : «... саме по собі економічне зростання не може автоматично привести до прогресу людського розвитку. ... значні інвестиції в потенціал людей – посередництвом посилення уваги до освіти, харчування, здоров'я, а також до знань та вмінь, необхідних на ринку зайнятості, – здатні розширити доступ до гідної праці та забезпечити стійкий суспільний прогрес» [56, с.5].

На сьогодні, враховуючи поточні проблеми більшості країн, концепція пропонує загальну програму розвитку, яка складається із п'яти ключових елементів:

1) пріоритет «соціального розвитку» з цілями, які розширюють можливості освіти та охорони здоров'я;

2) економічне зростання, яке генерує ресурси для людського розвитку в його чисельних проявах;

3) політичні та соціальні реформи для демократичного управління, які забезпечують права людини, так щоб люди могли жити вільно і з гідністю, з більшим колективним управлінням, участю та автономією;

4) турбота про всіх осіб, справедливість в трьох вищезгаданих позиціях, та з особливою увагою до принижених і бідних, а також тих, чий інтереси часто нехтуються державною політикою, усунення дискримінації щодо жінок;

5) політичні та інституціональні реформи, які створюють більш сприятливе економічне середовище для бідних країн у їх доступі до світових ринків, технологій та інформації [57].

Таким чином, програма поєднала в собі як старі так і нові пріоритети, але акцент вже було перенесено на розвиток соціальних і політичних інститутів.

Сучасна концепція базується на чотирьох основних принципах людського розвитку, а саме: продуктивності, рівності, стабільності та розширенні можливостей [58, с.12].

Таке розуміння розвитку корелює з сучасними уявленнями про модернізацію, які, на відміну від тих, які було покладено в основу цього процесу в минулі століття, утверджують визначальну роль особистості. Як зазначає Л. Яковенко, «характеристика сучасного світу як суспільства модерну виникла з формуванням християнської філософії історії, тобто з ХІХ ст. Застосування цього терміна пов'язане з домінуванням теорії безмежного прогресу, а його поширення на інші сфери, зокрема на економіку, соціологію, – з обґрунтуванням виняткового значення особистісних рис (у постіндустріальному суспільстві) над економічними і соціальними, які домінували в індустріальну епоху. Ідеологія постмодерну кардинально змінює традиційне світорозуміння, заперечуючи лінійність, сталість традицій, жорстку соціальну ієрархію, абсолютний пріоритет об'єктивного над суб'єктивним. Їм на заміну приходять ідеї ймовірності та невизначеності, нелінійності, еволюції, політичного та економічного лібералізму, вкрай складної взаємодії Буття і Людини. Якщо колишнє суспільство адаптувалося до об'єктивної природи, ресурсів, узагалі, до всього, що сприймається об'єктивним, то сучасне суспільство базується на взаємодії, формуванні суспільних цілей і пріоритетів» [59, с. 72].

Саме ці вихідні положення мають бути покладені в основу нашого дослідження розвитку, під яким ми будемо розуміти складний і багатогранний процес цілеспрямованих змін будь-якої соціальної системи на основі власних механізмів саморозвитку та постійної взаємодії із зовнішнім середовищем через людину та заради людини з метою набуття системою нової якості.

Важливим моментом для цілей нашого дослідження є те, що в концепції людського розвитку, а також в сучасних уявленнях про постмодернізм, зроблені акценти на тому, що зростання добробуту може відбуватись лише при відповідному інституціональному середовищі і що розвиток та ефективне функціонування економічної системи стають можливими тільки у разі відповідного розвитку інших систем суспільства. Варто зазначити, що ця закономірність була описана ще в першому фундаментальному дослідженні різниці між розвитком і зростанням, здійсненому Й. Шумпетером.

Розглядаючи фактори розвитку, вчений показав, що прагненню до нововведень завжди протистоїть традиційне мислення, усталена звична поведінка, прив'язаність людини до вже освоєного і зрозумілого, тобто традиційні стереотипи. «Усі знання і звички, набуті колись, твердо укорінюються в нас, як залізничний насип у землю», – стверджує Шумпетер [47, с.153]. Завдяки революційній діяльності підприємця відбувається «конструктивне руйнування» старого і прогрес економіки. Ці ж самі ідеї, однак у більш широкому контексті, були презентовані інституціоналізмом.

Саме під таким кутом ми повинні розглядати розвиток економічної системи та його детермінанти. Виходячи з головних принципів системності, сформованих А. Богдановим та Л. фон Барталанффі [60, 61] і в подальшому

розвинутих у сформованих в ХХ ст. методологічних підходах до аналізу складних систем, представляємо економічну систему як складно організовану, впорядковану сукупність економічних суб'єктів, поєднаних між собою зв'язками і відносинами, які за своєю природою є результатом взаємного впливу інших соціальних систем суспільства та відзначається цілісністю.

Таке широке визначення економічної системи може бути конкретизоване у залежності від цілей дослідження того чи іншого автора (перелік різних визначень економічної системи дає, зокрема, Н. Гражевська [62]). Для нас на даному етапі дослідження важливим є актуалізація елементів системи – економічних суб'єктів та визнання їхнього функціонування як певної цілісності під впливом інших суспільних систем.

Як стверджує Г. Башнянін, «Система (від грец. *systemas* – поєднання, устрій, утворення) – це універсальний спосіб існування об'єктивної реальності, упорядкована та відокремлена множина підсистем та елементів, взаємодія між якими та середовищем зумовлює її якісну або сутнісно нову інтегративну цілісність» [63, с. 361]. Отже, цілісність – це відносна незалежність системи від інших систем, які формують для неї певне середовище, що виникає внаслідок виконання її елементами покладених на них функцій.

Із системних досліджень слідує, що за своєю суттю будь-яка система є протистояння середовищу. «Поняття «система» виникає там і тоді, – говорить Н. Луман, – де і коли ми матеріально або умоглядно, проводимо замкнуту межу між необмеженою, або певним чином обмеженою множиною елементів. Ті елементи з їх відповідною взаємною обумовленістю, котрі потрапляють усередину, – утворюють систему. Ті елементи, які залишилися поза межами границі, утворюють множину, названу в теорії систем «системним оточенням», або просто «оточенням», або «зовнішнім середовищем» [64].

Межа системи, згідно Луману, – це сукупність об'єктів які одночасно належать і не належать системі. Якщо система виникла, то вона є здатною до самообмеження і завдяки цьому відмежовує себе від навколишнього середовища. При цьому потрібно звернути увагу на те, що межі системи і середовища завжди хисткі та плинні. Кожна функція системи задає свої межі. Тому система відділена від навколишнього середовища не чіткою лінією, а граничним простором, який складається з границь системи, які утворюються при реалізації системою тієї або іншої функції.

З цього випливає, що взагалі неможливо розглядати систему без її зовнішнього середовища. Система формує і виявляє свої властивості в процесі взаємодії з оточенням, будучи при цьому головним компонентом такого впливу. Останній може бути двояким: або активність проявляє система, змінюючи середовище, або активність проявляє середовище, провокуючи розвиток самої системи або консервуючи його. Іншими словами, система здатна змінювати свій стан під впливом зовнішнього середовища, а також змінювати середовище, впливаючи на нього. Отже, «для будь-якої системи оточуюче середовище є сукупністю об'єктів, зміна властивостей яких впливає на систему, а також тих об'єктів, чиї властивості змінюються в результаті поведінки системи» [65, с.258].

Слід зауважити, що тільки відкриті системи, тобто системи, які можуть обмінюватися з середовищем матерією, енергією та інформацією_здатні до розвитку і самовдосконалення. Якщо ми будемо розглядати економіку як закриту систему, то побачимо, що вона може тривалий час функціонувати цілком автономно завдяки механізмам саморегулювання. У цьому випадку вона буде само відтворювати свої рівноважні стани, однак, знаходитися при цьому в статиці – якісній незмінності своїх елементів. На відміну від такого стану розвиток завжди передбачає процес функціонального збагачення системи. Як стверджує С. Єрохін, «розвиток відображає плинний характер зв'язків, а функціонування – їх відносну сталість. Функціонування – це така стадія розвитку системи, яка відображає певний етап зрілості, а розвиток у своїй цілісності включає й інші етапи: зародження, становлення та перехід до іншого якісного стану, тобто відмирання. Звідси слідує, що функціонуванню притаманний структурний підхід, а розвитку – історичний» [66, с. 35].

Дійсно, розвиток завжди базується на спадковості і тому детермінується своїми попередніми етапами. Він неможливий без механізмів оберненого зв'язку, без еталонів і норм, які задають вектори його спрямованості в майбутнє. Однак при цьому розвиток завжди виходить за межі свого минулого, і кожна його наступна стадія якісно відрізняється від попередньої. «Закономірності систем, що розвиваються, принципово відрізняються від систем, що функціонують. Розвиток є не просто саморозкриття об'єкта, актуалізація потенцій, які в нього закладено, а така зміна станів, в основі яких знаходиться неможливість з тих або інших причин збереження форм функціонування. Тут об'єкт виявляється вимушеним вийти на інший шлях функціонування, раніше неможливий і недоступний для нього, а умовою такого виходу є зміна об'єкта» [67, с.31]. Таким чином, досліджуючи розвиток економічної системи ми маємо розглядати її як систему відкритого типу, тобто таку, яка функціонує і здійснює рух до нового якісного стану за рахунок обміну з оточуючим середовищем. За такого підходу постає питання, що ж, власне, є таким середовищем для економічної системи?

Досліджуючи еволюцію поглядів на фактори соціально-економічного розвитку нами було встановлено, що останній визначається як економічними складовими (техніка, технологія, кваліфікація робочої сили, природні ресурси, поділ праці, конкуренція, інвестиції та заощадження, ринкові ціни), так і позаекономічними чинниками (знання, чисельність населення, свобода, виконанням законів, захищеність прав власності, етичні принципи, ідеологія тощо). Логічно припустити, що позаекономічні чинники є зовнішніми по відношенню до економічної системи факторами, оскільки є складовими інших суспільних систем – правової, соціальної, політичної та культурної.

З огляду на цю обставину, а також базуючись на досягненнях системного аналізу в пізнанні внутрішньої природи зовнішнього середовища системи, вважаємо правомірним представити позаекономічні чинники у якості факторизованого оточення економічної системи, тобто її зовнішнього середовища. Будучи породженням інших соціальних систем, які, у свою чергу,

також відрізняються складністю, організованістю і відкритістю, ці фактори виступають активними причинами, що створюють вплив на економічну систему, заставляючи її пристосовуватися до себе. Сама ж економічна система по відношенню до інших систем також є фактором впливу на їхнє функціонування і входить на принципах рівності з ними до системи більш високого рівня – надсистеми, у якості якого постає суспільство. Останнє є нічим іншим, як сукупністю різних систем, а по відношенню до економічної системи – поєднанням останньої із середовищем, яке ці системи утворюють.

Впливаючи одна на одну, суспільні системи, тим самим, здійснюють обмін між собою і всі ці форми обміну тісно переплітаються та взаємонакладаються, формуючи механізм обернених взаємозв'язків. Характер розвитку економічної системи пов'язується саме із її здатністю використовувати для самоускладнення і набуття нових якостей ефект позитивних обернених зв'язків, які посилюють в ній зміни. «Будь-яка система підвласна флуктуаціям, або випадковими відхиленням від рівноваги, – вказує Г. Рузавін – однак, якщо вона знаходиться в нестійкому стані, то завдяки взаємодії з оточуючим середовищем ці коливання посилюються і в кінці кінців призводять до ліквідації існуючого порядку й структури. Але цей дестабілізуючий аспект доповнюється потім конструктивним, який полягає в тому, що у результаті взаємодії елементи старої системи приходять до погодженої колективної поведінки, внаслідок чого в системі виникають кооперативні процеси і спонтанно формується новий порядок та нова рівновага» [68, С.28].

Щоб зрозуміти цей процес, необхідно прослідкувати напрями позитивних зворотних взаємозв'язків економічної системи, для чого слід встановити як всі ті фактори зовнішнього середовища, які впливають на неї, так і ті, на які вона впливає сама. Це передбачає пошук компонента, який би пов'язував між собою систему і середовище. У свій час Н. Луман довів, що суспільство в силу своєї тотальної всеосяжності не містить навколо себе нічого, окрім самої людини. Остання знаходиться на перетині взаємодії різних самореферентних систем економіки, політики, права, релігії, науки, виховання, моралі [64].

Власне, тільки діяльність людини у будь-яких проявах є основою функціонування і розвитку всіх суспільних систем. У повсякденному житті людина заради задоволення своїх потреб вступає у економічні відносини з іншими особами і, намагаючись створити кращі умови для реалізації своїх інтересів та полегшення взаємодії з оточенням, виробляє певні зразки (стандарти) поведінки. Останні є результатом людських інтеракцій в культурній, правовій та політичній системах. З іншого боку, сама будучи суб'єктом цих систем, людина привносить в економічні трансакції культурні, правові та політичні норми (інститути), що формують стереотипність її поведінки.

У зв'язку з цим людина, з одного боку, сприяє формуванню інститутів, а з іншого – сама потрапляє під їх регулюючий вплив. Таким чином, у розвитку економічної системи вбачається своєрідна «кругова причинність»: результати економічних взаємодій багато в чому зумовлюються інституціональним середовищем; у той же час результатом цих взаємодій є певні економічні умови,

в яких опиняються суб'єкти. Ці умови, у свою чергу, слугують передумовами здійснення дій по зміні існуючої інституціональної структури. Ця нова структура стає середовищем для наступних економічних трансакцій.

Отже, людина одночасно діє в усіх системах суспільства за допомогою засвоєних правил, норм, звичаїв, цінностей і у ході такої діяльності формує нові їх форми. Зв'язок та взаємовплив між суспільними системами опосередковуються людиною спочатку через її рефлексію та усвідомлення дій, предметів, явищ, а вже потім здійснюється обернений вплив людини на ці системи, але вже як відповідь на попередні події. Людина одночасно реалізує себе в цих системах як природний, соціальний та духовний суб'єкт [69]. Вона є об'єктом і, водночас, суб'єктом цих систем та елементом, який пов'язує їх в одну цілісну систему.

Підсумовуючи вищевикладене приходимо висновку, що вивчення розвитку вимагає розгляду економіки як відкритої системи, яка функціонує за рахунок обміну з оточуючим середовищем (іншими соціальними системами) через цілеспрямовану діяльність людей, що спрямована на перетворення природи й соціального оточення і базована на матеріальній та духовній культурі попередніх поколінь. Виходячи з цього можемо стверджувати, що інститути задають зовнішнє середовище функціонування економічної системи, а значить, ті позаекономічні фактори впливу на розвиток економічної системи, які пов'язані з впливом на поведінку людини культурної, правової та політичної систем, можемо поєднати у межах інституціонального середовища.

Аналіз наукової літератури виявив, що на сьогодні не склалось єдиного визначення наукової категорії «інституціональне середовище». Більше того, досить часто це поняття ототожнюються зі спорідненою категорією «інституціональна структура», що значно ускладнює дослідження і вимагає проведення демаркаційної лінії між даними поняттями. В табл. 1.2. в узагальненому вигляді відображено найбільш широко розповсюджені визначення категорій «інституціональне середовище» та «інституціональна структура».

Таблиця 1.2

Визначення категорії «інституціональне середовище» та «інституціональна структура»

Визначення	Автор	Родове поняття
Інституціональна структура (fabric) – це система інститутів	Т. Веблен [70, с.1-2]	Інститут
Інституціональне середовище – це рамки укладення інституційних угод (договорів між окремими індивідами, які спрямовані на зниження трансакційних витрат)	Д. Норт [71, с. 6]	Формальні обмеження (конституція)

Продовження таблиці 1.2

Інституціональна структура – складається із інститутів – формальних правил, неформальних норм, а також особливостей їх застосування. Вона відображає переконання, що сформувалися в суспільстві в ході історії	Д. Норт [72, с. 77-78]	Формальні правила і норми як відображення переконань
Інституціональне середовище – це сукупність основоположних політичних, соціальних та юридичних правил, яка формує базис для виробництва, обміну та розподілу.	О. Вільямсон [36]	Правила
Інституціональне середовище – це характеристика зовнішнього середовища, яка є значимою для економічної діяльності, сукупність цінностей, формальних і неформальних норм, які впливають на співвідношення стимулів в діяльності та зумовлюють досягнення мінімальної згоди між людьми	Олійник А. [73]	Цінності, формальні та неформальні норми
Інституціональна структура включає в себе переважно формальні інститути, у той час як інституціональне середовище – неформальні.	В. Вольчик [74, с. 36-37.]	Інститут
Інституціональна структура включає в себе не тільки юридичні інститути, але й установки суспільної свідомості та державної політики .	Й. Шумпетер [75, с.515]	Інститут
Інституціональне середовище – це чіткий впорядкований набір інститутів, які визначають обмеження для економічних суб'єктів і формуються в межах тієї чи іншої системи координації господарської діяльності	[76, с. 26]	Інститут
Інституціональне середовище – набір політичних, економічних, соціальних та юридичних (законних) угод, що встановлюють основу для виробництва та обміну.	Дж. Окслі [77, с. 283].	Угода

Як слідує із табл. 1.2, найбільш відомі представники інституціональної теорії використовують для визначення категорій «інституціональне середовище» та «інституціональна структура», по суті, одні й тіж родові поняття. Норма, правило, інститут, інституціональні рамки представлені у якості сутнісної ознаки одночасно і у визначеннях інституціонального середовища, і у визначеннях інституціональної структури. Тому фактично ми маємо ототожнення даних понять у той час, коли з точки зору теорії систем терміни «структура» і «середовище» описують різні аспекти системного устрою об'єкта.

Структура системи – це стійка впорядкованість у просторі й часі її елементів і зв'язків між ними, яка визначає функціональну компоновку системи та її взаємодію із зовнішнім середовищем. Зовнішнє середовище ж у теорії систем – це те, що систему оточує і здійснює на неї вплив. Отже, якщо структура – це набір елементів, то середовище – об'єкти оточення цих елементів [78].

Зауважимо, що визначення об'єктів середовища та об'єктів структури відносно інститутів виявляється досить непростим завданням, оскільки в інституціональній теорії не існує усталеного визначення самого поняття «інститут». Сьогодні науковці прийшли висновку, що в силу міждисциплінарного характеру інституціональної теорії та запозичення нею для формування своїх базових категорій понять із інших наукових дисциплін, інститут є системою визначень. В. Якубенко, відзначаючи існування різних модифікацій визначення інституту, справедливо зауважує, що «з упорядкуванням усіх можливостей використання терміна «інститут» можна сконцентрувати увагу на чотирьох ознаках інституту, які утворюють замкнене коло у його тлумаченні. По-перше, інститут завжди розглядається як результат соціалізації, суспільного визнання... По-друге, він пов'язується з організаційним чи правовим оформленням забезпечених легітимністю явищ. По-третє, будь-який інститут пов'язаний із сферою, яка визначає межі існування та підґрунтя отримання специфікованих, вмінених форм доходів. По-четверте, у будь-якому інституті ознака соціальності є переважною, але не позбавленою природних, психобіологічних засад. Інститут з усією соціальною наповненістю так само занурений у природні витоки, що і його носії» [79, с. 22].

Досліджуючи проблеми категоріального апарату інституціональної теорії Г. Пилипенко встановила, що за своєю конституціональною ознакою інститути відносяться до чотирьох груп, а саме: відображення правила, звички, звичаю та норми. На основі дослідження складових економічної діяльності людини дослідниця запропонувала розглядати інститут як явище двоякої природи: з одного боку, як соціальне явище і процес поступової зміни форм від норми до правила й звичаю, а з іншого – як явище індивідуальне, що базується на інстинктах, генетично-наслідуваних і набутих правилах, які в силу повторюваності перетворюються на звичку [80, с.61].

Беручи за висхідну основу наведене визначення і розглядаючи його з точки зору теорії систем, можемо представити інститут у якості самостійної системи, в якій норми, правила, звичаї виступають у вигляді елементів, а відносини і соціальні дії слугують зв'язками, що забезпечують її цілісність. Таким чином, у нашому розумінні інститут – це стійка впорядкованість норм, правил та звичаїв і зв'язків між ними у вигляді певних відносин та соціальних дій, яка визначає інтегративні якості системи та забезпечує її взаємодію із зовнішнім середовищем.

Представлення інституту у вигляді самостійної системи вимагає розгляду її ієрархічної будови. Вивчення природи категорії «норма» дозволило встановити її характерну ознаку – певний тип поведінки, який регулює відносини людей і підтримує порядок. Крім того, додержання прийнятих у даному суспільстві норм окремими індивідами носить добровільний характер [81, с. 38]. Тому родовим поняттям категорії «інститут» слугує норма. Правило – це вже процес слідування певній нормі в обов'язковому порядку за допомогою механізму примусу, який підтримується встановленим гарантом. Звичка є рутинізацією індивідом певних правил, особистісною інтерпретацією правил, закріплених у

поведінці індивіда. Звичай – це правило, яке закріплене у суспільній свідомості та підтримується через механізм соціального контролю над індивідом.

Отже, вихідним елементом мотивації людини до діяльності разом з потребами виступає норма – припис до певних соціально бажаних дій. Вона перетворюється на правило при застосуванні санкцій, що мають або ендогенну або екзогенну природу. Постійне дотримання правил ендогенного походження перетворюється на звичку, що є індивідуальним феноменом. Інституціоналізація суспільних правил являє собою формування звичаю [80, с. 60].

Таким чином, базовим елементом, який у процесі еволюції під впливом соціальних дій перетворюється в інші самостійні явища виступає норма. Саме тому її необхідно вважати структурним елементом системи, який її впорядковує та надає організаційної стійкості. Отже, інституціональна структура – це сукупність норм. Відповідно, інституціональним середовищем можна вважати всі ті форми, в які перетворюється норма у ході діяльності людини – правила, звички, звичаї.

Згідно системних уявлень головною ознакою, яка відрізняє систему від свого середовища, є наявність в самій системі більш жорстких та стійких зв'язків, ніж зв'язки між системою та середовищем. Такі зв'язки, на наше глибоке переконання, формуються на основі цінностей, які, на думку В. Ліпова, самі оформляються в ціннісну систему [82].

Цінності довготривалий час залишаються незмінними і являють собою досить стійкий феномен, що формує нормативне сприйняття діяльності людини, інакше кажучи, створює впевненість у тому, що є правильним, а що ні. Ці настанови відкладаються у глибинних структурах мислення, виступаючи несвідомими фільтрами прийняття або неприйняття зовнішнього світу. Зразки правильної та неправильно поведінки, засвоєні глибоко підсвідомістю людини, визначають приписи (норми) поведінки. Таким чином, якщо у свідомості людини укорінені певні цінності, то це означає, що вона визнає і норми, що впливають з цих цінностей.

Завдяки нормам у суспільстві встановлюється порядок взаємозалежності, коли певні дії виявляються більш імовірними, ніж інші, а певні ситуації вимагають відповідних вчинків. Отже, норма зобов'язує людину поводити себе відповідним чином. Разом з тим, вона ставить суб'єкта перед альтернативою: виконувати нормативні вимоги чи, навпаки, йти на ризик і бути об'єктом можливих санкцій. Останні мають суттєво впливати на свідомість людини, щоб примусити її виконувати встановлені правила. Таким чином, цінності як внутрішня складова норм і правил, по суті, визначають економічну діяльність багатьох членів суспільства. Цінності надають оцінку явищам, схвалюють або засуджують їх і, тим самим, визначають стимули та конкретні поведінкові обмеження [80, с. 221]. Саме завдяки цінностям забезпечується структурна стійкість норм і, відповідно, інституціональної структури.

При розгляді економічної системи нами було встановлено, що вона у складі суспільної надсистеми оточена іншими системами, які по відношенню до неї є оточуючим середовищем, а по відношенню до надсистеми – рівноправними

складовими. Відповідно, кожна із таких систем базується на певних інститутах, які, по-перше, знижують рівень невизначеності у повсякденній взаємодії суб'єктів; по-друге, розширюють межі взаємодії для всіх потенційних учасників даного процесу; і, по-третє, знижують трансакційні витрати як витрати координації та вирішення конфліктів, що виникають між суб'єктами у процесі взаємодії. Всі ці функції інститути виконують у межах певних систем, тому можна вести мову про соціокультурні, політичні, правові та економічні інститути.

Економічні інститути є складовою економічної системи, у той час як соціокультурні, політичні, правові та економічні – культурної, правової та політичної систем. Кожен із цих інститутів є власною системою, структурну цілісність якої формують цінності й норми, які у кожній із суспільних систем набувають ознак соціокультурних, правових, політичних цінностей та норм. У силу цього вважаємо правомірним говорити про інституціональне середовище та інституціональну структуру на двох рівнях аналізу.

Якщо ми перебуваємо на рівні інституту, то при розгляді його як системи структурою вважаємо норми й цінності, а середовищем – правила, звички і звичаї. Однак, коли ми переходимо до аналізу суспільства як єдиного цілого і точкою відліку обираємо в ньому економічну систему – інститути всіх інших суспільних систем будуть по відношенню до неї вже виступати інституціональним середовищем, що складається із сукупності соціокультурних, політичних і правових інститутів. При цьому кожен із них буде представляти систему, в якій взаємодіють цінності, норми, звичаї та звички.

Таким чином, під інституціональним середовищем економічної системи ми розуміємо сукупність соціокультурних, політичних і правових інститутів та взаємозв'язків між ними, які впливають на характер економічної діяльності людей та формування стійких структур їх взаємодії у межах економічної системи. Надане визначення інституціонального середовища економічної системи відрізняється від наведених у таблиці 1.2 тим, що, по-перше, акцентує увагу на взаємозв'язках між самими інститутами, які це середовище утворюють. Це дозволяє вести мову не про набір елементів, а про певну цілісність, систему погодженого взаємовпливу, у результаті якої народжується нова цілісність – економічні інститути. Як сукупність взаємопов'язаних між собою інститутів інституціональне середовище впливає на економічну систему і, водночас, відчуває на собі її вплив. У ході такого взаємообміну відбуваються інституціональні зміни, які можуть носити як раціональний, цілеспрямований характер, так і здійснюватися спонтанно у ході еволюції.

Російська дослідниця С. Кірдіна у контексті еволюції досліджує споріднену з інституціональним середовищем категорію – інституціональні матриці, розуміючи під ними «Сукупність базових економічних, політичних і ідеологічних інститутів ми називаємо інституціональною матрицею... У цьому понятті логічно узагальнені ті реальні і багатоманітні реальні зв'язки й інститути, які можна спостерігати у реальному житті. Це юридичні та житейські норми, правила і санкції, процедури погодження, закони, традиції, організації і законодавчі акти» [83, с.90].

На основі аналізу даних по різних країнам світу Кірдіна виділяє у структурі національних економік тільки два типи домінуючих матриць – X і Y-матриці. Ці матриці відрізняються між собою змістом базових інститутів, які до них входять. Причому у структурі однієї матриці вона тісно взаємопов'язані. Так, у Y-матриці сполучаються економічні інститути ринку, політичні інститути федерації і субсидіарні цінності. Субсидіарність як принцип означає пріоритет особистості відносно спільнот, членом яких вона є. У федеральних відносинах субсидіарність характеризує пріоритет прав нижньої територіальної одиниці перед верхніми рівнями, які формуються на основі добровільних рішень нижніх первинних елементів територіальної структури.

X-матриця створена інститутами редистрибуції (термін введено К. Поланьї для визначення такого типу економічних відносин, в яких рух цінностей і прав по їхньому використанню опосередковується центром), політичними інститутами унітарного устрою та ідеологічними інститутами комунітарності, в яких закріплено пріоритет Ми над Я.

У інституціональній матриці, згідно С. Кірдіної, діють базові (домінуючі) і комплементарні (довнюючі) інституціональні матриці [84]. Це означає, що інститути ринку співіснують з інститутами редистрибуції, демократія і федерація – з принципами унітарності і централізації, а субсидіарні цінності особистості сусідствують в суспільній свідомості з цінностями колективними, комунітарними. Принципово важливим є те, що в історичному плані починає стійко домінувати одна матриця, яка визначає рамки дії комплементарних інститутів.

Отже, проблема множини інститутів у межах стабільного інституціонального середовища вирішується у процесі їх еволюції в напрямку комплементарності.

Для того, щоб дослідити вплив інституціонального середовища на розвиток економічної системи, необхідно розглядати його у двох аспектах: статичному та історико-гносеологічному. Перший – це виділення видів інститутів, які безпосередньо впливають на розвиток, другий – дослідження динаміки рівня їх впливу на досліджувану систему.

Аналіз еволюції поглядів на фактори розвитку соціально-економічної системи дозволив нам виявити складові інституціонального середовища, які протягом тривалого історичного періоду здійснювали на неї вплив. Як вже було зазначено, такими складовими є свобода, виконанням законів, захищеність прав власності, етичні принципи, ідеологія. Як бачимо, цей перелік містить доволі різноманітні елементи, які за своєю сутністю відносяться до різних складових системи «інститут» – норм, правил, цінностей. Важливо ці елементи звести до єдиної основи, що дозволить досліджувати об'єкт у форматі прямих та обернених зв'язків за типом «економічна система – інституціональне середовище».

Свобода більшістю дослідників економічного прогресу виносилась у ключовий параметр поступального руху економіки, вважалася найважливішою умовою розвитку і його джерелом, базовою цінністю людства і, водночас, нормою. Виконання законів як умова стабільності та передбачуваності,

необхідних для розвитку, базується на законослухняності, яка також є цінністю. Етичні принципи економічної діяльності, які науковці вважали «цементуючою основою» економічних взаємодій, що продукують розвиток, поєднують в собі цінності добра, зла, безкорисливого виконання обов'язку, рівності, справедливості тощо. Ідеологія виражає сукупність суспільних ідей, теорій, поглядів які відображають та оцінюють соціальну дійсність [85, с.157.]. Вона є поєднанням домінуючих уявлень про те, як належить людині жити й діяти в суспільстві. Ці уявлення створюють у суспільній свідомості підґрунтя для розуміння цінностей свободи, рівності, братерства, справедливості, тобто самі як поняття базуються на цінностях.

Оскільки цінності у кінцевому рахунку формують норми, які разом з потребами виступають безпосереднім мотиватором людини до економічної діяльності, то вважаємо, що вказані позаекономічні чинники і складові інституціонального середовища слід розглядати як норми. Останні, включаючи в себе як висхідну основу цінності, впливають на розвиток тим, що визначають приписи прийнятної поведінки, яка може сприяти розвитку або уповільнювати його. Отже, базовими елементами інституціонального середовища економічної системи, яке здійснює вплив на її розвиток, у нашому дослідженні виступають норми.

Будь який розвиток відбувається на основі наслідування і виявляється неможливим без механізму оберненого зв'язку, без еталонів і норм, існування яких спрямовує рух. Зворотні зв'язки відіграють у системі головну роль. Тільки завдяки їм у системі відбуваються процеси цілеспрямованої діяльності і управління. Вони неможливі, якщо управляючий компонент системи не отримує інформацію про ефективність впливу, і саме зворотній зв'язок забезпечує відносну стійкість системи, дозволяє формувати процеси, які повторюються. Разом з цим розвиток завжди виходить за межі свого минулого, і кожна нова стадія економіки відрізняється від попередньої. Тому для нас є надзвичайно важливим виявити характер та напрями впливу визначених нами норм, що вимагає вибір адекватного методологічного підходу до аналізу економічної системи та її середовища у історико-гностичному аспекті.

1.3 Методологічні підходи до аналізу інституціонального середовища в контексті розвитку економічних систем

Сучасне суспільство є складною і диференційованою системою. У свою чергу, його підсистеми (економіка, політика, право, культура) мають стійку тенденцію до нарощування своєї складності та диференціації. Крім того, з розвитком постіндустріальних тенденцій і, в першу чергу, комунікацій, починає руйнуватись ієрархічна побудова структури різних систем і міжсистемні зв'язки, які цю структуру використовували. Натомість починає вибудовуватись мережева структура системи, з'являються нові зв'язки, які встановлюються за новими принципами.

Слід зазначити, що ми знаходимося на тому етапі розвитку, коли стара структура суспільства ще тільки починає руйнуватись і не втратила своєї

міцності остаточно, а нова тільки-но вибудовується і ще не має повної влади над елементами та зв'язками системи. Одночасне функціонування різних за своєю природою структур є причиною наростаючого хаосу в системах, що ускладнює їх керованість і прогнозованість і може призвести систему як до повної руйнації, так і до оновлення. Крім того, значну частку невизначеності в організацію та функціонування суспільства вносить процес глобалізації, на тлі якого утворюються нові мегазв'язки не тільки між державами як суспільними системами, але й між їхніми окремими складовими – підсистемами.

Ці особливості сучасного етапу функціонування соціально-економічних систем вимагають пошуку адекватного методологічного підходу до дослідження їх розвитку. Як вже було нами встановлено, першопричиною розвитку і його кінцевою метою є людина, яка виступає в ролі джерела зростання багатства суспільства і, водночас, його споживачем. Саме використання результатів економічного зростання для всебічного розвитку його членів є вищим критерієм соціально-економічного розвитку суспільства, яке розглядається як прогрес.

Людина є центром суспільства як єдиного цілого і, водночас, елементом всіх його складових, перебуваючи у тісному зв'язку з іншими людьми і опосередковуючи цей зв'язок інститутами. Оскільки економічні, правові, політичні та соціокультурні інститути задають зовнішнє середовище функціонування економічної системи і впливають на її розвиток, то їх дослідження не припускає використання тих підходів, які ґрунтуються на уявленнях про людину як істоту, яка прагне реалізувати свій економічний інтерес в умовах повної ізоляції від інших суспільних сфер.

Як зазначав М. І. Туган-Барановський, «Між всіма соціальними явищами існує відома взаємодія, і тому не можна вивчати одну сторону суспільного життя повністю незалежно від інших. Однак, для полегшення дослідження корисно виділяти в особливу науку вивчення деяких соціальних явищ, які залежать, головним чином, від небагатьох основних факторів. Так, можлива окрема наука про сільське господарство, тому що господарська діяльність людини підпорядковується переважаючому впливу одного психологічного мотиву – егоїзму. Однак висновки, які ми отримуємо при такому обмеженні області досліджень, будуть за необхідністю однобокими; це необхідно завжди мати на увазі, щоб уникнути дуже розповсюдженої серед економістів помилки: заперечувати впливовість всіх інших факторів суспільного життя – права, моралі, релігії тощо – на закони народного господарства» [13, с. 74].

Ґрунтуючись на результатах, отриманих нами при дослідженні еволюції поглядів на фактори соціально-економічного розвитку, приходимо висновку, що класична парадигма не заперечувала цих факторів і пов'язувала економічний розвиток із впливом як економічних, так і позаекономічних чинників, розглядала економічну поведінку людини як таку, що зумовлена і егоїстичним інтересом, і моральними складовими. Ф. Кене, А. Ж. Тюрго, Ж. А. Кондорсе та А. Сміт вважали цінності свободи та моральні почуття людей вкрай необхідними складовими для побудови своїх теоретичних систем функціонування та розвитку економіки.

А. Сміт, досліджуючи функціонування економіки, використовує в аналізі два підходи: з одного боку, розглядає діяльність людини як такої, яка керується власним егоїстичним інтересом, а з іншого – відводить головну роль у розвитку її здатності відчувати почуття симпатії до ближнього. У першому випадку вчений застосовує абстрактний підхід і зосереджується на економічній мотивації, у другому – виходить із постулатів філософії етики про існування певних «фундаментальних властивостей людської натури». При цьому А. Сміт, однак, не здійснює ніяких спроб поєднати ці методологічні підходи, застосовує їх у різних роботах з певним часовим лагом: у «Теорії моральних почуттів» представляє етичний принцип, а в «Багатстві народів» – економічний. Мораль та свобода в останній роботі тільки проголошуються автором як необхідні принципи та умови реалізації визначального імпульсу до розвитку – егоїстичного інтересу людини.

Подальша еволюція наукового знання й поглиблення спеціалізації між науковими дисциплінами, які у силу притаманності їм різних методів дослідження пояснювали функціонування суспільства виключно в межах своєї предметної області і не могли його охопити як певну цілісність, поставила питання про необхідність формування якогось одного базового підходу. Складність цього завдання полягала в тому, що люди та їх взаємодії потрапляли у фокус досліджень різних наук у всій сукупності економічних, політичних, культурних та інших процесів, які на перший погляд видавалися хаотичними. Важливим стало упорядкування діяльності людей, зведення всіх соціальних процесів до єдиної результуючої основи.

Стати такою основою для дослідження суспільства у ХІХ ст. претендувала нова наука – соціологія, презентована О. Контом як прагнення довести, що «спосіб мислення, який переміг у математиці, астрономії, фізиці, хімії та біології мусить, врешті-решт, перемогти і в царині політики та привести до створення позитивної науки про суспільство» [86, с. 86]. У центрі позитивістської соціології, яскравим представником якої поряд з Контом у подальшому став Г. Спенсер, знаходилася ідея про те, що соціальні факти можуть бути зрозумілими тільки тоді, коли дослідник простежить їхню історію (еволюцію), розташує їх у певному хронологічно вибудованому порядку і віднайде причинно-наслідкові зв'язки між ними. Виявлені зв'язки стануть у подальшому засобами визначення факторів, які впливають на конкретні явища.

Зауважимо, що відповідна технологія наукових досліджень могла бути застосована тільки тоді, коли вихідною тезою ставало твердження про наявність у всіх наук певного загальнонаукового метода. Таким методом позитивістська соціологія обирає еволюційний підхід, який у ХІХ ст. завдяки Ч. Дарвіну змінив механістичний ньютонівський світогляд суспільства. Якщо у період формування й розквіту класичної політекономії домінуючою наукою була механіка, то в епоху творчості О. Конта нею стає біологія.

Конт розділяє всі існуючі методи дослідження на аналітичні й синтетичні і вказує на те, що аналітичними є ті науки, які займаються законами розвитку поодиноких явищ (хімія й фізика). Синтетичні ж науки (біологія) пояснюють явища як ціле. «Лише в цілому організмі окремих біологічний факт набуває

свого значення й знаходить пояснення, – стверджує вчений. Якби ми захотіли довільно й штучно вирвати частину живого організму, ми мали б справу з мертвою матерією, жива матерія як така – глобальна або цілісна» [86, с. 94].

Такою синтетичною наукою, на думку Конта, має бути й наука про суспільство, оскільки неможливо розпізнати стан окремого суспільного явища, не розмістивши його в рамки соціального цілого. Вчений виходить із положення, що всі знання про світ вичерпуються знаннями фактів, які отримуються через спостереження й досвід. Відкриття нових істин та перехід від відомих фактів до невідомих здійснюється за допомогою індукції, коли на основі спостереження окремих явищ робляться висновки відносно цілого. Основою індукції є впевненість в одноманітності явищ і в існуванні між ними причинного зв'язку. Одноманітність процесу знаходить свій прояв у тому, що одна й та ж сама причина завжди викликає один і той же самий наслідок. Якщо причина віднайдена, то можна розповсюджувати певний приватний випадок на всю сукупність подібних процесів. Отже, соціологія Конта як базова наука про суспільство встановлює закони взаємодії всіх соціальних елементів та через історичний підхід розкриває причини суспільного розвитку.

У розумінні Конта наукове знання базується на спостереженнях та порівняннях, примаї цілого над частиною, синтезу над аналізом і має за свій об'єкт історію людського роду. Останній досліджується за допомогою створених автором методів соціальної статистики й динаміки. Статика як метод дослідження, з одного боку, припускає анатомічний аналіз структури суспільства на конкретний момент, а з іншого – зосереджена на аналізі елементів, які визначають консенсус, тобто перетворюють сукупність індивідів на гурт, роблять із множини інститутів однину. Завданням статистики є встановлення «основного порядку всякої людської спільноти». Розуміння, що таке історія, завжди починається зі з'ясування порядку будь-якого суспільства. Динаміка – це опис послідовних етапів, яке проходить суспільство у своєму розвитку. Вона відтворює метаморфози, які випробував на собі суспільний порядок. Статика й динаміка співвідносяться як поняття порядку й поступу: «поступ – це розвиток порядку».

Встановлення порядку передбачає першочергового дослідження структури природи людини, і вже потім – структури суспільства. Конт розглядає людину в трьох вимірах: як чутливу, діяльну та розумну. Вчений переконаний, що спонукана до діяльності завжди виходить із почуттів, розум тільки контролює дії людини. Першопричина розвитку – егоїстичні почуття. Останні оточені прив'язаністю однієї особи до іншої, шанобливістю та добротою. На думку Конта, історія не змінює природи людини. Мета розвитку – спрямувати людей більше керуватися безкорисливими почуттями, а не егоїстичними інтересами. Таким чином, суспільство складається з людей, поєднаних силою – кількістю або багатством. Останні коригуються духовним впливом, який упорядковує мирське життя, об'єднує людей та освячує мирську владу. Суспільство – це самостійна сила, яка тримається на згоді розумів, на консенсусі думок. Ці теоретичні положення дають нам підстави стверджувати, що методологія Конта не є власне індукцією – вчений намагається розкрити історичні зміни, які спираються на певні

універсальні властивості людини, а значить, те, що слугувало при застосуванні індукції доведенням, у нього стає першим кроком дослідження, а висновок відіграє роль доведення.

Позитивістські ідеї О. Конта здійснили величезний вплив на наукову діяльність економіста Дж. С. Мілля, який намагався створити методологічне підґрунтя для аналізу життєдіяльності окремої людини і суспільства. Вчений був переконаний у тому, що будь-яка соціальна наука не може мати самостійного характеру і є синтетичною, а також що закони соціальних явищ можна зрозуміти тільки тоді, коли стануть зрозумілими процеси, які відбуваються в душі окремої людини. Тому Мілля наполягає на залученні до економічного аналізу досягнень психології, яка вивчає елементарні факти людської душі. Соціальна наука, на думку вченого, має скористатися цими фактами для виведення законів їх сумісної дії, які, власне, й стануть законами соціальних явищ.

Мілля був впевнений, що закони соціального розвитку не можуть бути відкриті за допомогою чистої дедукції, оскільки розум людини не здатний прослідкувати на цілі тисячоліття вплив величезної сукупності фактів, від яких залежать суспільні явища. Саме тому при історичних дослідженнях цей метод слід модифікувати: спочатку необхідно застосовувати індукцію – віднайти загальне, закономірне у послідовності історичних фактів, узагальнити весь історичний матеріал. Потім необхідно довести, що ці історичні узагальнення відповідають законам людської природи. Це доведення слугує перевіркою здійснених узагальнень і надає їм силу закону [13, с. 74]. Такий метод Мілля називає змішаним індуктивно-дедуктивним або обернено-індуктивним методом (зазначимо, що практично цим же методом користувався й Конт).

У відповідності з принципами обернено-індуктивного методу Мілля досліджує суспільство і визначає політичну економію як ментальну науку, яка, перш за все, цікавиться людськими мотивами та способами поведінки людей в економічному житті. «Ні про одну дію людини не можна сказати, що, здійснюючи її, вона не відчуває прямого або непрямого впливу інших імпульсів, окрім прагнення до багатства.... вона трактує головну ціль так, як ніби вона була єдиною – серед простих гіпотез ця гіпотеза є найбільш правдоподібною. Діючи таким чином, політеконом отримує картину, відносно більш близьку до реального образу дій в ситуації, яка вивчається. Отриману картину належить потім скоригувати з урахуванням впливу будь-яких імпульсів іншої природи» [87]

Головним мотивом Мілля вважає прагнення до максимізації багатства з урахуванням обмежень на мінімальний рівень доходу та жагу вільного часу, а імпульсами «іншої природи» – звички та звичаї. Намагаючись віднайти закон руху суспільства через пізнання природи людини, вчений зустрічається із труднощами, які виникають при розгляді економічних та позаекономічних мотиваторів у якості закономірностей. Індукція сама по собі не може віднайти єдиний закон розвитку мотивів у силу існування сумісної дії самостійних ефектів та неможливості постановки перевірного експерименту.

З цього приводу Мілль зазначає, що «політеконом має врахувати всі індивідуальні обставини, які називаються спотворюючими факторами... виключень у будь-якій розвинутій науці не повинно існувати. Те, що ми сприймаємо як виключення із закономірності, насправді є результатом іншої закономірності, що діє одночасно з першою: це результат дії певної іншої сили, яка зустрічається з першою і змінює напрям її руху... Іноді менш помітна сила, яку ми називаємо спотворюючим фактором, превалює над основною силою і тоді виникає той випадок, який зазвичай називають виключенням, – однак той самий спотворюючий фактор впливає на результат і в усіх інших випадках, які ніхто виключеннями не називає» [87, с.330-333]

Цією заявою Мілль утверджує в політичній економії необхідність врахування як економічних, так і позаекономічних чинників розвитку: «саме через існування спотворюючих факторів політеконом, який не вивчав інших наук, зазнає невдач, коли спробує застосувати свою науку на практиці» [87, с.331]. Вірний принципам соціології позитивізму, Мілль намагається знайти закономірності як у дії економічних, так і позаекономічних чинників і перенести їх на суспільство. Функціонування останнього представляється вченим у якості рівнодіючої індивідуальних дій, у якості продукту трансформації психічних факторів індивідуальної свідомості.

К. Маркс, який обирає для аналізу суспільства діалектику Гегеля та матеріалізм Фейєрбаха, виходить за межі індивідуальної психіки, індивідуальної дії і зосереджується на аналізі «сукупностей» – соціальних класів і взаємозв'язків між окремими складовими суспільства. На відміну від соціологів-позитивістів і Дж. С. Мілля, К. Маркс не вважає економічні закони універсальними. Людина, на його думку, є продуктом історичних умов, «сукупністю всіх суспільних відносин». У передмові «До критики політичної економії» вчений пише: «У суспільному виробництві свого життя люди вступають у певні необхідні, від їх волі незалежні відносини, які відповідають певному ступеню розвитку їх матеріальних продуктивних сил. Сукупність цих виробничих відносин становить економічну структуру суспільства, реальний базис, на якому височіє політична та юридична надбудова і якому відповідають певні форми суспільної свідомості. Спосіб виробництва матеріального життя зумовлює соціальний, політичний і духовний процеси життя взагалі. Не свідомість людей визначає їхнє буття, а навпаки, їхнє суспільне буття визначає їхню свідомість» [14, с.6-7].

З цього слідує, що пояснювати свідомість людей та їхню діяльність необхідно за допомогою виробничих відносин, в які, власне, ці люди й включаються. Отже, людина і суспільство в марксизмі не розмежовані, більше того, людина виявляється підпорядкованою останньому. Про це красномовно Маркс говорить у найбільш цитованому нашими сучасниками уривку листа П. Анненкову: «Що таке суспільство, якої б форми воно не набувало? Продукт взаємодії людей. Чи вільні люди обирати ту чи іншу суспільну форму? Зовсім ні. Візьміть певний ступінь розвитку продуктивних сил людей і ви отримаєте певну форму обміну й споживання. Візьміть певний ступінь розвитку виробництва, обміну й споживання, і ви отримаєте певний суспільний лад,

певну організацію сім'ї, станів і класів, – словом, певне громадянське суспільство. Візьміть певне громадянське суспільство і ви отримаєте певний політичний лад, який є тільки офіційним вираженням громадянського суспільства» [88, с. 402].

Отже, у марксизмі ми бачимо той же примат загального над приватним, який є характерним для позитивістської соціології, що й послугувало для багатьох дослідників причиною вважати метод Маркса міждисциплінарним – одночасно філософським, соціологічним та економічним. Цікаво порівняти, як говорять про цю міждисциплінарність соціолог Р. Арон і економіст Й. Шумпетер. Згідно Арону «Маркс був, без сумніву, соціологом, але соціологом яскраво вираженого типу, соціологом-економістом, переконаним, що не можна зрозуміти сучасне суспільство, не засвоївши механізму функціонування економічної системи, не беручи до уваги теорію діяльності» [89, с.157].

У свою чергу Шумпетер вказував, що «в Марксовій теорії соціологія й економічна теорія пронизують одна одну... Всі основні концепції та положення є тут одночасно економічними й соціологічними та мають однакове значення на обох рівнях... Не може бути ніякого сумніву в тому, що тим самим в аналіз вливається живильна сила. Уявні концепції економічної теорії починають дихати» [90, с.422]. Однак, зауважує далі вчений, «концептуальна структура, на яку надіте таке ярмо, може легко втрачати в ефективності по мірі посилення її «життєвості»... Особливість Марксової системи полягає в тому, що вона підпорядковує всі історичні події й соціальні інститути процесу пояснення, який засновано на економічному аналізі» [90, с.424].

На наше переконання, саме тому, що Маркс, перш за все, прагнув віднайти економічні умови соціальних змін суспільства, він не надав належного значення усім іншим факторам, які впливають на розвиток. Як зазначив Шумпетер, «Марксовій економічній теорії не вдалося по справжньому вписатися в соціологічну систему. Однак сама ця невдача висунула одночасно і мету, і метод свого досягнення» [91, с.91]. Роблячи такий висновок, Шумпетер мав на увазі поштовх, який надала теорія Маркса подальшим пошукам метода наук про суспільство.

Ці пошуки активізувалися наприкінці ХІХ ст., коли представники австрійської школи почали критикувати як Маркса, так і економістів історичної школи за те, що вони не розуміли економічної науки – Маркс поєднав її з соціологією, а німецькі дослідники – з історією та етикою, з «трьома науковими дисциплінами, які необхідно строго роз'єднувати» [92, с.51].

Засновник австрійської школи та ініціатор наукових дискусій про методи економічної науки 1883–1884 рр. К. Менгер вказував, що всі методологічні помилки вищезгаданих вчень виходять із «надмірної довіри до індуктивного метода... помилкового уявлення про соціальні інститути як про біологічні організми» [93]. Вчений вважає, що теоретичне знання про суспільство не може будуватися ні у відповідності з емпірично-природно-науковою, ні у відповідності з історичною точкою зору – воно має розпочинатися з поділу відносно складних фактів на елементарні компоненти. Отже, на думку Менгера, завдання економічної теорії полягає в тому, щоб «надати нам розуміння

конкретних явищ реального світу як окремих прикладів відомої закономірності у послідовності явищ, тобто виявити їх генетично» [93, с.336]. Вчений схиляється до розуміння того, що історія – це еволюційний процес, в основі якого лежить щось, властиве людині від природи, або від її сутності. Таким «щось» є прагнення якомога повніше задовольнити свої потреби.

Менгер вважає, якщо економіст буде намагатися охопити дії людини в усій сукупності своїх характеристик (любов до ближнього, звичай, правове почуття), то він ніколи не отримає ніяких законів. Для того, щоб виокремити бажаний причинний зв'язок і виявити економічні закони, необхідно взяти один головний мотив і очистити його від етичних та політичних домішок. За рахунок цього відбувається спрощення зв'язків всередині суспільства і скорочення кількості змінних, які використовуються при аналізі діяльності людини. Результатом стає встановлення функціональних взаємозв'язків, що пояснюють процес прийняття економічних рішень та їхні наслідки.

З такої методологічної позиції австрійської школи, власне, й розпочинається неокласична теорія, яка досягає значних успіхів у поясненні закономірностей економічного вибору суб'єктів у ринковому середовищі. Однак зауважимо, що всі ці успіхи теорії починають втрачати свою значимість, коли стає необхідним дослідити не ринок, а економічну систему як цілісне утворення. Неокласика повністю ігнорує соціальний контекст, розглядаючи людську діяльність поза міжособового простору та історичного часу. В ній відбувається невиправдане звуження сфери впливу факторів розвитку до суто економічних та абстрагування від усіх позаекономічних сил. Саме з цих причин неокласичні методи не можуть бути прийнятними для цілей нашого дослідження.

Слід звернути особливу увагу на той факт, що спроби удосконалити методологічні підходи до аналізу суспільства наприкінці XIX – поч. XX ст. відбуваються не тільки в економічній теорії, але й в соціології. Аналогія між суспільством, соціальною одиницею та біологічним організмом, проведені у соціологічних дослідженнях більш раннього періоду, породжували величезні труднощі в дослідженнях соціально-економічного розвитку, оскільки перед соціологом при аналізі суспільства поставали три неспіврозмірні між собою реальності – суспільство, спільнота та індивід. Ці реальності підпорядковувалися якісно різним регуляторам, а тому не могли бути поясненими за допомогою індуктивного підходу до вивчення соціальних явищ. Важливим став пошук способу їх поєднання. Такий спосіб запропонував Е. Дюркгейм на основі суспільного поділу праці [94, с. 191].

Вчений вважає, що «в процесі пояснення соціального явища необхідно окремо досліджувати породжену ним реальну причину і функцію, яку воно виконує» [95, с. 112]. Згідно Дюркгейму, вступ соціальних суб'єктів у режим вільного обміну виробленою продукцією сприяє закріпленню цих суб'єктів у тій економічній ролі, в якій вони виступають на ринку з метою отримання вигоди. Соціальний аналіз суспільного поділу праці, який склався в певний проміжок часу, дозволяє вести мову про тенденції в динаміці зайнятості та характері поведінки різних професійних груп. Однак, розглядаючи функції

поділу праці, Дюркгейм відхиляє домінування у дослідженні економізму – вчений показує, як економічні результати поділу праці підпорядковуються процесу формування соціального й морального порядку, тій цементуючій спільноту солідарності, яку неможливо вивести тільки з економічного інтересу. «Поділ праці, – пише дослідник, – ставить один напроти одного не індивідів, а соціальні функції» [94, с. 377].

Таким чином, завдяки Дюркгейму важливими у дослідженні суспільства стають надіндивідуальні сфери (суспільство, колективна свідомість, культура, ментальність тощо), що зумовлюють поведінку людей через систему норм і цінностей, які, у свою чергу, формують передумови морального вибору, що сприяє прояву волі людини, поєднанню засобів і методів досягнення нею власних цілей. Цей перехід від еволюційної концепції соціології до теорії соціальної дії означав не що інше, як перехід від індуктивних до дедуктивних методів.

Німецький соціолог і економіст М. Вебер, осмислюючи дискусії про методи суспільних наук і слідуючи дедуктивному підходу до пояснення соціальних процесів, формує власну теорію соціальної дії, в якій намагається перебороти методологічний супротив неокласиків та представників історичної школи. У роботі «Господарство і суспільство» (1921) дослідник визначає економічну дію як певну форму загальної соціальної дії, яка увібрала в себе власні й соціокультурні елементи [22, с. 628-629]. Цим він намагається занурити чисту економіку в соціологічне оточення. Увівши економічну дію в більш широку область владних і ціннісно-культурних орієнтацій, у «Протестанській етиці та дусі капіталізму» Вебер досліджує конкретно-історичний характер формування егоїстичного інтересу. На відміну від Дюркгейма, Вебер стоїть на позиціях методологічного індивідуалізму, соціальний порядок у нього утворюється не зовнішніми нормативними обмеженнями, а виявляється проекцією індивідуальної осмисленої дії.

Дещо пізніше американський соціолог Т. Парсонс здійснює спробу поєднати цю теорію з позитивістською системністю О. Конта і Г. Спенсера. Вчений показує, що в позитивістських підходах суб'єктивний елемент вмінюється діючій особі тільки в тих формах, які емпірично встановлені науковими методами, у той час як в теорії М. Вебера суб'єктивний початок дії збагачується вбудованим нормативним елементом [96, с.93-103]. Найбільш правильним, на думку дослідника, є представлення суб'єкта дії елементом більш загальних структур (систем дії).

Парсонс віднаходить у механізмі соціальної дії певну подвійність: з одного боку, дія знаходить свій прояв у певній ситуації, що здійснює мотиваційний вплив на людину і заставляє її реагувати на приватні стимули ситуації. З іншого боку, у той же самий час діюча людина формує власну систему очікувань, які відносяться до різних об'єктів ситуації. Джерелом цих очікувань виступають власні потреби людини (установки). У силу цього вона діє у відповідності з поставленою метою через вплив двох обмежувачів: умов ситуації і норм, цінностей, традицій та звичаїв. У залежності від цих обмежень вона обирає й засоби дії, адекватні існуючим можливостям.

Парсонс наголошує, що соціальна система є системою соціальної дії, тобто системою мотивованої поведінки людини, а не системою культурних стандартів, як вважав Е. Дюркгейм. Оптимальним способом зв'язку соціальної системи з культурними зразками є процедура інституціоналізації, за допомогою якої регулюється рольова поведінка членів спільноти, а через них і сама система в цілому. Таким чином, теорія Парсонса пов'язала людину і суспільства в єдине ціле через виділення у соціальних системах структурних складових і встановлення їх ролі (функцій) відносно одна до одної, чим започаткувала новий метод дослідження суспільства – структурно-функціональний аналіз.

У відповідності з цим методом соціальна система по відношенню до зовнішнього середовища розглядається як багатосарова структура і складається із чотирьох функціональних структур: організму, особистості, суспільства і культури. Кожна із перелічених структур має власні центри саморегуляції, виконуючи одну з функцій управління соціальною системою в цілому. Функцію, що лежить в основі біологічної складової суспільства, зосередженої у фізіологічній організації людини, Т. Парсонс називає функцією адаптації і вважає у якості внутрішньої для суспільства. Однак соціальна система обмежується не тільки пристосуванням до постійно змінюваного зовнішнього середовища, але й прагне змінювати та випереджати зовнішні обставини, пристосовуючи їх до своїх потреб та інтересів. У силу цього функція досягнення цілей є однією із головних сил у підтримці цілісності соціальної системи.

У число соціальних систем Парсонс включає ще й утворення, які покликані регулювати окремі сфери соціального життя (економічні, політичні, релігійні). Суспільство інтегрує в собі елементи різних сфер соціального життя, тому для нього ключовою є функція інтеграції, за допомогою якої здійснюється взаємодія цілеспрямованих суб'єктів, узгодження їхньої волі та інтересів. Функцію збереження самої структури і зняття напруженості її функціонування виконує, на думку дослідника, культура. Остання охоплює весь спектр проявів соціального життя, надаючи їм характеристик єдиного утворення, що самовідтворюється, мотивуючи суб'єктів соціальної системи на співробітництво. У зовнішньо-інструментальній орієнтації функцію адаптації до середовища виконує економічна підсистема, у внутрішньо-консуматорній орієнтації функцію інтеграції системи виконують правові інститути, норми й звичаї, а у зовнішньо-консуматорній орієнтації функцію досягнення цілей виконує політична підсистема, а в зовнішньо-інструментальній орієнтації функцію збереження форми і зняття напруженості виконують релігійні вірування та мораль [97].

Структурно-функціональний метод Парсонса мав досить серйозні недоліки, пов'язані із виведенням самої діючої людини за межі суспільства – вчений через процеси соціалізації та інституціоналізації настільки глибоко «занурив» її у суспільство, що людина в системі власне дії виявилася бездіяльною і безпорадною перед тиском норм і правил. Однак, великою перевагою цього методологічного підходу було те, що у суспільстві як цілісному організмі стало можливим функціональне визначення різних підсистем та розмежування сфери їхньої компетенції як складових зовнішнього середовища.

Нову спробу поєднати соціологічний підхід з економічним, і, тим самим, пов'язати модель економічної людини з факторами її соціокультурного оточення, здійснив на початку ХХ ст. інституціоналізм. Найбільш відомий представник цього напрямку Т. Веблен у роботі «Чому економічна наука не є еволюційною дисципліною?» (1898) зазначив, що «Економісти класичного напрямку не здійснили ніяких серйозних спроб порвати з таксономічним підходом і привнести в свою науку генетичний підхід до опису життя... Це в більшому ступені справедливо і по відношенню до історичної школи. Представники останньої намагалися розглядати процес розвитку, однак при цьому тяжіли скоріше до дарвіністської лінії роздумів, ніж до тієї, яку сучасна наука визнала б еволюційною. Їхні дослідження мали описовий характер і не були генетичним аналізом процесу, що розгортається. У своїх роботах вони досягли результатів, що мають цінність, однак ці результати навряд чи можна кваліфікувати як економічну теорію» [98, с. 24].

Т. Веблен, як і всі представники старої школи інституціоналізму, відмовляється від анатомістичного підходу до аналізу людини на користь організацізму і виводить всі економічні явища із суспільної психології, розглядаючи людину як біосоціальну істоту, яка керується природними інстинктами. Долаючи механістичне, позаісторичне трактування економічної діяльності в рамках неокласичної теорії, з її далекими від реальної дійсності принципами, Т Веблен здійснив спробу застосувати еволюційні підходи теорії Дарвіна до суспільного розвитку. На відміну від соціології позитивізму, яка біологічні ідеї про цілісність організму приклала до суспільства, в інституціоналізмі мова починає йти про мінливість, наслідування (або збереження), природній відбір.

Веблен вказує, що «Життя в суспільстві, так само, як і життя інших видів, є боротьба за існування і, таким чином, становить процес відбору та пристосування. Еволюція соціальної структури є процесом відбору та пристосування. Еволюція соціальної структури є процесом природного відбору інститутів. Прогрес, що відбувався й відбувається в людських інститутах і людському характері може бути, взагалі кажучи, зведений до мислення і до процесу примусового пристосування до зовнішнього середовища, яке постійно змінюється» [99, с.188].

Теорія Веблена, таким чином, на протигагу неокласичній економічній науці, яка вивчала рівноважні стани та способи наближення до них, давала можливість виходити із непередбачуваності конкретного результату досліджуваного процесу і обмежувалася виявленням правил і механізмів, що детермінують характер і спектр можливих результатів. Мова в економічній науці починала йти вже про правила, що регулюють процеси еволюції, а також про механізми відбору цих правил. Останні становили, на думку Т. Веблена, інституційне середовище економічної діяльності. Інститути давали можливість забезпечити спадкоємність економічних процесів, а за допомогою еволюції інституційного середовища економіка адаптувалася до змін своєї матеріально-технічної бази.

У цьому плані інституціональний підхід виявляється найбільш прийнятним до дослідження процесу соціально-економічного розвитку, так як пояснює поведінку економічних агентів і розвиток економічної системи як через техніко-економічні, так і позаекономічні фактори – соціальні, політичні, психологічні, правові, соціокультурні. Однак, точно так, як і соціологія, інституціоналізм виходив із домінування інститутів над людьми й утверджував їх переважно як пасивних суб'єктів розвитку. «Економічна доля індивіда, – пише Веблен, – це кумулятивний процес адаптації засобів до цілей, які самі змінюються кумулятивно в міру розвитку процесу. І сам індивід, і середовище його існування щоразу виступають продуктом такого процесу» [99, с. 26].

Цю обмеженість намагалися зняти представники неоавстрійської школи (Л. Мізес, Ф. Хайек, М. Ротбарт, Л. Лахманн) та Й. Шумпетер. Останній приходив висновку, що людина у своїй економічній діяльності частково обмежена і, водночас, частково вільна. Між інститутами та індивідами існує симбіоз, який відхиляє як незалежність і повну відокремленість перших, так і безмежне проникнення та повну зумовленість других [100, с.24]. Шумпетер виводить на авансцену нового суб'єкта дії і локомотива «конструктивного руйнування» – підприємця-новатора. Слід звернути увагу на той факт, що даний економічний суб'єкт не є породженням економіки. Шумпетер, який є прихильником методологічного індивідуалізму, виводить активну постать підприємця-новатора із соціально-психологічної сфери і пов'язує її з природною схильністю людей до винахідництва, відкриттів і змін. При цьому вчений зауважує, що прагнення до винахідництва й новаторства не завжди породжується наживою, а частіш за все має автономний, самодостатній характер. Працюючи на межі соціології, історії, політики й економіки та намагаючись вилучити якомога більшої користі із взаємообміну цих наук, Шумпетер, по суті, вбудовує людський фактор і інститути в еволюційну, залежну від траєкторії попереднього розвитку схему, де «соціальні структури, типи й установки виступають монетами, які плавляться надзвичайно важко» [90, с.422].

Л. фон Мізес пов'язує соціальну активність індивідів не тільки з класом підприємців, а розповсюджує її на більш широке коло суб'єктів економічної дії шляхом формування основних принципів праксеології – нового дослідницького підходу, який базується на теорії індивідуальної поведінки як людської діяльності [101, с. 6-7]. Л. Мізес розширює коло неекономічних аспектів поведінки суб'єктів і наголошує на тому, що економічна теорія має досліджувати не просто раціональну поведінку індивідів, а людську діяльність, яка є усвідомленою поведінкою людини в усіх суспільних сферах. При цьому вихідним положенням неоавстрійців є методологічний дуалізм – глибинне розмежування методів природних і суспільних наук. Представники даної школи відхиляють ідеї монізму в дослідженні суспільства і проголошують «абсолютну й переконливу вимогу до економічної теорії визнати методологічний індивідуалізм своїм апріорним евристичним постулатом» [102, с.148]. Тобто, на думку неоавстрійців, пояснення соціальних, політичних, економічних явищ будуть адекватними лише тоді, коли вони будуть засновані на переконаннях, установках і рішеннях індивідів.

Методологічний індивідуалізм як науковий принцип і головний методологічний підхід неавстрійської економічної теорії підтримується і вдосконалюється К. Поппером [103], а також утверджується в неоінституціоналізмі. Ця течія інституціональної теорії по ряду позицій повернулася до неокласики, зберігши багато її основоположних принципів дослідження, хоча й з деякою модифікацією (методологічний індивідуалізм, максимізація корисності, що розуміється як мінімізація трансакційних витрат, обмежена раціональність економічних агентів і опортуністична поведінка як наслідок неповноти інформації тощо).

Розширивши предмет аналізу неокласики, неоінституціоналізм включив до нього теорію трансакційних витрат та інститутів, однак, звів їх до набору неформальних правил і правових норм, які жорстко структурують і обмежують поведінку економічних агентів. Вужчим в неоінституціоналізмі став і еволюційний аспект аналізу. Як зазначав Дж. Ходжсон, «основний теоретичний проект нової інституціональної економіки полягав у поясненні існування політичних, юридичних або соціальних інститутів посередництвом звернення до моделі заданої індивідуальної поведінки, з описом їх наслідків для людських взаємодій. Ця спроба, яка виявилася невдалою, була рухом від індивідів до інститутів, рухом, при якому індивіди явно тлумачилися як первинні й задані у первозданному вільному від інститутів «стані природи» [104, с. 11].

Підсумовуючи аналіз методологічних підходів, які застосовувалися в науках про суспільство, приходимо висновку, що представники економічної теорії у тому чи іншому ступені визнавали залежність функціонування та розвитку економічної системи від інших систем суспільства. Для опису цих станів вони намагалися віднайти особливі методи, навіть розробити якийсь універсальний підхід. Балансуючи між монізмом і плюралізмом, у своїй більшості економісти дійшли висновку про необхідність формування в економічній науці міждисциплінарної методології. Неокласична теорія майже єдина із всіх напрямів економічної теорії проігнорувала особливості соціального устрою суспільства, однак, зробила це з метою встановлення законів раціонального вибору суб'єктів та його оптимізації. Результати цих наукових пошуків у схематичному вигляді представлено на рис. 1.1.

Як слідує із рис. 1.1, у центрі існуючих методологічних підходів до вивчення економіки розміщено концепцію економічної людини, яка є продуктом неокласичного аналізу і відображає спосіб використання цією людиною обмежених ресурсів з метою якомога більшого задоволення потреб. Подальші дослідження, які намагалися поєднати здобутки інших соціальних наук, розташовані так, що утворюють середовище для вузько спрямованого неокласичного підходу і «занурюють» економіку в більш широке коло взаємодій.

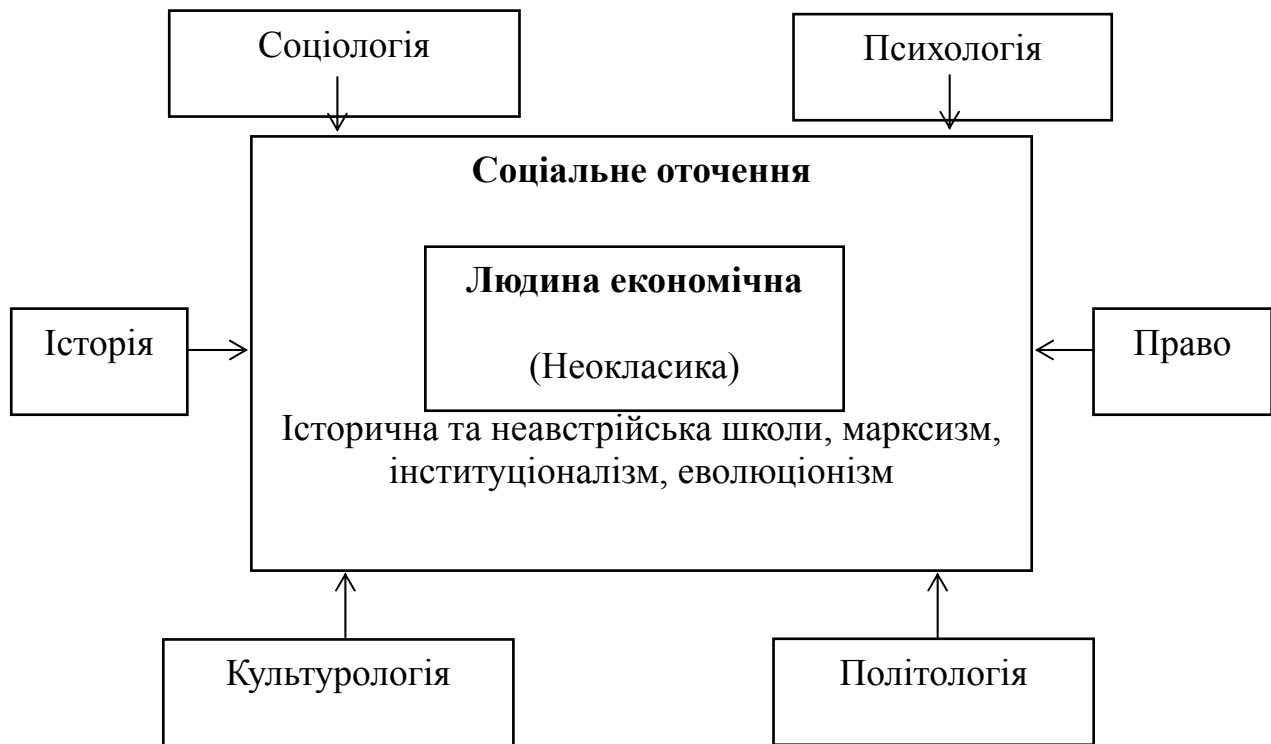

Рис. 1.1 – Методологічні компоненти міждисциплінарних досліджень економічних систем

Дослідивши еволюцію методологічних підходів до аналізу факторів соціально-економічного розвитку, а також виходячи із тлумачення останнього як багатогранного еволюційного процесу, в центрі якого знаходиться людина, можемо сформулювати той підхід, який, на нашу думку, виявиться найбільш дієвим у дослідженні впливу на розвиток інституціонального середовища. Цілком зрозуміло, що основні вихідні положення даного методу мають ґрунтуватися на інституціональній теорії, яка за рахунок поєднання здобутків соціології, психології, політології та права з економічною теорією надала досліднику можливість охопити всю систему складних взаємозв'язків, які існують між економічною та іншими сферами життєдіяльності людини. Інституціоналізм ніби «розірвав» замкненість економіки і відкрив її для дослідження у якості відкритої системи, що постійно відчуває на собі вплив зовнішнього середовища. Розширення меж економічного аналізу дозволило оцінити та кількісно виміряти вплив позаекономічних чинників на параметри розвитку економічної системи.

Поряд з цим слід звернути увагу ще на одне значне досягнення інституціональної теорії, яке полягає у привнесенні в економічну науку розуміння інститутів як стабілізаторів, обмежувачів, а іноді й перешкод або, навпаки, прискорювачів розвитку економічних систем. Ці уявлення представників як традиційного інституціоналізму, так і неоінституціоналізму, дозволяють долучити до аналізу детермінантів соціально-економічного розвитку суспільства ще й інституціональні чинники.

Однак слід зазначити, що відносно механізмів такого впливу представники різних шкіл інституціональної теорії дещо розійшлися у поглядах. Традиційний інституціоналізм услід за Т. Вебленом підтримує принцип «кумулятивної причинності», надаючи перевагу спонтанному розвитку інститутів. Неоінституціоналісти більш схильні розуміти інституціональний розвиток як результат свідомої зміни правил економічними суб'єктами.

Отже, при всіх позитивних досягненнях інституціональної теорії, слід констатувати, що вищезначена подвійність у визначенні першопричин розвитку так і не була в ній остаточно вирішена. Дискусійним залишилось питання відносно того, безпосередньо людина чи інститут зумовлюють розвиток? На наше переконання, саме від відповіді на це питання буде залежати визначення пріоритетності тих чи інших чинників у забезпеченні розвитку і, відповідно, вибір інструментів впливу на його параметри. Так, якщо схилитися до підходу Т. Веблена, то першість отримують культурні фактори формування інститутів, а якщо стати на позиції неоінституціоналізму, то їхнє місце займуть правові й політичні чинники.

Враховуючи вказані обмеження, а також з метою отримання більш дієвого методологічного інструментарію для дослідження впливу інституціонального середовища на соціально-економічний розвиток, ми схиляємося до необхідності доповнити інституціональний підхід сучасною еволюційною методологією, яка виходить із генетичної природи розвитку. Зауважимо, що перші спроби комплексного застосування до економічного розвитку поняття «ген» (у якості рутини) були здійснені Р. Нельсоном та С. Вінтером, однак, у досить вузькій сфері – технологічному розвитку [105]. Така специфіка не дозволяє використати сконструйований авторами методологічний підхід до більш широкої предметної області досліджень.

Як зазначає О. Ананьїн, проблемою поєднання інституціонального й еволюційного підходів є вибір одиниці аналізу, яка була б за аналогією з еволюційною біологією, фіксованим параметром, тобто могла б виступати у ролі гену. У Веблена за таку одиницю було прийнято економічний інститут у всій широті своїх проявів, що зробило об'єкт дослідження неосяжним і «перетворювало теорію у випадковий набір суджень і умовиводів». Підхід Р. Нельсона і С. Вінтера частково вирішив цю проблему, звузивши об'єкт аналізу до «рутин». Однак він значно послабив його інституціональну складову, оскільки зафіксував вихідну інституціональну структуру і здійснив спробу дослідити розвиток стосовно визначених незмінних умов [106, с.57-58].

Коли ж ми досліджуємо вплив на розвиток інституціонального середовища, ми повинні досліджувати його стани в минулому і теперішньому, щоб віднайти джерела змін і визначити ключові фактори впливу на формування більш ефективної моделі в майбутньому. Тому, щоб не втратити історичність, ми повинні мати можливість розглядати процес розвитку інститутів на різних часових інтервалах.

Цілком зрозуміло, що для отримання дієвого методологічного підходу, який би поєднував еволюціонізм та інституціоналізм, нам необхідно знизити рівень складності феномену інститут, однак таким чином, щоб не втратити його

соціальний контекст і не перебільшити можливості суб'єктивного начала у формуванні інститутів. Виявляючи структурні компоненти інституціонального середовища ми дійшли висновку про сутнісну природу економічного інституту як форми діалектичного руху від норми до правила й звичаю, який опосередковано цінностями. У цьому руху висхідним елементом, на якому базуються всі інші, була визнана норма.

Представляючи останню у вигляді своєрідного «гену», отримуємо той компонент, який є присутнім у кожному економічному, правовому, політичному та соціокультурному інституті. Оскільки «інституційний каркас», у межах якого функціонує економічна система, є багато в чому сполучною ланкою між економікою та іншими сферами суспільного життя, то вважаємо правомірним дослідження впливу інституціонального середовища на розвиток будувати в контексті еволюції системи норм під впливом оточуючого середовища з боку тих його складових, які ці норми формують. Така логічна конструкція дозволяє, по-перше, пов'язати людину із всіма системами суспільства, по-друге, виділити суттєві функції, які виконують складові інституціонального середовища по відношенню до економічної системи, і, по-третє, продемонструвати можливості та напрями впливу на економічний розвиток через цілеспрямовану зміну норм як базових складових інститутів.

РОЗДІЛ 2 СТРУКТУРНІ КОМПОНЕНТИ ІНСТИТУЦІОНАЛЬНОГО СЕРЕДОВИЩА ЕКОНОМІЧНОЇ СИСТЕМИ

2.1 Свобода як базовий елемент інституціонального середовища

Ідея свободи хвилює людство від початку усвідомлення людиною себе як розумної істоти. Всі видатні мислителі у своїй творчості так чи інакше зверталися до ідеї свободи. Цей феномен є найбільш досліджуваним і, водночас, найбільш незрозумілим та невизначеним. На це вказував ще за своїх часів Г. В. Ф. Гегель: «Ні про одну ідею, не можна з таким повним правом сказати, що вона невизначена, багатозначна, доступна найбільшим непорозуміння і тому дійсно до них схильна, як про ідею свободи, і ні про одну не говорять зазвичай з таким малим ступенем її розуміння» [107, с. 324].

Якщо звернутися до представленої у першому розділі роботи еволюції поглядів на соціально-економічний розвиток, то очевидним стає те, що жоден із мислителів не оминув у своїх дослідженнях ідею свободи. Надаючи їй різної функціональної ролі в економіці та суспільстві, дослідники були єдині в тому, що свобода сприяє розвитку. Такої однозначності у поглядах відносно інших складових інституціонального середовища віднайти буде важко. Парадоксальним при цьому є те, що незважаючи на таку безумовну єдність відносно позитивного впливу свободи на розвиток, вчені-економісти, однак, не продемонстрували подібної однозначності у розумінні власне сутності поняття «свобода», як і не визначили конкретні механізми її впливу на даний процес.

Ці проблеми вимагають посиленої уваги теоретиків, оскільки не з'ясувавши сутності свободи, не визначивши її функціональної ролі та місця серед чинників впливу на розвиток, не можна зрозуміти ні механізмів, ні наслідків останнього. Відразу слід зауважити, що свобода є досить складним феноменом, який має чисельні форми свого прояву. У науковій літературі ведуть мову про економічну та політичну свободи, громадянську, релігійну, особисту, природну та інші її види, що є проявом дослідження різних сфер функціонування суспільства. При цьому досить часто дослідники якоїсь однієї суспільної сфери запозичують розуміння сутності даної категорії із іншої наукової дисципліни, що не сприяє правильному розумінню процесів, які досліджуються. Так, ми маємо досить багато прикладів, коли політичне розуміння свободи застосовувалося при економічних дослідженнях і навпаки, правовий аспект даної категорії вбудовувався в культурний контекст, а культурологічне уявлення про свободу як цінність у чистому вигляді переносилося у сфери політики та економіки. Подібна практика призводила до еkleктизму і не давала можливості дослідити взаємозв'язки між компонентами суспільства як взаємопов'язаного цілого.

У нашому дослідженні ми виходимо із суспільства як певної цілісності, де економіка є рівноправним елементом і, впливаючи на політичну, правову, культурну системи, сама перебуває під їхнім впливом. Тому для дослідження впливу інституціонального середовища на соціально-економічний розвиток (одним із елементів якого і є свобода), необхідно оперувати загально

цивілізаційним розумінням цього поняття, а вже на другому етапі дослідження, прикладаючи його до різних суспільних сфер, отримувати специфічне наповнення даної категорії. Іншими словами, необхідно визначити загальне, потім перейти до приватного. Здійснити такий перехід, на нашу думку, можна тільки тоді, коли буде віднайдено родове, висхідне поняття, що володіє конституюючими ознаками явища. Такий пошук слід здійснювати на основі філософських досліджень, у царині яких вперше були підняті ідеї свободи та здійснено її аналіз загальнонауковими методами.

Зауважимо, що у середньовіччі ідея свободи розглядалась, в першу чергу, богословськими авторами і мала яскраве релігійне забарвлення. В основній своїй масі роботи філософів цієї доби були присвячені відносинам між Богом та людиною і віддзеркалювали відносини підлеглих не тільки людини Богові, але й пануючому класу. Зазначимо, що християнська ідеологія розглядає людину як окрему самобутню особистість на відміну від античної та східної філософії, де вона розглядається як частка макрокосму. Ця християнська доктрина лягла в основу розвитку західного індивідуалізму та ідеї персональної свободи, яка стала домінуючою не тільки в філософії, але й в усіх інших соціальних науках та повсякденному житті [108].

Ми вважаємо, що про системні філософські дослідження феномену свободи та її ролі у розвитку як людини, так і суспільства, можна вести мову лише починаючи з XVII ст., тобто періоду, коли починають формуватися національні держави та знімаються умови існування позаекономічного примусу до праці. Важливо зазначити, що у своїй переважній більшості філософи XVII ст. розглядали свободу виключно в контексті своїх соціально-політичних теорій, які пропонували правителям засновані на свободі правила управління своїми підлеглими та вимагали від них підпорядкування цим правилам.

Нідерландський філософ Б. Спіноза у своєму найбільш відомому трактаті «Етика» (1677) питанню свободи присвятив четвертий розділ «Про людське рабство або про силу афектів» і п'ятий розділ «Про могутність розуму або про людську свободу». Прямого визначення свободі в запропонованому трактаті вчений не дає, однак визначає обставини, при виконанні яких людина може бути вільною. Такі обставини описуються наступними положеннями:

1) людина має бути вільною від афектів тому, що вони «шкідливі людській природі»;

2) свобода досягається у результаті активної пізнавальної діяльності людини;

3) у своїй діяльності людина має керуватись розумом. «Людина, яка керується розумом, більш вільна у громадянському суспільстві, де вона живе у відповідності до загальних постанов, ніж та, що живе на самоті, де вона підпорядковується виключно самій собі», – стверджує вчений [109, с. 284].

Спіноза, як і Гоббс, вперше у філософії представляють людину незалежною від інших людей, від Бога, держави й міста. Протиставлення незалежної людини державі в концепціях цих філософів поступово призводить до революційних змін у свідомості європейського суспільства XIX ст., коли Алтуцій, Б. Спіноза та Дж. Локк у своїх творах починають розглядати

суспільний договір між незалежними людьми, а не рабську угоду підпорядкування підлеглих людей верховному правителю. Ці положення є досить важливими для нашого розуміння свободи, оскільки завдяки їм ми отримуємо уявлення про один із базових елементів формування суспільства – воно виникає там, де вільні люди внаслідок укладання угоди формують спільноту, яка функціонує на основі його основного закону – Конституції. Отже, свобода починає розумітися як необхідна умова виникнення і функціонування суспільства. Водночас, вона починає пов'язуватися із правом.

У «Трактатах про врядування» (1689) Дж. Локк вказує, що свобода є невід'ємним правом кожної людини, однак, свобода однієї людини не може обмежувати свободи іншої, вільно слідувати своїй волі можна лише у межах діючих законів [110, стр. 293]. Це положення співзвучне з відомим висловом Монтеस्क'є про те, що якби громадянин міг робити те, що законами заборонено, то у нього не було б свободи, так як теж саме могли робити й інші громадяни. Отже, для реалізації свободи виявляються вкрай необхідними закони та їх виконання з боку всіх людей, поєднаних у суспільство.

Крім того, мислитель вважав, що вихідним, початковим виміром свободи є власність, яка придбана власною працею. «Кожна людина володіє певною власністю, що являє собою її особистість, на яку, окрім неї самої, ніхто не має жодних прав. Ми можемо сказати, що праця її тіла й робота її рук власне їй і належить. І тоді, щоб людина не вилучала із стану, в якому природа створила й зберегла певний предмет, вона докладає до нього свою працю та приєднує до нього дещо, що належить їй особисто, і тим самим, робить цей предмет своєю власністю», – стверджує вчений [111, с. 17]. Локк наголошував, що матеріальні засоби необхідні лише для підтримання життя людини і вони повинні забезпечуватись власною працею за допомогою свобод і тілесного здоров'я [110, с.121]. Виходячи з цього, можемо стверджувати, що Локк розглядав свободу зовсім не як загальнофілософську категорію. Очевидним є її представлення з утилітарної точки зору, як невід'ємне право людини, яке забезпечує їй умови підтримання життя [110, с.121].

Саме на основі власності, вважає вчений, і виникає людська спільнота з притаманними кожному її члену невід'ємними правами, які зводяться до свободи вирішувати свою долю, діяти на власний розсуд і розпоряджатися своїм майном. Далі Дж. Локк порушує питання, як будуть у суспільстві забезпечуватися права кожної особистості? Досліджуючи цю проблему, вчений приходиться до висновку, що люди для захисту своїх прав «мають створювати уряд, який буде захищати життя, свободу і майно народу. Вони могли б це здійснювати самостійно, але уряд – більш ефективна система захисту прав. Однак, коли уряд виходить за межі відведеної йому ролі, люди мають право на бунт... Уряд не вільний робити те, що йому заманеться... Закон природи виступає як вічний дороговказ для всіх людей, а для законодавців тією самою мірою, як і для інших» [111, с. 98].

У «Досвіді віротерпимості», який не був опублікованим за життя свого автора та «Листах про терпимість» Локк розповсюджував поняття свободи на інші сфери суспільства – відстоював свободу совісті, відносячи при цьому

питання віросповідання та «спекулятивних думок» лише до компетенції індивіда. Вчений вважав, що примус у цих питаннях є неприпустимим ні з боку держави, ні церкви, ні будь-кого іншого. Крім того, він виступав за свободу і в питаннях «практичних засад», вказуючи на те, що така діяльність може здійснюватись лише до тих меж, доки вона не є причиною безладу в державі, або не наносить шкоди суспільству [110]. Цими положеннями Локк підіймає проблему коридору свободи й утверджує необхідність для її реалізації особливого суспільного утворення – держави, яка створює необхідні умови для користування свободою – закони й механізми примушення до їх виконання.

Філософські роздуми про свободу, а також функціонування останньої у якості неформальної норми суспільної свідомості західноєвропейського суспільства зазнали формалізації, перетворившись на юридичні положення. Початок цьому процесу було покладено ще в епоху середньовіччя, коли у 1215 р. на Руннімедському лузі барони-повстанці примусили короля Іоанна Безземельного підписати Велику хартію вільностей, яка гарантувала кожній вільній людині захист від незаконного зазіхання на її особистість або майно й утверджувала справедливість для кожного. Ще однією важливою подією даного періоду було визнання феодалами і королівською владою Магдебурського права, розробленого у 1220 р. в Німеччині як зібрання законів, що були засновані на свободі та самоуправлінні міст. І, нарешті, підписання у 1222 р. в Угорщині «Золотої були» – закону, що звільняв дворянство від оподаткування, надавав свободу розпорядження власністю за власним розсудом, захищав від конфіскацій та утверджував право здійснювати опір королю, якщо той порушував задекларовані свободи, стали важливими віхами законодавчого оформлення неформальної норми «свобода» [112, с.35-36].

Цей процес було продовжено у XVII ст., коли в Англії норма свободи була закріплена в законодавчому акті «Біль про права» (1689), що став однією із головних частин Конституції сучасної Великобританії. У цьому документі роз'яснювалися права й свободи підданого та встановлювався порядок наслідування корони. В «Біль про права» регламентувалися: свобода подання петицій королю; свобода від штрафів та конфіскацій майна без рішення суду; свобода від жорстоких покарань, від страт; свобода слова; свобода виборів до парламенту. Наступним законодавчим актом, який закріпив свободу як формальну норму стала «Декларація прав людини і громадянина» прийнята у Франції в 1789 р. В ній було зроблено заяву, що свобода особистості, свобода слова, свобода переконань, право на супротив гнобленню є природними правами людини та громадянина.

Такими були погляди на свободу в Англії та Франції, які на той час являли собою країни, в яких досить швидко розвивалося мануфактурне виробництво і яке имагало створення для свого розвитку належних умов, однією із яких і була свобода особистості. Саме тому уявлення про неї формувалися переважно з економічної та правової точок зору. У Німеччині, на той час роздробленій та скутій феодалними пережитками країні, не виникало необхідності досліджувати економічний та правовий зміст свободи. Остання у класичній німецькій філософії розглядалася переважно у якості сутнісної визначеності

людини, її головної цінності. За І. Г. Фіхте людина може досягти свободи тільки у разі подолання своїх природних спонукань, тобто егоїзму, і підпорядкуванню себе вищому закону – моральному.

XIX ст., яке пов'язане з бурхливим розвитком виробництва на індустріальній основі, надавало нові дані, що слугували емпіричним підтвердженням правильності ідей про свободу, розроблених англійськими філософами епохи Просвітництва. У своєму творі «Про свободу» Дж. Ст. Мілль приходить розуміння багатовимірності феномену «свобода». Вчений розглядає громадянську (соціальну) свободу та її межі, свободу думки та дискусій, а також політичну свободу. Згідно Міллю людська свобода – це «сфера [дій], охоплює ту частину життя чи поведінки людини, що стосується лише її самої або, якщо це стосується ще й інших, то їхньої згоди на участь в цій сфері, яка є вільною, добровільною і не засновується на ошуканстві» [12, с. 21-22].

Вчений наголошує, що свобода індивіда має певні межі, які обумовлюються його дієздатністю в правовому відношенні та пов'язані із ненанесенням шкоди іншим особам. В цій роботі Мілль встановлює позитивний зв'язок між добробутом людства та свободою, більш детально описаний в «Основах політичної економії». Вчений вважає, що у разі значних обмежень свободи, без функціонування вільного ринку та вільного продукування ідей розвиток суспільства буде призупинено. Таким чином, ключовим параметром визначення свободи у Мілля є сфера дій людини, яка стосується її самої або інших на засадах загальної згоди.

Англійський філософ, один із засновників сучасної ліберальної політичної філософії І. Берлін зосереджується на політичному розумінні свободи і дотримується точки зору, згідно якої первинними цілями, до яких прагнуло людство, є свобода та рівність. Разом з цим вчений вважає, що «повна свобода для сильних і обдарованих несумісна з тим правом на гідне існування, яке мають слабкі і менш здібні» [113, с.18]. І. Берлін у своїх працях про свободу виокремив два поняття: негативної свободи («свободи від...») та позитивної свободи («свободи для...»). Негативну свободу він визначає тезою: «я вільний у тому ступені, в якому ні одна людина або ніякі люди не втручаються у те, що я роблю» [113, с. 125]. Вчений виокремлює два рівня такого втручання, перший – це несвобода, коли інші люди не дозволяють робити того, що без них зробила б певна особа, і другий – це примус (поневолення), коли життєвий простір особи зменшується до мінімуму. Берлін зазначає, що людина не є вільною також і у разі, коли вона настільки бідна, що не може собі дозволити тих речей, які не заборонені законом – «купити хліба, об'їхати світ або звернутись до суду». Що стосується позитивної свободи, то вона «виникає із бажання бути господарем самому собі» [113, с. 136].

Порушене Берліном питання відносно двох значень свободи отримує подальший розвиток у представника аналітичної філософії Маккалума. Він вважає, що два види свободи є лише результатом застосування різних концепцій свободи і пропонує звести їх у формулу з трьома параметрами. Маккалум вважає, що свобода «... завжди є станом когось або чогось (агента або агентів) щось робити, чи не робити, ставати чи неставати кимось або чимось; вона є

взаємовідносинами тріадності. Приймає «форму параметра «х» (бути вільним (не вільним) від параметра «у» (робити (не робити, ставати, не ставати) від параметра «z», де: х – класифікується за агентами; у – класифікується за такими «обставинами, що протидіють», як то примушення, обмеження, втручання і перешкоди, z – класифікується за діями або станам діючих осіб, або обставинами» [114].

Представник філософії екзистенціалізму Ж.-П. Сартр не дає чіткого визначення свободі, однак, описує її як свою власну свободу особистості. Вчений підкреслює, що про свободу можна вести мову тільки по відношенню до конкретної особистості, бо це є саме його індивідуальна свобода, а не загальна, тобто така, яка підходить будь-кому іншому. Філософ будує свою концепцію свободи через безумовний її зв'язок із свідомістю. Ж.-П. Сартр вказує на те, що особа сама по собі є свідомістю свободи, а вона сама безперестанку знаходиться під питанням в його бутті; вона – не додаткова властивість природи, а зміст буття особистості.

Досить повно різні відтінки свободи були розглянуті французьким мислителем ХІХ ст. Б. Константом в есе «Свобода давніх у порівнянні зі свободою сучасників». Констант зазначає, що для давньогрецьких філософів ідея свободи означала право приймати участь у суспільному житті, у прийнятті рішень для всього суспільства. Сучасна ідея свободи робить наголос на праві людей жити так, як вони того хочуть, вільно говорити та сповідувати релігію, володіти власністю, займатися торгівлею, бути захищеним [112, с. 17].

Отже, всі провідні філософи розглядали свободу виключно як належність окремій людині. Абстрактних, непов'язаних із особистістю визначень свободи тоді не існувало, тому ми вважаємо, що становлення даної категорії розпочинається із її розумінням як явища індивідуального рівня. Загалом всі дослідження індивідуальної свободи можна узагальнити за двома напрямками: свобода як «свобода духу» та свобода як «свобода вибору». Конкретні види свобод: політична, інтелектуальна, свобода віросповідання, слова, демократична та інші також подавалися через визначення особистої (персональної, індивідуальної) свободи і носили інструментальний характер. Зазначимо, що при цьому мислителі пов'язували цінність конкретного виду свободи для окремої особи і суспільства в цілому із ступенем розуміння своїх інтересів.

Значний інтерес до ідеї свободи з боку представників інших галузей науки проявився лише у ХХ ст., що було викликано, на наше переконання, двома причинами:

1) виокремленням у суспільних науках окремих самостійних галузей і їх спрямованості на створення понятійного апарату та розробку специфічних методів наукових досліджень;

2) розпад колоніальної системи та вихід на передній план значимості політичних свобод;

3) підвищення загального рівня добробуту населення, що сприяло розширенню можливостей користуватися свободою.

У цей період у сфері неомарксистської економічної теорії, яка пов'язала класичну марксистську доктрину із психоаналізом, дослідження свободи постає як необхідна складова поєднання особистості і суспільства. Якщо марксизм рухається від розгляду суспільства до розуміння окремої людини, а психоаналіз від аналізу бажань індивіда до тлумачення суспільних тенденцій, то представники неомарксизму намагаються поєднати обидві лінії досліджень. Зосереджуючись на внутрішній природі людини, Е. Фромм вслід за Берліном відмічає подвійну природу людини, яка стала результатом отримання нею свободи. Негативна свобода пов'язується вченим із замкненістю в собі, яка стає результатом її вивільнення від традиційних пут середньовічного суспільства. Вчений відкриває той факт, що ставши юридично вільною і отримавши нове почуття незалежності, людина все ж таки відчуває «самотність та ізоляцію, яка наповнювала її сумнівами і тривогою, змушувала її до нового підкорення та до гарячкової, ірраціональної діяльності» [115, с. 105]. «Позитивна свобода означає повну реалізацію здатностей індивіда, дає можливість жити активно і спонтанно» [115, с. 229].

Е. Фромм зазначає, що структура сучасного суспільства діє на людину у двох напрямках: вона стає більш незалежною, впевненою в собі і, одночасно, більш самотньою та ізольованою. Він підкреслює, що психологічні проблеми реалізації свободи є невід'ємною частиною матеріальної основи людського буття – економічної, політичної і соціальної структури суспільства. Тому важливою є не свобода сама по собі, а усунення суперечності між зовнішньою свободою, яку людина отримує в результаті суспільного розвитку, та її внутрішньою свободою, яка формується в результаті зняття психологічних бар'єрів.

Британський соціолог польського походження З. Бауман у своїй роботі «Свобода» (1988) розглядає цей феномен з точки зору соціальних відносин, які пов'язують людей один з одним, різними соціальними інститутами та суспільством у цілому. Він вказує, що свобода досить складний, неоднозначний, суперечливий феномен і його часте використання аж ніяк не додає йому зрозумілості. Бауман підкреслює, що «вільний індивід – це аж ніяк не універсальний стан (condition) людського роду, а продукт історії і суспільства.... нововведення, яке ми отримали з приходом Нового часу і капіталізму. І сьогодні, з точки зору соціальних відносин, свобода означає соціальне ставлення, асиметрію соціальних станів; по суті, вона має на увазі соціальну відмінність – вона передбачає і припускає наявність соціального розподілу (division)» [116, с.18 - 21].

Таким чином, розуміння свободи як індивідуального феномену починає поступово розповсюджуватися на більш широку область суспільних явищ і, перш за все, розглядатися у співвідношенні з іншими людьми, що ставить перший план проблему меж свободи. Що стосується цього доволі складного питання, то його досить чітко визначив російський філософ І.О. Беляєв: «Широта меж свободи визначається індивідуальними особливостями людини, а також всією сукупністю суспільного життя. Будь-який вибір завжди обмежений певними рамками, зокрема межами знання людини. Тому вибір також, як і

людські знання інколи буває не повним. Знання суперечливо детермінує свободу: воно, з одного боку, впорядковуючи нашу поведінку, зменшує множинність ступенів свободи, але, з іншого боку, воно розширює можливості нашого вибору» [69, с. 61].

Вищенаведені уявлення про свободу дозволяють зробити певні узагальнення відносно основних постулатів формування категоріальної визначеності поняття «свобода»:

1) висхідним моментом суджень є існування певної особистості (всі дослідники незалежно від теоретичних напрямів, до яких вони належали, займали антропоцентричні позиції і відштовхувалися від людини як суб'єкта);

2) первісний стан особистості є даністю;

3) первісний стан має як внутрішню, так і зовнішню межі, які можуть приймати різні форми та види;

4) можливість подолання, чи не подолання цих меж особистістю;

5) акт подолання або розширення, або збереження меж первісного стану особистості розглядається як дія по збереженню чи розширенню її свободи;

6) результат попередніх дій особи – «новий стан».

Виходячи із даних постулатів ми можемо сформулювати загальне визначення свободи, яке буде відповідати цілям нашого дослідження і стане основою для визначення різних функціональних видів свобод. Ми пропонуємо під свободою розуміти свідому діяльність (бездіяльність), яка спрямована на реалізацію інтересів особистості і не зустрічає при цьому опору як з боку зовнішніх, пов'язаних з діяльністю інших, так внутрішніх перешкод, що зумовлені її психофізичним станом. Це визначення, по-перше, акцентує увагу на діяльній стороні функціонування людини тому, що тільки знаходячись у стані дії і вступаючи у відносини з іншими людьми, особистість може зустрічатися з перепонами, які поставлять саму проблему її свободи чи несвободи. По-друге, у ньому підкреслюється подвійна природа людини як істоти одночасно індивідуальної та суспільної, на основі гармонізації яких може бути повною мірою реалізоване прагнення здійснення її бажань та інтересів. Таким чином, свобода є сполучною ланкою між людиною і суспільством – знаходячись глибоко в підсвідомості людей як цінність і норма поведінки, вона переходить у елемент формування відносин між ними та стає суспільною нормою. Коли ж вона набуває юридичного статусу і відображає права, захищені законом, виступає у якості суспільного правила, тобто інституту. В такому «знятому» вигляді свобода є структурним елементом інституціонального середовища. Звичайно, таке уявлення про свободу є крайньою формою абстракції. У подальшому на основі цього визначення нам необхідно сформулювати визначення різних функціональних видів свобод.

Додержуючись основних рамок нашого дослідження, які окреслено концепцією людського розвитку, кінцевою метою якої є людина, збільшення її можливостей і розширення їх використання, виділимо ті види свободи, які, на наш погляд, справляють найбільший вплив на розвиток економічної системи.

Досліджуючи філософські уявлення про свободу, ми дійшли висновку, що у своїй більшості вони торкались економічного аспекту – власності,

задоволеності фізичних потреб, свободи вибору діяльності. До того ж дослідники досить чітко ставили питання про те, що реалізація свободи можлива виключно за умови психологічної розкритості особистості та задоволення первинних потреб. Загальновідома піраміда Маслоу, що стала результатом плідної роботи її автора у царині дослідження мотивації людини, доводить неможливість виникнення і реалізації потреб більш високого рівня (самореалізації, основою якої є свобода), без задоволення потреб більш нижчого рівня – фізичних, у безпеці, соціальних та потреб у повазі) [50].

Враховуючи ці результати аналізу літературних джерел, а також практику господарської діяльності суб'єктів, пропонуємо для цілей нашого дослідження виділити наступні види свободи: фізичну свободу як вид особистої свободи, який відображає рівень задоволення фізичних потреб людини та економічну свободу, яка відображає рівень свободи людей у економічних відносинах з іншими людьми, що склався у певному суспільстві. На наше глибоке переконання, саме ці види свободи безпосередньо відображають вплив інституціонального середовища на економічну систему, оскільки зосереджені на внутрішній природі людини (фізична свобода), яка є основою свободи у відносинах людей. Як вже було зазначено, внутрішня свобода є передумовою вільної взаємодії людини на рівні її суспільних зв'язків. Якщо людина не дозволяє собі бути вільною з психологічної точки зору і якщо вона зосереджена на забезпеченні свого виживання, вона не може навіть замислюватися про суспільну свободу.

З цих причин ми вважаємо доцільним увести до наукового вжитку категорію «фізична свобода» і розуміти під нею діяльність (бездіяльність), яка спрямована на підтримку повноцінної життєдіяльності людського організму як біологічного та соціального суб'єкта у межах своїх можливостей і яка не зустрічає при цьому опору зовнішніх перешкод. Дана категорія є певною деталізацією індивідуальної, особистої свободи, однак на відміну від неї акцентує увагу на створенні необхідних передумов подальшого розвитку особистості як соціальної істоти. До речі, важливість особистої свободи для загального розвитку суспільства, у тому числі й поступу економічної системи, підкреслено у «Доповіді про розвиток людського потенціалу» за 1990 р. «Свобода людини є життєво необхідною для розвитку людського потенціалу. Люди мають бути вільними у здійсненні свого вибору в належно функціонуючому ринку і вони повинні мати вирішальний голос у формуванні своїх політичних основ» [52, с.1].

Оскільки індивідуальна свобода знаходить свою подальшу реалізацію у встановленні особливих взаємодій між економічними суб'єктами, то ми маємо визначити її суспільний рівень. Для економіки це буде поняття економічної свободи, яке поряд із іншими конкретними видами свобод відображає функціональні коди тієї підсистеми, в якій вона функціонує.

На нашу думку, економічна свобода людини є проекцією поняття філософської свободи через функціональні коди економічної системи. Для неї функціональними кодами є власність, обмін, капітал, праця, перерозподіл, пропозиція, попит, виробництво, споживання, дохід. Виходячи з такої

постанови питання, обираються найважливіші коди і вибудовуються відносини, які призводять до свободи або несвободи.

Аналіз поглядів видатних економістів на цю проблему показав, що більшість із них вважає, що свобода обмежується правами власності на фактори виробництва. Показовою є позиція Нобелівських лауреатів М. Фрідмена і Ф. Хайека, які вказують, що економічна свобода є складовою свободи у найбільш широкому її розумінні і завжди пов'язана із свободою політичною. Причому перша сприяє становленню та розвитку другої. Вчені також відзначають значний вплив на розвиток і функціонування свободи особистості інституціональної структури суспільства. Загалом вони вказують, що «ліберальна концепція свободи – це свобода в рамках закону, який обмежує свободу кожного так, щоб гарантувати свободу всіх інших» [117, с.146]. Дійсно, свобода є можливою, коли не порушуються права інших осіб на свободу. Тому її розуміння в економічному сенсі завжди вимагає політичного контексту.

До цих положень приходять і Л. фон Мізес, який у своїй відомій праці «Лібералізм» стверджує, що «прагнення до свободи є основоположним принципом суспільства... що цей принцип діє виключно у суспільстві і може застосовуватись лише до суспільних відносин між людьми і що люди є вільними лише у тому ступені, в якому вони можуть обирати» [118, с.3]. Звідси випливає твердження, що люди є вільними тільки у тому ступені, в якому вони отримують можливість здійснювати вибір – обирати вид діяльності і з власної волі слідувати цьому вибору. Згідно Мізеса «насолоджуватися свободою – значить працювати так, як подобається, отримувати те заняття, яке людина вважає відповідним, вільно купувати і продавати результати своєї діяльності та залишати собі винагороду» [118, с. 3].

Виходячи з цього, свободу необхідно розглядати в контексті свободи особистості:

– з політичної точки зору як демократичний устрій суспільства, коли законодавча й управлінська діяльність здійснюється в інтересах більшості населення, тобто свобода означає баланс інтересів різних груп і прошарків населення;

– з економічної точки зору як максимальне розкриття можливостей економічного суб'єкта і того, наскільки від його діяльності виграє або програє економіка певного суспільства.

Так як права особистості витікають із природи людини, то цілком природно, що суспільства, де поважають права, характеризуються більшим ступенем гармонії. Однак при цьому виникає дилема: оскільки права базуються на законах і захищаються законами, які формує держава, то виявляється, що свобода неможлива без держави й апарату примушення. При цьому сама держава може узурпувати свободу своїх громадян. З цього приводу Мізес стверджував, що «Мета всякої боротьби за свободу – тримати правителів у певних межах» [119, с.204]. Таким чином, реалізація свободи вимагає створення певних передумов: наявності прав вибору, розуміння доцільності певних дій з огляду на справедливість і активної громадянської позиції відстоювати ці права (що є також однією із політичних проблем).

Визначення свободи не через політику, а через правову сферу – права власності – відстоює американський економіст, представник неоавстрійської школи і учень Мізеса М. Ротбард. Він визначає свободу як права власності не тільки на речі, але й на саму особистість. Вчений відхиляє зв'язок свободи із політичним контекстом і зазначає, що «кожна людина володіє абсолютною свободою – чистою свободою, – якщо,.... її «природно» привласнена власність (на свою особистість і на матеріальні блага) є вільною від посягання або зневаги з боку іншої людини» [120, с.25]. «По-перше, – продовжує вчений, кожна людина від народження є хазяїном самого себе, власної особистості. В істинно вільному суспільстві людське право кожної людини – це, по суті, його право власності на самого себе, із цього права власності витікає його право на його продукти праці» [121, с. 28].

Свободі Ротбард надає вирішального значення, стверджуючи, що «кінцевим змістом будь-яких реформ є надання людям свободи... свобода не є інструментальною цінністю, вона бажана сама по собі, а не в силу своїх економічних наслідків» [122, с. 376]. Однак, виступаючи за чисту свободу, Ротбард не пов'язує її із вседозволеністю і доводить, що вона ґрунтується на послідовному захисті права і прав людини.

Американський економіст Дж. М. Б'юкенен у своїй роботі «Межі свободи. Між анархією і Левіафаном» також визначає економічну свободу через права власності. Крім того, він впевнений, що у разі, коли права особистості чітко визначені, то при такому політичному устрої вільний ринок надає максимальні можливості для реалізації індивідуальних здібностей, для особистої свободи в самому елементарному сенсі [123].

Ці уявлення знайшли відображення у визначенні економічної свободи, яке втілено у відомому «Індексі економічної свободи». Згідно концептуального підґрунтя даного індексу, свобода є переліком дій та прав, які може реалізувати людина. Тобто, «вища форма економічної свободи має забезпечити абсолютне право власності; повністю реалізовані свободи пересування робочої сили, капіталу та товарів; це абсолютна відсутність примусу або обмеження економічної свободи за межами обсягів необхідних для громадян, щоб захистити і зберегти саму свободу» [124, с.20].

На наш погляд, найбільш вдале визначення економічної свободи запропоноване Гватнеєм у роботі «Економічна свобода у світі, 1975-1995», згідно якого фізичні особи мають економічну свободу у разі, якщо: а) власність, яку вони придбали без використання сили, обману або крадіжки захищена від фізичного вторгнення інших, і б) вони можуть вільно використовувати, обмінювати або передавати свою власність іншим особам доки їх дії не порушують ідентичних прав інших. Таким чином, центральними елементами економічної свободи є персональний вибір, захист прав власності та вільний обмін [125].

Слід звернути увагу на те, що наведене визначення має окремі обмеження – суб'єктом, який діє, визнається лише фізична особа, але в сучасних економічних системах як національного, так і світового рівня, діють не лише фізичні особи, а також юридичні (які за своєю суттю є об'єднанням фізичних

осіб), особливо це стосується глобальних ринків. Таким чином, наведене визначення необхідно уточнити з урахуванням зазначених зауважень і представити економічну свободу як свідому діяльність (бездіяльність) дійових осіб, що спрямована на досягнення ними економічних цілей за допомогою належним чином придбаної власності і яка не зустрічає опору як з боку зовнішніх перешкод, так і з боку можливостей самої діючої особи.

Свобода як складова інституціонального середовища є базовою нормою, оскільки за своєю функціональною роллю знаходиться у тісному взаємозв'язку з іншими його складовими і здійснює свій вплив на розвиток економічної системи за наступними напрямками. По-перше, всі джерела економічного зростання (заощадження, інвестиції, підвищення якості людського капіталу, удосконалення технології й економічної організації – є результатом прийняття економічних рішень суб'єктами, тобто їх вибором. Без економічної свободи, на якій базується ринок, такий вибір не був би ефективним і, відповідно, результати зростання, вимірюваного через ВВП, були б нижчими. Саме свобода сприяє розкриттю можливостей людини та дозволяє людям обирати цілі й слідувати власним інтересам. Вона є основою приватної власності та ефективності ринку, які роблять людей відповідальними за свої рішення про використання обмежених ресурсів і завдяки цьому дає стимули для найбільш вигідних способів використання праці й капіталу.

По-друге, політичні свободи дозволяють здійснювати управління в інтересах абсолютної більшості населення і, тим самим затверджувати демократію.

По-третє, громадянські свободи дозволяють активно приймати участь у забезпеченні справедливості та стійкості розвитку, протидіяти проявам недобросовісної поведінки урядовців і чиновників, які прагнуть реалізувати власні інтереси на противагу суспільним і уповільнюють розвиток.

2.2 Толерантність: моральний плюралізм, заснований на свободі

Інституціональне середовище економічної системи, ґрунтуючись на нормі свободи, не може існувати без її зв'язку із ще одним досить вагомим елементом – толерантністю. В нашому глобалізованому світі толерантність набуває загально цивілізаційної необхідності, що дозволяє мирно співіснувати різним народам та окремим особам в одному просторі. Толерантність є складним та багаторівневим феноменом. На сьогодні не існує чіткого розуміння природи толерантності та причин толерантної / інтолерантної поведінки. Загалом оцінка феномену толерантність коливається між двома протилежними полюсами: з одного боку оцінюється як благо, а з іншого вважається злом.

Відзначимо, що найбільшого поширення дослідження толерантності були здійснені в межах філософії лібералізму, де вона позиціонується як відносини більшості до меншості в моністичному суспільстві і не враховують її розуміння іншими культурами в сучасному глобалізованому світі. Найбільш розповсюдженим в західній літературі визначенням, з яким ми погоджуємось як із базовим для цілей нашого дослідження, є визначення толерантності як

морально значимої відмови від використання сили впливу на існуючі моральні відхилення, що є неприйнятними з точки зору одного із суб'єктів відносин. Таким чином, постає питання про межі та «розуміння моралі» в сучасному плюралістичному суспільстві, що в свою чергу призводить до ряду логічних та практичних парадоксів, які не може розв'язати аналітична філософія. Глобалізація та зіткнення культур унеможливають винайдення універсальної теорії толерантності. Отже, теорія толерантності в сучасному мультикультурному суспільстві повинна базуватись на плюралізмі парадигм, що її обґрунтовують [126, 127]. В основному ми погоджуємось з визначенням феномену толерантність як парадоксальної, зникаючої цінності, яке пропонують С. Мендус, Д. Гайд (Hyde), Дж. Хортон (Horton) та М.Б. Хомяков [126, 127].

Аналіз наукової літератури виявив значну кількість визначень означеної норми, які неможливо співвіднести за їхнім змістом. Загалом в українській, а також російській науковій літературі толерантність ототожнюється із терпимістю, повагою, дружелюбністю, любов'ю, позитивним сприйняттям «іншого», а також байдужістю, незацікавленістю, відстороненістю. На наш погляд, такі ототожнення не є правомірними: по-перше, всі перелічені ознаки є самостійними категоріями, по-друге вони не відображають основної сутті феномену толерантність, яке нами прийнято як початкове визначення. Це стосується всіх суб'єктів, а не тільки особи (людини). Крім того, окремі науковці, досліджуючи вказаний феномен, в своїх роботах не подають його визначення, що значно ускладнює інтерпретацію поданої думки. Більш детально проблему дефініції толерантності розглянуто у роботах російських вчених І. Г. Арцибашева та Н.І. Коха [128, 129]. Нашим основним завданням на даному етапі дослідження є визначення поняття толерантність, уточнення його економічного аспекту і виділення системи операціональних індикаторів.

Аналіз наукової літератури виявив ряд напрямів, в яких здійснюється дослідження феномену толерантність. У першу чергу це філософський напрям, який досліджує онтологічні та гносеологічні засади формування категорії толерантність, другий – соціологічний, що розглядає його як соціальну дію і суспільну норму; третій – психологічний, що встановлює базові основи толерантної поведінки (внутрішні установки та ставлення особистості до внутрішнього подразника), взаємовідносини людини з самою собою та з «іншим»; четвертий – політико-правовий, що зосереджений на вивченні феномену толерантність як політичного і правового явища.

Розглянемо процес становлення толерантності як наукової категорії та норми, що є невід'ємним елементом інституціонального середовища сучасного суспільства. Зробимо суттєве застереження: дослідження феномену толерантності обмежено «західною цивілізацією», що обумовлено браком літератури не тільки вітчизняної, але й зарубіжної з дослідження цього питання в інших культурах. Крім того, ми не можемо бути впевненими, що наші судження повністю вільні від засвоєних нами цінностей і особистих ціннісних орієнтацій як дослідників.

Аналіз розвитку суспільств стародавнього світу вказує на існування неформальної норми «толерантність», яка сприяла більш-менш мирному співіснуванню людей в межах відомого світу для окремої особистості. Разом з цим слід мати на увазі, що поряд з толерантністю завжди існувала інтолерантність. Світ був поділений на дві частини: цивілізацію та варварів. Толерантність існувала в межах лише «цивілізації».

Одним із видів толерантності в стародавньому світі була віротерпимість, яка обумовлена, на наш погляд, політеїзмом стародавніх релігій. Разом із приєднанням завойованих територій до пантеону метрополії у свідомість населення входили й боги цих земель. Процес формування та розпаду імперій в стародавньому світі не позначався на одному із його головних елементів – релігії, вірування надовго залишались недоторканими. Загалом зміни торкалися лише політичної підпорядкованості земель та встановлення податків на користь метрополії. Лояльність колоній та їх терпимість одна до одної підтримувалась жорстким контролем місцевих общин. Як правило, звичаї, традиції та законодавство колоній, структура общини залишались незмінними і підтримання порядку всередині общини було її власною справою, куди самодержавна влада ніколи не втручалась. Така політика дозволяла досить успішно контролювати підлеглі території та утримувати цілісність імперії. Отже, суб'єктами толерантних, відносин були імперія та її колонії – общини, а предметом – вірування населення підкорених територій.

Таким чином, організаційна структура імперії була жорстко ієрархічною і складалась із організацій: на вершині – метрополія, якій підпорядковані чисельні колонії. Особливість функціонування норми толерантність в імперіях - це її поєднання з категоричним запереченням свободи совісті. Відмова індивіду в можливості обрання віросповідання пов'язана з тим, що автономною одиницею імперії була община, людина в ній ніколи не розглядалась як автономна, а лише як приналежна до конкретної групи. Прикладами таких досить успішних імперій можна назвати: Карфаген, Імперію Маур'єв, Державу Птолемеїв, Греко-Бактрійське царство, Римську імперію.

Вперше, толерантність була визнана як формальна норма у Нікомідійському едикті імператора Галерія від 30 квітня 311 р. В ньому була введена заборона на переслідування християн. Наступним документом був Міланський едикт імператорів-співправителів Костянтина і Ліцінія від 13 червня 313 р., який надавав християнам права на публічну проповідь і вчинення культу, а також права на придбання нерухомості для використання в релігійних цілях. Ці два документи закріпили толерантність як основоположний принцип політики у релігійній сфері на теренах Римської імперії. Залишається лише відкритим питання, чому в Римській імперії переслідували християн тоді, коли офіційна політика ставилась терпимо до всіх інших релігій та культів, що існували на її теренах? Політика віротерпимості як законодавчо закріплена норма проіснувала до 380 року. В означеному році імператор Феодосій I прийняв Фесалонікійський едикт в якому християнська релігія приймалась як єдина припустима для підданих Римської імперії. У 383-388 рр. було прийнято ряд законодавчих актів, що носили інтолерантний характер і були спрямовані на знищення язичницьких культів та релігій.

У подальшому імператором Феодосієм I було санкціоновано знищення язичницьких культових споруд, а також накладено заборону на вивчення і викладання математики, яку пов'язували з магією. Наслідками такої політики були криваві зіткнення між християнами та язичниками з чисельними людськими жертвами. Найбільші втрати зазнала наука – заборона на вивчення і викладання філософії, медицини, математики та гоніння на вчених-язичників призвели до занепаду цих наук майже на 1000 років. Значна кількість наукових досягнень греко-римської цивілізації були втрачені, що зруйнувало основи і в подальшому призвело до гальмування розвитку науки. Значна кількість втрачених наукових знань (особливо це стосується анатомії, хірургії, гігієни та санітарії) була знову перевідкрита лише у XV ст. і пізніше. В період раннього середньовіччя наука знаходилась під жорстким патронатом християнської церкви, яка редагувала і регламентувала напрями її розвитку. Основним науковим методом тих часів була схоластика. Таким чином, інтолерантне ставлення до ідей та знань, які не відповідають християнським релігійним канонам, призвела до зниження рівня добробуту населення Західного світу того часу.

Прийняття християнства мало значний вплив на розвиток Західної цивілізації як у позитивному, так і в негативному сенсі. Становлення інституту християнства у Європі означено зростанням інтолерантного відношення до всього не християнського світу, а також посиленням боротьби з єресю всередині самого християнства. Загалом християнська релігія не відрізняється терпимістю до інакомислення. Значні протиріччя між різними християнськими конфесіями призвели до релігійних війн у XVI-XVII ст. в Європі. Вони відрізнялись особливою жорстокістю і включали як бойові дії, так і «інформаційну війну». Першим кроком до визнання за іншими права вибору віросповідання та терпимого відношення до нього була Насауська угода 1552 р., в якій було визнано за лютеранами свободу віросповідання. Наступним кроком був Нантський едикт 1598 р. який надав свободу віросповідання протестантам-гугенотам. Але все ж таки головним документом, який зазначив закінчення релігійних війн і законодавчо закріпив релігійну толерантність у Європі, був Вестфальський мир, підписаний у 1648 р. У ньому було закріплено принципи віротерпимості та надано свободу віросповідання всім християнським конфесіям.

Всі ці факти дають підстави стверджувати, що норма толерантність досить тісно пов'язана з соціально-економічним розвитком. Соціально-економічні втрати від релігійних війн у Європі, хоча й мають досить приблизну оцінку і сильно коливаються, однак вказують на зв'язок між порушенням норм «толерантності» та занепаду країни. Так, втрати населення за оцінками британського вченого Веджвуд С.В. склали близько 5-8 млн. [130, с.8]. Прямими наслідками війни було: збільшення державних витрат, податків та зростання цін на продовольчі товари та фураж. Зменшення товарообігу, земель, що обробляються та випадки позбавлення селян свободи переміщення у князівствах Німеччини [130].

Наведені історичні факти дають уявлення про події у розвитку окремих країн з огляду на толерантність. Становлення толерантності як наукової категорії відбувається тільки у XVII ст. Першою науковою працею, присвяченою цій нормі, вважається філософська праця Дж. Локка «Листи про віротерпимість» (1689р), які були вперше опубліковані у Нідерландах. У цих листах докладно обґрунтовано необхідність віротерпимості та її межі. Але нашу увагу привернула інша праця дослідника – «Досвід віротерпимості» (1667), незважаючи на те, що вона вважається лише нарисами до листів. В цій роботі Дж. Локк виділив три групи об'єктів толерантності, а також окреслив їх межі: 1) «спекулятивні думки та віра в Бога мають абсолютне і всеосяжне право на терпимість»; 2) «...всі практичні начала, або думки, за допомогою яких люди вважають себе зобов'язаними упорядковувати свої відносини один з одним, ...такі думки і дії, що виходять з них, так само як і інші байдужі речі, також мають право на терпимість, проте лише в тій мірі, в якій вони не ведуть до заворушень у державі і не приносять суспільству більше шкоди ніж користі»; 3) «... окрім двох перших є третій різновид дій, які самі по собі не є добрими чи поганими, а саме обов'язки другої таблиці, або їх порушення, то б то моральні чесноти філософів. ...законодавець не має жодної справи з моральними чеснотами та пороками і не може наполягати на виконанні обов'язків другої таблиці, за винятком випадків, коли вони підпорядковані благу й охороні людства під владою уряду» [110, стр. 67, 70, 74]. У «Досвіді віротерпимості» Локк відзначає, що однією із головних причин ворожнечі між людьми є відсутність меж толерантності і свободи совісті. Крім того, вчений наголошує, що ніхто не має права примушувати будь-кого до зміни віри та «спекулятивних думок».

Самого визначення терпимості вчений не приводить, але користується цим поняттям у такому вигляді, в якому воно присутнє у релігійних текстах. Загалом Дж. Локк розглядає толерантність з прагматичної точки зору як благо. Зазначимо, що він відмовляє у терпимості католикам і фанатикам. Слід також підкреслити, що в своїх працях він відокремив приватне життя від суспільного і зазначив, що влада не може втручатись у приватне життя своїх громадян, а лише слідкувати за суспільним порядком і застосовувати насилля лише у випадках загрози суспільному ладу чи добробуту громадян. Крім того, Дж. Локк досить чітко окреслив межі толерантності і зазначив, що всі дії влади повинні бути законними і в першу чергу сама влада має додержуватись законів.

Подальший розвиток буржуазного суспільства призвів до руйнування жорстких соціальних звичаїв (феодально-станового корпоратизму та селянсько-общинного колективізму) і становлення індивідуалізму й рівності всіх учасників суспільних відносин як базових основ. У результаті відбуваються значні трансформації у суспільному та державному устрої. В період XVII-XVIII ст. формуються національні держави, в більшості Європейських країн розвивається парламентаризм з багатопартійною системою, чи принаймні, двопартійною як в Англії.

Що стосується трансформації суспільства, то жорсткий становий його поділ з нездоланими границями замінюється на класовий з умовними межами

та високою соціальною мобільністю. Домінуючим класом стає буржуазія із своєю ідеологією, в основі якої знаходиться ідея свободи. В економічній системі встановлюються капіталістичні виробничі відносини. Слід зазначити, що становлення буржуазного суспільства та держави відбувалось у відповідності до соціокультурних та історичних умов конкретної країни. Так, в Англії буржуазна революція носила компромісний характер і буржуазія прийшла до влади в результаті черги послідовних компромісів, що зберегло аристократичний стан і монархічну форму правління. В той же час у Франції гострі протиріччя між станами призвели до Революції, яка скасувала ці стани та їхні привілеї і встановила республіку. Отже, із встановленням буржуазного суспільства виникають нові суб'єкти та нові відносини, подальший розвиток і ефективне функціонування яких потребує нових видів толерантності. На наш погляд, саме в цей період відбувається формування таких видів толерантності, як політична, міжнаціональна, міжкласова та гендерна.

Наступним кроком у еволюції теоретичних поглядів на феномен толерантність, який віддзеркалював процеси, що відбувались у суспільстві, можна вважати погляди Мілля, які він виклав у праці «Про свободу». Вчений розглядає толерантність як цінність і наголошує на значимості толерантності для підтримання різноманітності, яка є необхідною умовою розвитку суспільства. Згідно Міллю толерантність – це «коли кожен дозволяє іншим жити так, як здається добре їм самим, ніж коли кожного змушують жити так, як здається добре іншим» [12, с. 22]. В даній роботі обґрунтовані доцільність та необхідність політичної та наукової толерантності. В роботі «Про поневолення жінок» вчений заклав теоретичні підвалини обґрунтування гендерної толерантності. На відміну від Дж. Локка, який доводив необхідність толерантності через негативне обґрунтування, Дж. Ст. Мілля застосував її позитивне обґрунтування.

Теорія толерантності в західних ліберальних традиціях отримала свій подальший розвиток в роботах Дж. Роулза, який визначив це поняття з точки зору крайнього плюралізму як цінність мультикультурного суспільства. У свою чергу, в межах ліберальних теорій П. Ніколсон запропонував шість структурних характеристик толерантності, з якими погоджується більшість теоретиків: 1) відхилення – уявлення, які несхожі з уявленнями толерантного суб'єкта; 2) важливість – предмет відхилення не тривіальний; 3) незгода – толерантний суб'єкт морально не згоден з відхиленням; 4) влада – толерантний суб'єкт вважає, що має владу змінити або заборонити предмет толерантності; 5) невідторгнення – толерантний суб'єкт не застосовує цю владу; 6) благість – толерантність правильна, а толерантний суб'єкт благ [131, с.13].

На основі виділених структурних характеристик толерантності він дає наступне визначення цього феномену: «толерантність є чеснотою утримання від застосування сили для втручання у думки, або дії іншого, хоч би вони й відхилялися в чомусь важливому від думки або дії суб'єкта толерантності і останній морально не був згоден з ними» [131, с.15]. Свою концепцію вчений будує виходячи з того, що толерантність є благом і її моральною основою є повага до всіх людей як повноправних моральних суб'єктів. Для визнання

необхідності толерантності П. Николсон наводить одночасно як негативні, так і позитивні докази. Також він розглядає проблему границь толерантності. Вчений стверджує, що як моральний ідеал толерантність обмежується двома основними границями – це моральні основи ідеалу толерантності і сам її ідеал. Все, що суперечить вказаним межам, має бути відкинутим.

У подальшому вчені починають розповсюджувати толерантність на інші складові структури. Так, К. МакКіннон робить спробу обґрунтувати це поняття на основі змішаної концепції політичної і моральної толерантності, в основі яких знаходиться розсудливість та моральні чесноти. У своїх роботах відомий німецький філософ і соціолог Ю. Хабермас відмічає, що сьогодні толерантність є однією із базових компонент будь-якої ліберальної політичної теорії. Він розглядає толерантність як політичну чесноту та гарантований правопорядок. Хабермас підкреслює, що толерантність має бути взаємною, а також мати свої обмеження, які встановлюються учасниками при врахуванні перспектив бачення іншої сторони. Згідно Ю. Хабермасу, толерантність - це неупереджене ставлення до інакомислячих. Вчений підкреслює, що питання толерантності можна розглядати лише після усунення будь-яких проявів дискримінації і беззаперечного визнання громадянської рівності. Він вважає, що «толерантність ми можемо проявляти тільки відносно переконання, яке заперечується, виходячи з найкращих суб'єктивних міркувань, і саме так, що б це когнітивне заперечення не тягло за собою ніякої практично «непереборної» антипатії» [132]. Наведені визначення свідчать, що Ю. Хабермас розглядає толерантність одночасно і як поведінкову диспозицію, і як соціокультурну норму.

Відомий американський політик і публіцист Патрік Джозеф Б'юкенен у своїй праці «Смерть Заходу» піднімає досить гостру проблему меж толерантності. Крім того, слід зазначити, що в цьому творі досить чітко виявляється осмислення П. Дж. Б'юкененом процесів, що протікали у соціально-економічних системах країн Заходу, через призму християнських цінностей. Він піддає критиці ідеї Франкфуртської школи, які, на його погляд, призвели до втрати традиційних цінностей і втрати меж толерантності в окремих сферах суспільного життя. Політик вказує, що поява нових сфер толерантності має негативні наслідки для розвитку соціально-економічних систем країн Західної цивілізації. Західні країни почали втрачати свій головний фактор виробництва – робочу силу, відбувається процес депопуляції через надмірну толерантність в гендерному питанні [133]. На те, що толерантність повинна мати певні межі, також вказує і К. Поппер у роботі «Відкрите суспільство і його вороги». Вчений наводить мало відомий парадокс толерантності: «необмежена толерантність повинна привести до зникнення толерантності» [133, с. 328]. Проблему неоднозначності сприйняття толерантності в сучасному світі піднімає неомарксист Г. Маркузе в есе «Репресивна толерантність», де ставить питання не тільки про межі толерантності, але й про її об'єкти.

Узагальнення досліджень толерантності дозволило дійти висновку, що кожному типу суспільства притаманні свої базисні основи формування толерантності. Російська дослідниця Касьянова приходить висновку, що «об'єкт

толерантності принципово чітко не окреслюється в силу своєї аморфності і трансформується в залежності від соціально-культурних та історичних факторів» [135, с. 293]. Такої точки зору додержуються В.П. Пісоцький, Г.В. Солдатова, М.Б. Хомяков, М. Уолцер. К. Нідерман та Л.В. Баєва [126, 136-139]. Остання визначає толерантність як активне ставлення до іншого, яке засноване на його повазі й прийнятті та пов'язане із здатністю свідомо придушувати почуття неприйняття. Автор підкреслює, що сутність толерантності складає діяльна сутність особистості. Досліджуючи проблему толерантності з аксіологічної точки зору, вона зазначає, що важливим елементом механізму детермінації толерантності є цінності і ціннісні орієнтації, які, в свою чергу, відіграють значну роль і в становленні меж толерантності.

М. Уолцер у своїй книзі «Про толерантність» також підіймає питання об'єкту толерантності та її меж. Вчений стверджує, що толерантність є основою для життя. «Моя відповідь – самого життя, оскільки переслідування часто призводить до загибелі переслідуваного, а також вона є основою співжиття нашого суспільства, у якому ми живемо» [139, с.1]. Уолцер виділяє п'ять типів толерантної поведінки: 1) «покірливе прийняття відмінностей заради дотримання миру»; 2) «пасивна, розслаблена, м'яка байдужість до несхожості»; 3) «моральний стоїцизм: принципове усвідомлення того факту, що «інші» також мають права, навіть якщо вони інколи використовують ці права безсторонньо»; 4) «відкритість щодо інших: зацікавленість, можливо, навіть повага, прагнення слухати і навчатися нового»; 5) «щире сприйняття несхожості з усім ентузіазмом».

У якості середовища, що сприяє розвитку толерантної поведінки, дослідником виділено «п'ять моделей терпимого суспільства»: 1) велика багатонаціональна імперія; 2) міжнародне суспільство; 3) консоціація; 4) національна держава; 5) суспільства, що складаються з іммігрантів. Вчений вказує, що всі ці політичні режими мали різних суб'єктів толерантності. Уолцер приходить висновку, що найбільш небезпечною є ситуація, «коли культурні або расові відмінності збігаються з класовим розшаруванням – коли представники меншин також стають економічно залежними» [139, с.24]. Тому найбільш стабільним буде той політичний режим, який зможе зменшити або усунути класові відмінності і захистити групову специфіку.

У цьому відношенні Уолцер дотримується тих же поглядів, що і Дж. Мілль, показуючи, що толерантність до різних способів життя сприяє розвитку суспільства. Але на відмінну від Мілля, який вважає суб'єктом толерантності індивідуума, Уолцер вказує, що суб'єктом толерантності повинні бути одночасно як індивідуум (громадянин), так і група. Він підкреслює вагомість культурних консоціацій, оскільки участь у громадському житті, а також відповідальність за інших, сприяє розвитку впевненої, сильної і кмітливої особистості [139, с.46 - 47].

Останнім етапом розвитку толерантності як соціокультурної норми можна вважати її трансформацію в загально цивілізаційну норму, що було закріплено в прийнятій 16 листопада 1995 р. ООН «Декларації принципів толерантності», якою повинні керуватись країни-члени організації при формуванні своєї

політики і законодавства. У Декларації дається визначення, яке сприймається політиками як базове, а саме: «толерантність означає повагу, сприйняття та розуміння багатого різноманіття культур нашого світу, форм самовираження та самовиявлення людської особистості». Крім того, в даному документі підкреслюється, що толерантність «передусім, активна позиція, що формується на основі визнання універсальних прав та основних свобод людини» [140].

З початком XXI ст. значну увагу вивченню толерантності почали приділяти вчені пострадянського простору. Це було викликано необхідністю розбудови економічних і політичних систем країн, які виникли на уламках СРСР і особливо тих, які були багатонаціональними. Зокрема, теоретичні дослідження і розробка практичних заходів з підвищення рівня толерантності в російському суспільстві стимулювалась з боку держави підтримкою у вигляді грантів, так і законодавчою. Так, міністерством освіти і науки РФ у 2009 р. в школах було впроваджено спеціальну програму по вивченню основ толерантності. Такі заходи пов'язані із зростання рівня ксенофобії в російському суспільстві.

Г. В. Круглова, найбільш відома російська дослідниця проблем толерантності, в своїй роботі досліджує даний феномен як соціокультурну норму і розглядає процес становлення і розвитку різних видів толерантності. Вона дає наступне визначення останній: «толерантність – це моральна якість, яка характеризується відношенням до інтересів, переконань, вірувань, поведінки, звичок інших людей. Виражається толерантність у прагненні досягти взаємного розуміння й узгодження різнорідних інтересів і точок зору без застосування тиску, переважно методами роз'яснення і переконання». Дослідниця вказує, що із зростанням диференціації суспільства та появою нових суб'єктів соціокультурної діяльності, які прагнуть свого визнання, виникає необхідність у нових видах толерантності як соціокультурної норми. Крім того, вона звертає увагу на те, що феномен толерантності тісно пов'язаний з процесом емансипації людини [141].

В Україні в останнє десятиліття науковці також почали приділяти увагу толерантності. Однак, більшість таких досліджень сконцентровано в галузі юридичних наук, де толерантність розглядається як політико-правова категорія та етична цінність. Найбільш ґрунтовне дослідження толерантності у цьому напрямку належить М. В. Монастирській. Вона відмічає особливу роль у розвитку ідеї толерантності епохи Просвітництва, а в українській науковій думці виділяє роботи С. Оріховського-Роксолана, І. Гізеля, І. Б. Шада, Б. Кістяківського, М. Драгоманова, М. Грушевського, В. Липинського, С. Шелухіна, зазначаючи, що їх поняття толерантності, надане даними авторами, є досить близьким за змістом до сучасного. Однак, у своєму дослідженні автор допустила помилку щодо часу прийняття перших законодавчих актів стосовно релігійної толерантності у Європі [142].

Український вчений В. П. Пісоцький досліджує релігійну толерантність у межах християнської етики і виділяє християнську толерантність і громадянську. Він визначає толерантність наступним чином: «толерантність являє собою один із провідних елементів моральної культури людства, виступає важливою умовою виживання і подальшого розвитку світової цивілізації,

гарантує свободу й автономність особистості, право на захист людської гідності, повагу до іншого світогляду та способу життя. Толерантність – це багаторівневе комунікативне явище, яке уможлиблює людське співжиття, сприяє взаєморозумінню, довірі, активізує міжгрупову й міжособистісну взаємодію» [137, с.8]. Автор зазначає, що еволюція християнської толерантності тісно пов'язана з розвитком суспільства, його соціокультурними нормами та панівними ідеологіями.

Не слід забувати про те, що норма «толерантність» присутня у всіх аспектах людського існування. В першу чергу вона проявляється на рівні міжособистісної взаємодії і є двостороннім процесом. Отже, для конструктивного діалогу людина повинна мати визначені індивідуально-психологічні характеристики. Індивідуально-психологічні особливості, які притаманні толерантній людині, як критерії толерантної поведінки, були виокремлені в дослідженнях психологів.

Одним із перших дослідників, який пов'язав проблему дослідження толерантності як невід'ємної якості людини, був Г. Олпорт. У своїй роботі «Природа упередження» в розділі «Толерантна особистість» він відмічає брак досліджень толерантності як психологічного феномену і вказує на те, що «про толерантність ми знаємо набагато менше, ніж про упередженість» [143]. Вчений визначає толерантну людину як ту, що однаково доброзичливо налаштована до всіх людей без винятку. Згідно досліджень Г.Олпорта толерантна людина має наступні особистісні характеристики: високу ментальну гнучкість; стійкість до невизначеності; стійкість до фрустрації; високий рівень емпатії; високий рівень самосвідомості; критичне мислення; високий рівень персональної автономії; гумор; сформовану внутрішню безпеку. Крім того, вчений відмічає позитивний зв'язок між толерантністю та освітою, а також те, що цей зв'язок успадковується кожним наступним поколінням. Загалом Г. Олпорт підкреслює, що толерантність - це «результат багатьох сил, які діють в одному напрямі»: вроджені якості темпераменту, виховання, атмосфера в сім'ї, досвід, соціальні і культурні фактори [143, с. 155-159].

Російський психолог Г. В. Солдатова досліджує толерантність як особисту характеристику індивіда, що є предметом практичної психології. Вона відзначає, що толерантність – це інтегральна характеристика особистості і включає в себе наступні компоненти: психологічну стійкість, систему позитивних установок, сукупність індивідуальних якостей, систему особистісних та групових цінностей. Тому, - вважає дослідниця, - прикладні психологічні технології, що розробляються, мають бути спрямовані на формування і розвиток означених компонентів. Спираючись на поняття психологічної стійкості Солдатова дає наступне визначення толерантності: це «інтегральна характеристика індивіда, що визначає його здатність в проблемних і кризових ситуаціях активно взаємодіяти із зовнішнім середовищем з метою відновлення своєї нервово-психічної рівноваги, успішної адаптації, недопущення конфронтації і розвитку позитивних взаємовідносин з собою і з оточуючим світом [138, с. 1-2].

Ще один із відомих психологів К. Леонт'єв визначає толерантність як «позицію визнання інших цінностей, поглядів, звичаїв як рівноправних із звичними «своїми» цінностями, поглядами, звичаями незалежно від ступеня згоди з ними» [144, с.8]. Він включає до моделі толерантності як особистісної характеристики наступні прогностичні фактори: відкритість досвіду, емоційну стійкість, когнітивну складність, ригідність (низький рівень), транскультурні цінності, позитивну ідентичність, доброзичливість, емпатію, автономію, саморегуляцію [144].

Російський психолог А. С. Сиротюк узагальнила існуючі дослідження феномену толерантності як особистісної характеристики і виділила наступні її індивідуально-психологічні показники: емпатію, почуття гумору, самовладання, адекватну самооцінку, рефлексивність, дивергентність / гнучкість мислення, соціальну активність, орієнтацію на себе, меншу потреба у визначеності, високий рівень розвитку комунікативних навичок, відповідальність за свої вчинки, захищеність [145].

Підводячи підсумок аналізу поглядів на толерантність, які утвердились в психології, зазначимо, що загалом психологи розглядають толерантність як поведінкову диспозицію або особистісну характеристику, яка частково може бути сформована у процесі виховання. Крім того, вони розглядають її як залежну від вроджених якостей індивіда, а також від соціально-культурного середовища.

З початком ХХІ ст. феномену толерантності стали приділять увагу й економісти. Так, Дж. Корнео та О. Жане розробляють економічну теорію толерантності, яка доводить, що толерантне суспільство є більш ефективним, ніж інтолерантне. Вчені вказують, що у толерантних суспільствах не існує соціального тиску відносно престижності того чи іншого виду зайнятості і людина вибирає ту діяльність, яка максимізує її корисність. Отже, ефективність виробництва підвищується.

Толерантність визначається вченими як повага до різноманітності, яка сприяє мирному співіснуванню між різними групами та індивідуальній самоактуалізації. Модель корисності толерантності побудовано за допомогою нової теорії символічних цінностей та теорії добробуту (утилітаризм). В цій моделі кожний індивід має свою систему цінностей, яка складається із рис характеру та стилів життя, які наділяються символічною цінністю. Відповідно, толерантність розглядається як якість системи цінностей, яку використовує людина у своєму повсякденному житті.

За теорією Дж. Корнео та О. Жане «особа є толерантною, якщо вона надає символічного значення не тільки власним характеристикам, а також тим, яких вона не має, але мають інші. І навпаки, інтолерантна особа має незбалансовану систему цінностей, яка, в свою чергу, формує самовдоволені та зневажливі риси, а також спосіб життя, що не поважає інших» [146, с. 2]. Вчені представляють дві моделі толерантності. В першій толерантність обумовлюється ендогенними атрибутами, її розглянуто на прикладі професії – вибір, якої обумовлює сформована система цінностей особи. В другій розглянуто вплив екзогенних факторів таких, як стать [146].

Узагальнюючи результати теоретичних досліджень толерантності та її проявів, отримані представниками філософії, політичної й правової науки, психології та економіки, можна стверджувати, що на сьогодні все ще не склалося єдиного усталеного визначення даної категорії. Загалом всі точки зору можливо згрупувати за наступними концепціями, в яких толерантність розглядається як благо, соціокультурна норма, цінність сама по собі, інструментальна цінність, яка обумовлює іншу цінність, чеснота, індивідуально-психологічна особливість індивіда.

За результатами дослідження ми схиляємось до точки зору, що толерантність має розглядатись одночасно і як особистісна характеристика, що визначається сукупністю індивідуально-психологічних особливостей індивіда, і як соціокультурна норма, яка відображає суб'єкт-суб'єктні відносини в різних сферах функціонування суспільства.

У проаналізованих нами роботах психологів визначення толерантної людини у більшості випадків сформульовано із застосуванням специфічної термінології, яку досить складно пристосувати для дослідження соціально-економічної системи. Тому у даній роботі ми застосовуємо визначення толерантності, запропоноване Г. Олортом. З цим визначенням ми співвідносимо індивідуально-психологічні показники як систему операціональних індикаторів, що представлені у таблиці 2.1.

Таблиця 2.1

Індивідуально-психологічні критерії толерантної поведінки

Критерій	Визначення критерію
Високий рівень дивергентності / ментальної гнучкості	Здатність нестандартно вирішувати звичайні проблеми, завдання, орієнтація на пошук декількох варіантів рішення, вміння у залежності від складу учасників події і обставин, які виникли прийняти рішення, відсутність упереджень, здатність до творчого мислення
Високий рівень самосвідомості	Вищий рівень розвитку свідомості є основою формування розумової активності та самостійності особистості в її судженнях і діях. Самосвідомість можна визначити як образ себе і ставлення до себе.
Високий рівень персональної автономії	Самостійність, здатність суб'єкта діяти на основі встановлених ним самим принципів
стійкість до невизначеності	Здатність продуктивно діяти в незнайомому оточенні і при нестачі інформації часто бере на себе відповідальність, здатний приймати рішення без довгих сумнівів і боязні невдачі.
Рефлексивність (критичність)	Глибоке знання особистісних рис, переваг і недоліків, відсутність схильності у всіх бідах звинувачувати оточуючих
Самовладання	Здатність здійснювати діяльність у ситуаціях, що дезорганізують її та впливають на емоційну сферу

Продовження таблиці 2.1

Адекватна самооцінка	Оцінка особистістю самої себе, своїх можливостей, якостей і місця серед інших людей
Відповідальність за свої вчинки	
Високий рівень емпатії	Розуміння іншої людини шляхом емоційного вчування в її переживання
Почуття гумору	Це здатність помічати в явищах комічні сторони, емоційно відгукуючись на них
Соціальна активність	Це системна соціальна якість, в якій виявляється та реалізується рівень соціальності особистості, тобто глибина та повнота зв'язків особистості із соціумом, рівень перетворення особистості на суб'єкта суспільних відносин
Високий рівень розвитку комунікативних навичок	Володіння діалогічним спілкуванням, вміння вирішувати конфліктні ситуації, здатність прощати, домовлятися
Сформована внутрішня безпека	відчуття власної безпеки і переконаність, що з загрозою можна впоратися

Примітка. Таблицю складено [145, 147].

Що стосується визначення толерантності як соціокультурної норми, з нашої точки зору в більшості визначень суб'єкт-суб'єктні відносини, які відображає досліджуваний феномен, описані в односторонньому порядку. На наш погляд, суб'єкт може визнавати відмінності іншого суб'єкта без будь-яких спроб внести зміни лише в тому випадку, коли він усвідомлює себе як особистість із різними звичками, цінностями, традиціями. Тобто, суб'єкт повинен чітко розуміти, що у поглядах свого контрагента він також має відмінності і сприймати це як відправну точку в побудові взаємовідносин. Отже, толерантність – це визнання «іншості» з одночасним усвідомленням своєї відмінності. Крім того, усвідомлення своєї індивідуальності сприяє збереженню й підтримці різноманітності всього суспільства і протистоїть його повній уніфікації.

Результати дослідження дозволяють нам виділити функції, які виконує толерантність як соціокультурна норма інституціонального середовища економічної системи. До таких функцій, на нашу думку, відносяться:

- 1) збереження культурної різноманітності;
- 2) збереження миру та стабільності суспільного розвитку;
- 3) сприяння інтегративним процесам;
- 4) проєкція цілераціональних дій;
- 5) сприяння збалансованості міжособистих стосунків;
- 6) соціальна-адаптація;
- 7) становлення оптимальної у функціональному відношенні поведінки.

У питанні стосовно меж толерантності ми додержуємось точки зору, що вони повинні розглядатись, по-перше, виходячи з історико-культурного простору, і, по-друге, із рівності всіх людей перед законом. В силу взаємозв'язку толерантності з правовими нормами та міжособистісними

стосунками людей, вона не може функціонувати у відриві від норм довіри та легалізму, які також є складовими інституціонального середовища економічної системи. Таким чином, важливим етапом нашого дослідження є уведення в поле аналізу і цих його компонентів.

2.3 Довіра та її місце серед інститутів впливу на економічні відносини людей

Людина як безпосередній суб'єкт і кінцева мета соціально-економічного розвитку суспільства постійно перебуває у взаємодії з іншими людьми: включається в соціальні групи, вступає в певні економічні відносини та реалізує себе поміж інших як суб'єкт активної соціально-політичної дії. Саме тому будь-яка діяльність, що здійснюється людьми, завжди базується на встановленні та підтриманні у певних соціально-економічних умовах особливих зв'язків з іншими суб'єктами. Ці зв'язки не можна вважати ані економічними, ані політичними, оскільки прямо і безпосередньо вони не охоплюють коло економічних і політичних взаємодій. Однак, вони створюють основу, на якій вибудовуються останні.

Для відображення цих зв'язків та визначення їхньої впливовості на розвиток у 80-х рр. ХХ ст. до наук про функціонування суспільства соціологом Дж. Коулменом та політологом З. Патнемом було уведено категорію «соціальний капітал». Згідно визначення Коулмена, «соціальний капітал – це сукупність відносин, що пов'язані з очікуванням того, що інші агенти будуть виконувати свої зобов'язання без застосування санкцій» [148].

У свою чергу Р. Патнем визначив дану категорію у якості «традицій соціальної взаємодії, що витікають із глибини історії та передбачають норми взаємності та довіри між людьми, широке розповсюдження різного роду добровільних асоціацій та залучення громадян в політику заради вирішення проблем, які виникають перед суспільством» [149, с.224]. Згідно досліджень П. Будье «соціальний капітал є сукупністю реальних або потенційних ресурсів, що пов'язані з володінням стійкою мережею більш або менш інституціоналізованих відносин взаємного знайомства та визнання – іншими словами є членством в групі» [150, с.528].

Як зазначає В. Радаєв, на відміну від культурного і людського капіталу, соціальний капітал не є атрибутом окремої людини. Його об'єктивізовану структуру формують мережі соціальних зв'язків, які використовуються для трансляції інформації, економії ресурсів, взаємного навчання правилам поведінки, формування репутацій. На основі соціальних мереж, які часто мають тенденцію до відносної замкненості, формується інституціональна основа соціального капіталу – належність до певного соціального кола або членства в групі. Таким чином формується спільнота, переплетена стійкими зв'язками [151]. Отже, виходячи з поданих визначень, соціальний капітал є втіленням очікувань і зобов'язань.

Ф. Фукуяма, на відміну від своїх попередників, акцентує увагу більшою мірою на поведінковому аспекті і визначає соціальний капітал як «зведення

неформальних правил та норм, які поділяються членами певної групи і які дозволяють їм взаємодіяти один з одним. Якщо члени групи очікують, що їх контрагенти будуть вести себе надійно та чесно, то це означає, що вони довіряють один одному» [27, с. 48]. Як бачимо, Фукуяма в основу соціального капіталу закладає довіру. Майже до такого ж висновку приходять С. Хантінгтон і Л. Харрісон, вважаючи довіру основним компонентом соціального капіталу, який дозволяє групі або організації функціонувати більш ефективно [152, с. 129].

Усі наведені вище визначення соціального капіталу дозволяють тлумачити його як певний ресурс, у який конвертуються відносини між учасниками соціальної взаємодії, що характеризуються взаємними очікуваннями, відповідальністю та надійністю. У свою чергу, всі ці характеристики відображає узагальнене поняття «довіра», яке на думку Фукуями, – «це те, що виникає у членів спільноти при очікуванні того, що інші його члени будуть вести себе більш-менш передбачувано, чесно і з увагою до потреб оточуючих, у згоді з деякими загальними нормами» [27, с. 52]. Таким чином, ведучи мову про соціальний капітал та визначаючи його впливовість на розвиток суспільства, необхідно, в першу чергу, зосередитися на його ключовому параметрі – довірі.

Слід зауважити, що на цей феномен стали звертати увагу представники економічної теорії порівняно недавно, і, в основному, при дослідженні інституціонального середовища економічної діяльності суб'єктів. При цьому дослідники не ставили за мету пізнання сутності даної категорії, а зосереджувались переважно на урахуванні того впливу, який здійснює довіра на соціально-економічний розвиток та ефективність функціонування організаційних структур. Оскільки довіра була безпосереднім предметом досліджень психології та соціології, то вчені залучали до економічного аналізу дане поняття у тому вигляді, в якому воно вже було сформоване у цих науках. Як результат, сьогодні економічна наука оперує множиною визначень категорії «довіра», які несуть в собі філософські, соціологічні та психологічні відтінки. Для того, щоб використовувати довіру в нашому дослідженні впливовості інституціонального середовища на соціально-економічний розвиток економічної системи, ми повинні, по-перше, визначити її сутність як соціокультурної норми, по-друге, встановити її місце серед інших складових інституціонального середовища, та, по-третє, дослідити конкретні механізми її впливу на параметри розвитку.

Детальний аналіз напрацювань, які здійснювалися з приводу довіри у філософії, соціології, психології та економіці, свідчать про те, що й серед представників кожної з цих наук навіть у своїй сфері досліджень не сформувалося однозначного розуміння даної категорії. Тому виникає необхідність більш глибокого дослідження даного соціально-психологічного явища в контексті його впливу на розвиток суспільства.

Зауважимо, що необхідність довіри для розвитку і функціонування суспільства мислителі усвідомлювали ще з давніх часів. Зокрема, в роботах Дж. Локка, Т. Гоббса, Ж.-Ж. Руссо, присвячених суспільному устрою та ролі в ньому держави, вже розглядалися проблеми довіри громадян до своїх

правителів та уряду [153]. Однак, першою філософською роботою, яка була безпосередньо присвячена дослідженню довіри як особливого явища, була праця Р. У. Емерсона «Довіра до себе» (1841). В цій роботі філософ зосередився на особистісному аспекті довіри і вказав, що лише довіра до себе сприятиме розвитку самої людини і дозволить їй досягнути поставленої мети. Вчений стверджує: «більша довіра до себе і взаємна повага до божественності людини можуть здійснити найважливіші перевороти у всіх людських відносинах, заняттях, посадах, способах виховання, складі життя, способах розпорядження майном, всі умови їх приватних та корпоративних зближень; і цілі їх діяльності, і абстрактні пошуки, і саму сутність їхньої релігії» [154, стр. 184-185].

Таке філософське бачення довіри до себе та її значення для суспільного життя знайшло своє відображення у двох підходах – психологічному і соціологічному. Перший зосередився на дослідженні довіри як внутрішнього елемента, що детермінує поведінку суб'єкта, у той час як другий – на відношеннях людей, заснованих на довірі, у межах цілісного суспільного організму.

Психологи, вивчаючи довіру до себе як внутрішню характеристику суб'єкта, дійшли висновку, що її рівень є показником зрілості особистості, здатності до саморозкриття та чинником, що впливає на вибір стратегії у досягненні цілей відповідно до внутрішніх значень. У подальших дослідженнях було встановлено, що довіра до себе тісно пов'язана з довірою до оточуючих людей і довірою до світу, оскільки людина і світ є єдиною системою, яку не можна розірвати без втрати всього різноманіття власного життя. Вперше сферу довіри було розширено за межі психіки окремого індивіда і представлено як складову більш широкого поняття довіри людини до оточуючого світу у працях відомого американського психолога Е. Еріксона. Формуючи теорію вікового розвитку особистості, вчений виділив цей вид довіри у якості базового психологічного спрямування особистості, яке пов'язане із становленням ідентичності і яке формується на самих ранніх етапах онтогенезу [155].

Згідно Е. Еріксону в процесі розвитку людини ще на етапі немовляти у неї формується довіра або недовіра до світу в залежності від рівня задоволеності або незадоволеності своїх фізіологічних потреб з боку особи, яка за нею безпосередньо доглядає. Якщо у людини з раннього дитинства формується певний рівень базової довіри, то закладається підґрунтя встановлення почуття безпеки і подальшого формування первісної автономності малюка, що, у свою чергу, є основою формування вже для довіри до себе. Отже, довіра до світу є базою, яка формується одночасно з іншою фундаментальною настановою, яка спрямована на довіру до себе. Слід звернути особливу увагу на те, що розвиток і функціонування обох видів довіри є взаємопов'язаними процесами: без довіри до світу не може бути довіри до себе, рівно як і довіра до себе багато в чому залежить від довіри до світу. В залежності від сформованого рівня цих видів довіри реалізується можливість людини інтегруватися в певні спільноти і в суспільство вцілому, а також її адаптивність до змін в оточуючому середовищі.

У цьому ж напрямі розвивають розуміння довіри й сучасні психологи, пов'язуючи її із задоволенням потреби індивіда в безпеці. Так, відомий російський психолог Т. Скрипкіна визначає довіру як «здатність людини апіорі наділяти явища й об'єкти оточуючого світу, а також інших людей, їх можливі майбутні дії і власні передбачувані дії якостями безпеки (надійності) і ситуативної корисності (значимості)» [156, с. 85]. Дослідниця підкреслює, що довіра як відношення до світу існує у внутрішньому суб'єктивному світі особистості і завдяки цьому є суб'єктивним її феноменом. Скрипкіна, як і Еріксон, відмічає, що довіра до себе неможлива без довіри до світу і що разом вони формують цілісну систему [156, с. 87]. Ця система, на думку вчених, знаходиться у динамічній рівновазі. Однак, у разі абсолютизації будь-якої із складових цієї системи відбудеться розпад іншої важливої системи – «людина і світ». З цього слідує, що однією із функцій довіри є співвіднесення суб'єктивного й об'єктивного. Таким чином, досліджуючи об'єктивні явища, а в нашому випадку вплив довіри на розвиток суспільної системи, слід залучати до аналізу два рівні дослідження даного феномена – індивідуальний (відтворює суб'єктивний фокус сприйняття світу), й об'єктивний – власне проекцію внутрішнього модусу довіри до інших людей, спільнот та держави.

Слід зауважити, що у психології довготривалий час дослідники зосереджували свою увагу виключно на позитивних сторонах довіри і не надавали належного значення її зворотній стороні – недовірі. Зазвичай вважалося, що довіра приносить людині і суспільству добро, а недовіра породжує негативні наслідки. Іншими словами, довіра розуміється як моральне поняття, яке виражає таке відношення однієї особи до іншої, яке витікає із впевненості в її добропорядності, вірності, надійності, відповідальності, чесності й правдивості. У свою чергу недовіра є противагою довіри і станом, в якому всі вищеперераховані чесноти підлягають сумніву.

Російський психолог А. Купрейченко доводить неправомірність визначення довіри та недовіри як взаємовиключаючих одне одного явищ та зосередженості науковців на вивченні виключно позитивних наслідків довіри. Завдаючи критиці такий односторонній підхід, дослідниця вказує, що надлишок довіри може завдати значних збитків як окремій людині, так і суспільству в цілому, а оптимальний рівень недовіри – принести суттєву користь [157].

Купрейченко доводить, що довіра і недовіра хоча й виступають відносно автономними феноменами, однак здатні існувати разом у відношенні суб'єкта до одного й того ж об'єкта та знаходити свій прояв у амбівалентних оцінках. Згідно Купрейченко, «довіра як психологічні відносини включає інтерес і повагу до об'єкта або партнера; уявлення про потреби, які можуть бути задоволені в результаті взаємодії з ним; емоції від передчуття їхнього задоволення і позитивні емоційні оцінки партнера; розслабленість і безумовну готовність проявляти по відношенню до нього добру волю, а також вчиняти певні дії, що сприяють успішній взаємодії. У свою чергу, недовіра включає такі основні елементи: усвідомлення ризиків, почуття небезпеки, страху в поєднанні з негативними емоційними оцінками партнера і можливих результатів взаємодії;

настороженість і напруженість, а також готовність припинити контакт, відповісти на агресію або проявити випереджальну ворожість» [158, с. 59-60].

Таким чином, досліджуючи довіру та недовіру як психологічні відносини, Купрейченко виділяє в їх структурі когнітивний, емоційний та поведінковий компоненти. Разом з цим вона вказує, що основними функціями довіри є пізнання, обмін та забезпечення взаємодії суб'єктів із оточуючим світом, у той час як недовіри – самозбереження й відособлення. Отже, при дослідженні впливовості інституціонального середовища на розвиток важливо розглядати довіру й недовіру як амбівалентні явища і виходити з того, що джерелами довіри є базові нужди людини в сумісності, спільності, а також соціальні потреби у співпраці та кооперації. Недовіра походить від потреб у безпеці й захищеності і у позитивному змісті породжує здоровий прагматизм та зниження ризиків надмірної відкритості.

Підводячи підсумок психологічному баченню довіри, зазначимо, що у цій сфері вона розглядається як багатоаспектний феномен індивідуального рівня, що поєднує в собі емоційні, когнітивні та поведінкові реакції людини, які пов'язані з актуальною значущістю для неї особисто певного об'єкта довіри і його оцінкою як безпечного. Загалом, аналізуючи роботи провідних психологів, ми виявили велику кількість проявів у дослідженнях індивідуального рівня довіри: як відносин, як засобу досягнення певних результатів у міжособистісній взаємодії, як схильність до навіювання і залежність від когось іншого тощо. Однак, при всьому різноманітті підходів єдиним у психологічній літературі є визнання довіри і недовіри базисними нормами поведінки, які обумовлюють розвиток інших видів відносин особистості, і, в першу чергу, відносин до себе та до оточуючого середовища.

Якщо в психології довіра розглядається переважно як індивідуальний феномен, особистісна настанова, то в соціологічних теоріях як феномен суспільний – як міжособистісні відносини, як культурний ресурс, як базовий елемент соціальних інститутів. Такий погляд на довіру затвердився в соціології на початку 90-х рр. ХХ ст. завдяки роботам Е. Гідденса, Н. Лумана, П. Штомпки, які почали розглядати довіру в якості ключового елемента соціальних відносин та інститутів.

У соціологічній концепції Е. Гідденса, присвяченій дослідженню природи сучасного суспільства і характеру змін, які в ньому відбуваються, довірі приділяється значна увага через те, що вона підтримує стабільність життєвого простору індивіда. Вчений виділяє три типи довіри: довіру до людей (включає особистісні зобов'язання, дотримання яких розглядається як прояв порядності), «ввічливу неухвагу» як довіру до світу (базова настанова до взаємодії в суспільстві) та довіру до систем (форма деперсоніфікованих обов'язків, в яких віра підтримується завдяки функціонуванню знання у якому, як правило, пересічна людина не розуміється) [159, с. 217].

Принципово новим типом довіри у цьому переліку є довіра до інститутів. Такий тип довіри з'являється у Гідденса завдяки тому, що вчений відмовляється від застосування у дослідженні еволюціоністського підходу, однак зазначає, що у реальних ситуаціях завжди зустрічаються комбінації традиційного і

сучасного. Вчений виділяє три ключові риси, які відрізняють сучасні соціальні інститути від традиційних, а саме: 1) гранична швидкість змін, які були приведені до руху сучасною епохою; 2) масштаби змін – хвилі масштабних соціальних трансформацій, що охоплюють весь світ; 3) специфічна природа сучасних соціальних інститутів [159, с. 117]. Згідно Гіденсу, сучасні соціальні інститути формуються і розвиваються завдяки так званому механізму «вивільнення» – «винесення» соціальних відносин із місцевих контекстів взаємодії і їх перебудові у необмежених просторово-часових масштабах» [159, с. 137].

Вчений виділяє два типи такого механізму: створення символічних знакових систем (прикладом може слугувати сучасна грошова система); розповсюдження експертних систем (прикладом можуть слугувати сукупність знань, навичок, які необхідні лікарям, юристам тощо). Ці механізми вивільнення залежать від довіри, яка є однією із основ побудови сучасних інститутів. За такого підходу довірою наділяються певні абстрактні конструкції, а не власне людина.

Гідденс зазначає, що довіра людини до сучасних інститутів не залежить ні від розуміння всіх процесів, які притаманні функціонуванню інститутів, ні від володіння пов'язаними з ними знаннями. Вчений зазначає, що «довіра неминуче виявляється в деяких відносинах на зразок релігійного догмату... У цих догматах є прагматичний елемент, заснований на експериментальному знанні про те, що ці системи в цілому працюють так, як вони мають працювати» [159, с. 146].

У своєму дослідженні Гідденс приходить до визначення довіри як «впевненості у надійності людини або системи щодо деякої даної множини очікуваних результатів або подій, де ця впевненість висловлює віру в добре ім'я чи любов іншого або в правильність абстрактних принципів (технічного знання)» [159, с. 152]. Крім того, дослідник відзначає, що довіра в сучасному світі існує в двох контекстах: 1) загального усвідомлення того, що людська діяльність виникає і реалізується в суспільстві; 2) значних можливостей людської дії щодо перетворень цього суспільства.

Розгляд довіри в контексті теорії систем було продовжено працями Н. Лумана, який визначає довіру як властивість системи, яка забезпечує її стабільність та автономність. Вчений вказує, що готовність довіряти пов'язана з відчуттями внутрішньої безпеки системи. Якщо система узгоджена і надійна («самовпевнена»), то вона володіє сильним спрямуванням на довіру оточенню. Він зазначає, що довіра у сучасному суспільстві заснована на почутті розрахунку й тісно пов'язана з умовами невизначеності. На думку Н. Лумана вона є одним із способів конструювання майбутнього: «надати довіру, значить, передбачити майбутнє», – стверджує вчений [160].

В своїх дослідженнях Н. Луман приділив увагу також і феномену «недовіра», який існує одночасно з довірою до одного і того ж об'єкта: «в умовах сучасного середовища довіра не може існувати окремо від недовіри, і довіра не може зростати окремо від збільшення недовіри. Зростання довіри чи недовіри окремо від збільшення іншого компонента може заподіяти більше

шкоди, ніж користі» [160]. Вчений вважає, що інституціоналізація недовіри у формальних організаційних ролях (аудитори, інспектори контролю) і санкціях дозволяє підтримувати достатньо високий рівень загальної довіри в організації. Крім того, деперсоніфікована недовіра у вигляді підзвітних процедур не буде сприйматись як підозрілість і процес стеження, а лише як добровільне й шанобливе дотримання норм корпоративної культури [158, с. 107-108].

Відомий польський соціолог П. Штомпка розробив пояснюючу модель виникнення (розпаду) культури на основі аналізу наукової категорії «довіра». У своїй роботі «Довіра: соціологічна теорія» (1999) він відмічає, що виникнення інтересу до феномену «довіра» зумовлено рядом специфічних характеристик суспільства модерну, а саме: 1) цілеспрямовані дії людей все більше впливають на світ. Все більша кількість людей обирає орієнтацію на майбутнє і бачать себе суб'єктом права; 2) різноманітні елементи нашого світу стали більш взаємозалежними. Зростаючий рівень поділу праці обумовлює залежність одних від інших та вимагає зростання довіри до їхньої надійності; 3) суспільне життя наповнюється все більшою кількістю загроз та ризиків, які зумовлені людською діяльністю. Досягнення цивілізації розширюють умови для катастрофічних помилок, небезпечних супутніх ефектів. Подолання цих негативних ефектів вимагає зростання рівня довіри; 4) сучасний світ створює неймовірні можливості у всіх сферах життя. Чим більшою є кількість доступних можливостей, тим менш передбачуваними стають рішення. Це робить довіру необхідною складовою наших рішень; 5) багато сегментів сучасного суспільства стають непрозорими для їх учасників. Складність інституціональних, організаційних систем та їх функціонування у глобальному світі роблять їх незрозумілими навіть для експертів. Непрозорість суспільного середовища робить довіру необхідною стратегією просування вперед; 6) зростаюча анонімність осіб, від діяльності яких залежить наше існування та добробут. Лише довіра може допомогти обійти цю анонімність; 7) збільшується кількість «чужих» у нашому оточенні (міграція, туризм, подорожі), тому довіра стає необхідним ресурсом, що дозволяє впоратися з присутністю «чужих» [161, с. 54-59]. Таким чином, довіра виступає ключовим компонентом у всіх означених специфічних характеристик сучасного суспільства.

За П. Штомпкою основним контекстом довіри є людська діяльність, яка спрямована у майбутнє. Довіра виникає у разі невизначеності та неконтрольованості майбутнього. За результатами дослідження вчений дає наступне визначення даній категорії – «довіра є заставою, яка приймається на майбутні невпевнені дії інших людей. У цьому розумінні в довіру включають два елементи: впевненість і її вираження на практиці» [161, с. 80-81]. Разом з довірою Штомпка розглядає її дзеркальне відображення – недовіру, яка пов'язується з негативними очікуваннями майбутніх дій інших і припускає захисні дії зі свого боку.

Услід за Гідденсом, Штомпка розглядає різновиди довіри у залежності від об'єкта, на який вона спрямована, і виділяє: міжособистісну довіру (об'єктом довіри є інші люди з якими ми вступаємо у безпосередній контакт), яка включає «віртуальну» особистісну довіру (поп-зірки, відомі політики та інші),

категоріальна довіра (раса, стать, вік, релігія, добробут), інституціональна довіра (школа, університет, банк), системна довіра (до соціальних систем, порядків, режимів).

Зауважимо, що на відміну від Гідденса, Штомпка вибудовує різновиди довіри у залежності від їх просторової близькості і представляє у вигляді концентричних кіл, які поступово розширюються: від конкретних міжлюдських відносин до більш абстрактних відносин, до інститутів, організацій, країн.

Розглядаючи довіру в онтологічному аспекті, вчений пропонує три рівні її виміру: як характеристику відносин (односторонніх або взаємних), як характеристику особистісних рис і як характеристику культури. Перший рівень довіри використовується при дослідженні людських інтеракцій, другий – при побудові теорій раціонального вибору, а третій – при виявленні впливовості соціокультурних норм на прийняття індивідуальних рішень. Загалом Штомпка приходить висновку, що рішення довіряти чи не довіряти завжди приймається з урахуванням культурного контексту, тих норм, які стримують або заохочують прояви довіри.

Підсумовуючи аналіз найбільш вагомих здобутків, отриманих в області психології та соціології при дослідженні феномена «довіра», приходимо висновку про надзвичайну важливість урахування його впливу на соціально-економічний розвиток суспільства. За результатами дослідження можемо стверджувати, що норма «довіра / недовіра» виконує ряд суттєвих функцій, які забезпечують функціонування та відтворення суспільства в цілому. До цих функцій, на нашу думку, належать:

- відтворення соціально-економічної системи. Довіра як основа соціального капіталу забезпечує принцип відповідності суб'єкта та об'єкта, прямий і обернений зв'язок між ними. Довіра як базисний елемент сучасних соціальних інститутів підтримує процеси самостановлення і самооновлення їх організаційної структури;

- забезпечення самоорганізації суспільства, заснованого на здатності довіри підтримувати існуючі зв'язки та встановлювати нові. Довіра підтримується вчинками, які не пов'язані з очікуванням відповідної поведінки, а отже сприяє формуванню нових зв'язків на основі віри у взаємність;

- регулювання міжособистісних зв'язків. Суб'єкти, які довіряють один одному, швидше вступають у взаємовідносини, а також встановлюють дистанцію у взаєминах з тими особами, яким не довіряють;

- стабілізація. В основі довіри лежать базові людиноутворюючі нужди – потреба в спільності та близькості, в солідарності, тобто все те, що робить людину соціальною особистістю;

- підтримання соціальних норм та моральних основ суспільства. Довіра забезпечує чітко визначений тип поведінки людей, який відтворює існуючі норми та моральні основи суспільної організації;

- соціальне пізнання;

- забезпечення самовизначення особистості як життєвої, так і соціальної.

Крім того, слід зауважити, що довіра й недовіра мають і свої окремі специфічні функції. Так, довіра створює необхідні умови для розвитку

особистості, які формуються під час взаємодії суб'єкта з оточуючим середовищем та іншими людьми. У цьому зв'язку довірі притаманні наступні функції:

- комунікативна – забезпечує певний рівень комунікації (спілкування) індивідів і соціальних груп у відповідності з досягнутим рівнем довіри;
- розвиваюча – впорядковує і закріплює в суспільній свідомості та культурі певні спрямування та оцінки, імперативи й заборони, цілі та проекти;
- інтеграційна – дозволяє об'єднати функціонально різні інтереси індивідів і груп в одне ціле та не дозволяє боротьбі протилежності досягти конфлікту.

Що стосується недовіри, то вона, в першу чергу, сприяє збереженню суб'єкта як фізичної особи, так і середовища, яке його оточує. Тому специфічною функцією цієї норми є захисна функція, що полягає у збереженні особистості та соціально-економічної системи як цілісності.

На основі міждисциплінарного підходу до дослідження вважаємо правомірним норму «довіра / недовіра» представити як сукупність концентричних кіл, які поступово розширюються та частково перетинаються (див. рис. 2.1)

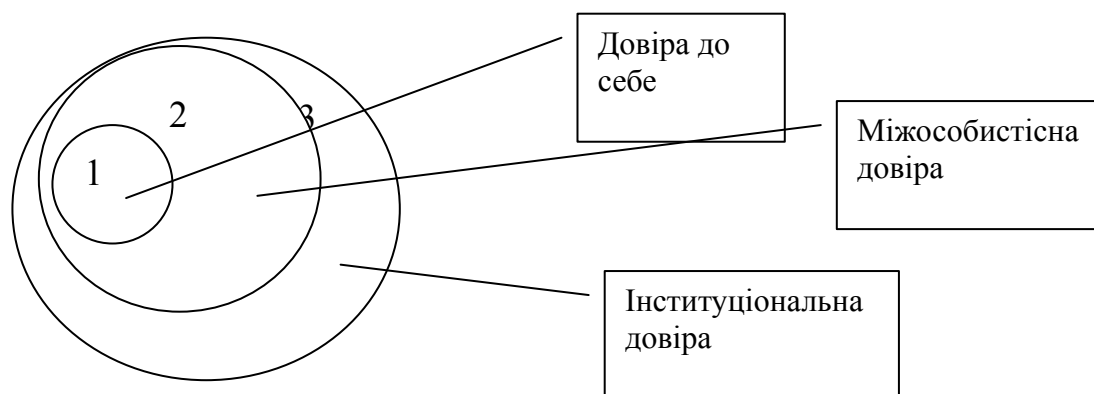

Рис. 2.1 – Структура норми «довіра / недовіра»

Як видно з рис. 2.1, до першого – найменшого кола (1) – відноситься базисна довіра / недовіра (довіра / недовіра до себе (у подальших роздумах ми будемо використовувати термін «довіра», розуміючи під ним амбівалентну єдність норм довіри й недовіри). У цьому колі довіра є результатом суб'єктивної оцінки, індивідуального сприйняття оточуючого середовища через призму особистої системи цінностей, моральних норм, потреб та культури. Цей вид довіри формується в ранньому дитинстві і слугує базисом для формування інших видів довіри.

Другий рівень – базова загальнолюдська довіра (2) (міжособистісна довіра) є результатом дії традицій, звичаїв та культури конкретного суспільства і знаходить свій прояв у системі неформальних норм, які підтримують прийнятий рівень довіри у ньому. Як правило, система неформальних норм для кожного конкретного суспільства є унікальною. Безперечно, окремі норми будуть мати схожість, але їх комбінація завжди буде відзначатися специфікою. За допомогою міжособистісної довіри людина може установити відносини з незнайомою

людиною із цього суспільства. Отже, на цьому рівні довіра перетворюється на довіру деперсоніфіковану, тобто таку, яка не пов'язана із близьким знайомством осіб. Слід також зазначити, що неформальні норми можуть з часом трансформуватися у формальні шляхом закріплення їх в законодавчих актах. Крім того, при імпорті формальних норм неформальні виступають тією базовою основою, від якої залежить, чи будуть діяти нові закони в цьому суспільстві, чи ні. Таким чином ми виходимо на третій, інституціональний рівень довіри.

На третьому рівні (3) довіра виступає результатом закріплення першого і другого рівнів у формальних нормах суспільства. Дія інституціональної довіри безпосередньо проявляється у системі права через систему законодавчих актів, що регулюють життєдіяльність суспільства в цілому. Цей рівень довіри відіграє вагомий роль у формуванні громадянського суспільства, оскільки він регламентує законність господарської та суспільної діяльності. Інституціональна довіра може бути тільки деперсоніфікованою.

Виходячи з такого загальнотеоретичного розуміння довіри, перейдемо до аналізу її економічного аспекту. Зауважимо, що проблема довіри як категорія економічного аналізу вперше з'явилась в інституціональній теорії завдяки дослідженням Р. Коуза та О. Вільямсона [162, стр. 69-71]. Вказані вчені, аналізуючи трансакційні витрати, вказують, що практично всі економічні агенти час від часу при досягненні своїх корисливих цілей використовують інформацію, яка недоступна іншому контрагенту. Вчені цілком слушно ставлять питання, що ж саме утримує агентів від постійного обману?

Коуз та Вільямсон доводять, що таким стримуючим фактором виступають інститути, які формують інституціональне середовище діяльності економічних агентів. Інститути, що ефективно функціонують в суспільстві, роблять обман не вигідним і завдяки цьому формують умови отримання зиску через не порушення, а навпаки, слідуванню встановленим правилам. Власне кажучи, при розгляді ефективного функціонування суспільних інститутів, ні Коуз, ні Вільямсон безпосередньо не розглядають довіру в якості норми, що регулює взаємодії між економічними агентами. Однак при аналізі трансакційних витрат вчені широко використовують поняття соціальної довіри, тобто довіри до інститутів, які знижують рівень трансакційних витрат.

Поняття довіри до економічного аналізу також залучає і відомий угорський економіст Я. Корнаї, вказуючи, що вона відіграє значну роль у розвитку суспільства, і, особливо, транзитивних країн. Вчений розглядає у якості окремих категорій довіру, що виникає між економічними агентами, і довіру, що формується у них до держави. У відносинах між економічними агентами дослідником підкреслюється не тільки важливість контрактів, але й чесність їх виконання. Остання є залежною від довіри між агентами, що приймають участь в укладанні угоди. Корнаї доводить, що чим вищим є рівень довіри між контрагентами, тим нижчими є трансакційні витрати. Індикатором рівня довіри між фірмами, на думку вченого, може слугувати частка передоплати від суми контракту.

Що стосується відносин між державою та громадянами, то Я. Корнаї відзначає, що тут доцільно розглядати не довіру саму по собі, а так звану

«ліберальну недовіру». У разі, коли мова йде про державу, то структурні елементи довіри мають бути персоніфіковані для того, щоб по відношенню до них ми могли виявляти довіру. До таких суб'єктів можна віднести політиків та бюрократів. Оскільки довіру не можна контролювати, то «державні та суспільні інститути повинні бути влаштовані таким чином, щоб реалістично враховувати негативні сторони поведінки політиків і бюрократів», – стверджує Корнаї [163]. У своїй роботі вчений також сформував стратегію зміцнення довіри, конкретний поступ якої він об'єднав у дві групи: перша – це законодавчі, судові та інституціональні завдання, а друга – це зміни у менталітеті людей.

Відомий американський соціолог і представник соціологічного інституціоналізму Ф. Фукуяма вивчає довіру з декількох точок зору: довіру як очікування, довіру як моральний капітал суспільства і довіру як генералізовану. Вчений вказує, що довіра є складовою соціального капіталу, який у постіндустріальному суспільстві відіграє чи не головну роль, оскільки суспільство із високим рівнем довіри з відносною легкістю будує мережеві організації і так само легко здобуває переваги від застосування інформаційних технологій.

У своєму дослідженні Ф. Фукуяма вказує на нерівномірний розподіл соціального капіталу між суспільствами. В одних суспільствах схильність до об'єднання може проявлятися більшою мірою, у той час як в інших – з меншою. Разом з цим суспільства можуть різнитися формами асоціацій. На основі цього вчений створює типологію суспільств за рівнем довіри і виділяє індивідуалістичні суспільства, фамілістичні та суспільства спонтанної соціалізованості. Фукуяма пише, що «істинно індивідуалістичні суспільства, члени яких не вміють об'єднуватися один з одним, дійсно існують. У таких суспільствах слабкими є й сім'я, й добровільні об'єднання, а найбільш міцними спільнотами часто виявляються злочинні угруповання» [27, стр. 57]. Прикладом можуть слугувати пострадянські держави.

Більш високий рівень соціалізованості демонструють фамілістичні суспільства «тобто ті, в яких найголовнішим (а іноді й взагалі єдиним) шляхом реалізації громадського інстинкту є сім'я або більш широкі родинні структури: клани і племена» [27, с. 57]. До таких країн, на думку дослідника, належать Китай і Тайвань. В таких суспільствах асоціації, як правило, слабкі тому, що іншого базису довіри, окрім спорідненості, не існує. Суспільства спонтанної соціалізованості мають високий рівень деперсоніфіковані довіри і здатні утворювати різні форми асоціацій (це країни Північної Європи).

Загальним висновком досліджень Фукуями є встановлення того факту, що різні суспільства розрізняються так званим «радіусом довіри». Тобто, кооперативні норми, чесність, порядність, взаємність можуть в окремих суспільствах застосовуватись до невеликих груп близько знайомих людей, не зачіпаючи при цьому інших членів даного суспільства. Як результат, у таких суспільствах виникають обмеження на спонтанність, різниця у розумінні справедливості, необхідності досягнення організацією певних цілей, прийняття швидких рішень і природної схильності людей створювати ієрархії.

Дослідження довіри, здійснені Фукуямою, лягли в основу аналізу інституційного середовища як конституції норм, здійсненого А. Олейніком. Останній використовує довіру як оціночний параметр для аналізу інституціонального середовища і зазначає, що довіра «відіграє роль ланки, що пов'язує між собою очікування й дійсність і, тим самим, робить можливою координацію в суспільстві» [164, с. 34]. Завдяки довірі, на думку автора, стає можливим раціональне переслідування суб'єктами поставлених цілей і планування економічної діяльності. За допомогою теорії ігор вчений намагається дати відповіді на питання відносно того, кому і в якому обсязі можна довіряти.

Таким чином, говорячи про довіру в економічному аспекті, можемо стверджувати, що ця норма як складова інституціонального середовища економічної системи здійснює вагомий вплив на соціально-економічний розвиток суспільства. Перш за все, довіра сприяє ефективній економічній взаємодії та обміну, оскільки суттєво знижує трансакційні витрати організацій за рахунок скорочення юридичних формальностей та бюрократичної діяльності, переводячи економічні взаємодії у режим встановлення інтеракцій, заснованих на довірі.

Іншим моментом є те, що довіра підвищує рівень відповідальності державних службовців, сприяє згладжуванню політичних суперечностей і за рахунок цього покращує якість функціонування державних інститутів. Остання, в свою чергу, сприяє зниженню ризиків для інвесторів та покращує інвестиційний клімат в країні.

Загалом певний ступінь довіри до державних органів є складовою формування впевненості суб'єктів у стабільності інституціонального середовища і, відповідно, виступає фактором ефективного розвитку самої економіки. Зростання недовіри до держави та її інститутів, економічної політики, яка нею проводиться, означає посилення невизначеності очікувань з приводу дій урядовців і порушує звичний перебіг економічних взаємодій. Це не сприяє формуванню довготривалих стійких зв'язків між економічними агентами і, в кінцевому рахунку, відображається на показниках економічного розвитку.

Підсумовуючи аналіз теоретичних підходів, які склалися в філософії, психології, соціології та економічній теорії з приводу вивчення довіри, приходимо висновку, що остання в найбільш широкому розумінні – це усвідомлення людиною власної вразливості або ризику, який виникає в результаті невизначеності мотивів, намірів і очікувань дій людей від яких вона залежить

Довіра є двостороннім поняттям, що є нерозривною єдністю амбівалентних складових – довіри і недовіри, які реалізуються на трьох взаємопов'язаних рівнях: індивідуальному (довіра до себе), міжособистістному (довіра до інших осіб) та інституціональному (довіра до держави та інших організацій). Виходячи з такої структурної організації довіри логічно припустити, що безпосередньо в структурі інституціонального середовища ця норма довіри присутня тільки у вигляді міжособистісної та інституціональної довіри. Останні

носять деперсоніфікований характер (за виключенням міжособистісної довіри як елемента соціальних мереж) і відображають очікування певних дій з боку оточуючих, які впливають на вибір конкретного суб'єкта за умови, коли він має почати діяти, не знаючи конкретно, якими будуть насправді дії незнайомих йому людей, що формують його безпосереднє оточення.

Економічна теорія залучила до аналізу тільки ці суспільні рівні дослідження довіри, зосередившись, з одного боку, на міжособистій довірі при дослідженні процесів контракції та побудови організацій (інститут репутації, рівень трансакційних витрат), а з іншого – на інституціональній як довірі до інститутів, організацій і пов'язаних з ними нормам поведінки у контексті її впливовості на ефективність функціонування економічних систем. На наше глибоке переконання, таке положення не може вважатися задовільним, оскільки із поля зору дослідника «випадає» більш глибока детермінанта формування норми «довіра».

Перш за все, слід виходити з того, що базовою складовою довіри є психологічна змінна (довіра до себе), яка за своєю функціональною роллю спрямована на формування психологічних спрямувань і уявлень людей. У свою чергу, ці елементи закладаються в індивідуальну свідомість людини в якості конкретної норми і завдяки цьому впливають на характер її економічної поведінки. Кожна конкретна людина, діючи згідно норм і правил, вступає у відносини з іншими людьми і організаціями, і цим своїм актом формує реальну економіку та політику. Відповідно, не знаючи внутрішніх механізмів формування довіри, а обмежуючись тільки дослідженням її суспільних проявів, ми втрачаємо можливість впливати на її параметри з метою реалізації соціально значимих цілей. Тому дослідження впливу довіри на економічну систему має базуватися на міждисциплінарній основі.

2.4 Рентоорієнтована поведінка та правова поведінка у системі норм інституціонального середовища

Норма «утилітаризм» у якості складової конституції ринку, під якою розуміється інституціональне середовище функціонування ринкової економіки, вперше була запропонована у працях російського дослідника А. Олейніка. Вчений продемонстрував, що економічні системи розрізняються між собою набором базових норм, які структурують взаємовідносини людей, забезпечуючи координацію їхньої діяльності. Аналізуючи інститути ринку і командної економіки, вчений виділяє шість норм, які утворюють конституцію цих координаційних систем – утилітаризм, цілераціональну дію, довіру, емпатію, свободу та легалізм [73 с. 95-105]. Утилітаризм визначається Олейником як норма, яка відображає орієнтацію індивіда на максимізацію своєї корисності за умови, що він усвідомлює зв'язок між корисністю, яку отримує, і своєю продуктивною діяльністю. При цьому вчений звертає увагу на те, що такий утилітаризм є складним на відміну від простого, де зв'язку з продуктивністю не існує.

Використання поняття «утилітаризм» у якості норми поведінки людей та складової інституціонального середовища відразу внесло до економічної науки термінологічну плутанину та посилило її невизначеність. Справа в тому, що це поняття точно в такому ж звучанні слова є відображенням філософсько-етичної категорії, що була уведена до наукового вжитку в концепції, висунутій у 1781р. І. Бентамом, згідно якої соціальна мета повинна втілюватися у прагненні забезпечити «якомога більшого щастя для найбільшого числа людей» [165, с. 3].

У подальшому Дж. Ст. Мілль став також досліджувати утилітаризм (вважається поряд з Бентамом фундатором теорії утилітаризму), представивши основні положення даної теорії у роботі «Утилітаріанізм». Мілль вважає, що в основі всіх людських дій знаходиться прагнення людей до щастя, що розуміється вченим як «існування, найбільш можливе без страждань і найбільш багате насолодами» [166, с. 107]. Звідси слідує, що мораль може слугувати лише засобом досягнення щастя, вона залежна від цієї мети, як частина від цілого. Прагнення до щастя, згідно Бентаму й Міллю, є фундаментальною даністю людської природи. Саме на ньому ґрунтується принцип корисності, який «передбачає найбільше щастя всіх тих, про чий інтерес йде мова, істинну й необхідну мету людської діяльності» [165, с. 3].

Таким чином, класичний утилітаризм як морально-етична категорія відображає стан задоволеності особистості своїм існуванням. Задоволеність, у свою чергу, є залежною від корисності. Однак відносно такої залежності слід зауважити, що Бентам визначав стан, який називається щастям, виходячи із індивідуальних відчуттів. У якості такого стану, на думку вченого, могло бути визнано будь-яке становище індивіда, в якому він виявляє згоду з тим, що певне положення речей приносить йому максимальне задоволення.

У подальшому М. Вебер та В. Зомбарт привнесли це поняття у соціологію моралі, а відомий російський культуролог О. С. Ахієзер виділив утилітаризм в окрему культурну універсалью і став її використовувати як інструмент культурологічного аналізу. Отже, на сьогодні в економічній науці співіснує два змісти однієї й тієї ж категорії: утилітаризм як моральна категорія та утилітаризм як інституціональна норма.

Утилітаризм як моральна категорія є вищою формою абстракції і тому в більшості економічних досліджень це поняття поступово стало втрачати свій первинний етичний зміст. Економісти дедалі частіше відходили від початкового орієнтиру діяльності – досягнення щастя, вважаючи це поняття надто розмитою категорією. Дж. Ролз запропонував в якості центрального терміну утилітаристської етики використовувати концепт «реалізація інтересів». За таких умов, вважає вчений, «ми відходимо від смутного поняття «щастя» і звертаємося до аналізу та співставлення більш-менш точно ідентифікованих явищ» [167]. Таким чином, утилітаризм став пов'язуватися із прагненням максимізувати корисність.

У такому значенні він став підґрунтям для розробки теорії добробуту та теорії пошуку ренти. Тому в економічних науках проекцією утилітаризму стало дослідження підвищення корисності та ефективності як вираження позитивних дій та пошук ренти як дій негативних. Загальні визначення досліджуваних явищ у руслі утилітаризму представлено у таблиці 2.

Таблиця 2.2

Особливості визначення утилітаризму в економічних науках

Види утилітаризму	Утилітаризм в економічних науках	Види поведінки
Утилітаризм звичайний – намагання індивіда максимізувати свою корисність без огляду на свою продуктивну діяльність	Пошук ренти – це діяльність особи, організації або фірми, яка спрямована на отримання вигод шляхом маніпулювання законодавчими або економічними умовами, а не шляхом виробництва і продажу товарів та послуг	Корупція Пошук ренти у бюджетній сфері
Утилітаризм складний – максимізація індивідом своєї корисності на основі продуктивної діяльності	Корисність – здатність будь-якого блага задовольняти потреби окремої особи.	Максимізація добробуту
	Економічна ефективність – результативність економічної системи, яка виражається у відношенні корисних кінцевих результатів її функціонування до витрачених ресурсів	Максимізація прибутку Максимізація ВВП

Як слідує із табл. 2.2, у всіх наведених визначеннях цього поняття в неявній формі присутня кінцева мета будь-якого економічного суб'єкта, яка полягає в максимізації свого добробуту. При цьому різними є уявлення відносно шляхів поступу до даної мети – максимізувати добробут можна за рахунок власної продуктивної діяльності, а можна досягти цієї ж мети іншими шляхами, не здійснюючи ніяких дій, що позначаться на загальному добробуті членів певної спільноти. Така відмінність закладена у розмежування простого і складного утилітаризму, запропонованого Олейником. Якщо складний утилітаризм сприяє зростанню і суспільному розвитку, то простий є його перешкодою. Отже, для дослідження впливу норми утилітаризму на розвиток економічної системи для нас важливим виявляється дослідження того, що перешкоджає поступу економіки до кращого стану. З цих причин ми зосереджуємо свою увагу на утилітаризмі простому.

Неокласична теорія, яка у ході маржиналістської революції вперше розмежувала категорії загальної і граничної корисності, відразу зустрілася із труднощами, пов'язаними із їхнім виміром як з точки зору якісного, так і кількісного аналізу. Тому при здійсненні прикладних досліджень теоретики намагалися уникнути цього процесу (покажемо у цьому відношенні є перехід В. Парето до порядкового виміру граничної корисності). Ми не можемо піти таким шляхом і відхилити утилітаризм як складно оцінюваний феномен, оскільки втратимо один із найважливіших елементів інституціонального середовища, який впливає на соціально-економічний розвиток. Тому маємо віднайти найбільш близьке до простого утилітаризму поняття, яке, з одного боку, відображало б його сутнісні ознаки, а з іншого – було б придатним для якісного й кількісного аналізу.

Оскільки в основі поведінки людей знаходяться норми, однією з яких і є утилітаризм, то його досліджувати можна через власне категорії діяльності – люди керуються нормами і завдяки нормам їхня поведінка є саме такою, а не іншою. Оскільки в своєму повсякденному житті людина використовує ті правила й норми поведінки, які прийняті у цьому суспільстві в даний момент часу, ми можемо встановити потенційну можливість поширення й закріплення певної поведінки як норми в суспільстві.

Виходячи із аналізу визначення простого утилітаризму, який було запропоновано, А. Олейником, це поняття збігається з прийнятим у світовій практиці визначенням рентоорієнтованої поведінки, яка вивчається в межах теорії пошуку ренти.

Засновником теорії пошуку ренти є американський економіст Г. Талок. Його перша праця з основами цієї теорії побачила світ у 1967 р. В своїй наступній праці «Суспільні втрати від тарифів, монополій і привласнення» вчений описав три окремі, але пов'язані між собою феномени. Перший – це політична рента від тарифів, що означає отримання окремими фірмами преференцій у експортно-імпортних галузях завдяки впливу на уряд. Другий – отримання ренти від монополії. У цьому випадку фірма намагається встановити штучну монополію або утримати вже існуючу. І третій випадок, коли рента отримується в результаті незаконного отримання власності інших осіб. У кожному із цих випадків реальні ресурси витрачаються на спроби отримати доходні трансферти. Отже, із ресурсів не виробляють товари та послуги, натомість вони стають чистими втратами суспільства. До того ж, втратою ресурсів для суспільства є створення індивідуумами витрат протидії податковим тарифам, опору утворенню монополій і прийняття дорогих заходів, які попереджують привласнення. Політична рента може мати велику кількість форм [168, 169]. Таким чином пошук ренти є зразком поведінки, яка керується нормою простого утилітаризму та набуває негативного значення для суспільного розвитку.

Інший американський економіст Дж. Бьюкенен при дослідженні зростання бюджетних витрат розвинутих країн віднайшов їх причину в пошуку політичної ренти. У своїй відомій роботі «Межі свободи» він досліджував моделі поведінки державних діячів і дійшов наступних висновків: «якій би меті не була підпорядкована політична кар'єра, сутність політики одна: сприяти розширенню бюджету. Незалежно від того, які завдання ставляться (безкорисливе служіння народу або збагачення), для кращого виконання своїх завдань політику необхідно мати більший бюджет» [123].

Р. Толісон, розвиваючи дану теорію, визначив пошук ренти як витрати рідкісних ресурсів для захоплення штучно зробленого трансферту. Останній не змінює загального добробуту суспільства і є грою з нульовою сумою. В тому разі, коли трансферт вимагає будь-яких витрат ресурсів, суспільство зазнає чистих втрат [170]. Такої ж думки дотримується і Дж. Бьюкенен. Отже, відомі економісти додержуються поглядів, що рента у бюджетній сфері – це витрати, які несе суспільство замість вигод, які воно могло б мати, як би ресурси були використані продуктивно. При цьому всі дослідники пошуку ренти дійшли

висновку, що на інтенсивність і масштаби цього процесу впливає інституціональна структура суспільства. І найбільший вплив справляє інститут власності. Поряд з цим було доведено, що в розвинених країнах з усталеною інституціональною структурою втрати у цілому є менш руйнівними для суспільства, ніж в країнах, в яких ця структура знаходиться у стадії становлення.

Сам термін «пошук ренти» у науковий обіг було введено А. Крюгер у 1974 році. Вона описувала дії зацікавлених осіб у отриманні політичної ренти і досліджувала проблеми відносин з приводу політичної ренти у змішаних економіках країн третього світу, які відзначалися значними урядовими втручаннями [171].

Рентоорієнтовану поведінку у російській перехідній економіці досліджував відомий економіст А. Ослунд. Вчений виділив методи привласнення ренти і особливий акцент зробив на чотирьох із них: спекуляція, субсидії на імпорт, пільгові кредити та номенклатурна приватизація. А.Ослунд відмітив, що «рента здобувалася внаслідок обмеженого доступу до джерел доходів і корупції» [172, с. 103].

Проблемам рентоорієнтованої поведінки в російській економіці приділяють увагу такі вчені-економісти, як О. Заостровцев, Ю. Кузнецов, Л. Поліщук, О. Хіллман та інші [173-175]. В середовищі українських економістів дослідженням теоретичних аспектів рентоорієнтованої поведінки займався В. Дементьєв. Роботи, які були б присвячені кількісному аналізу втрат суспільства від пошуку ренти в Україні, а також практичні дослідження з цієї проблематики, на жаль, відсутні [176]. До того ж, теорія пошуку ренти відома взагалі лише вузькому колу економістів в Україні.

Вважаємо, що із всіх видів рент саме політична рента сьогодні є переважаючою у рентоорієнтованій поведінці суб'єктів. Саме тому ми приділяємо їй особливу увагу. Під політичною рентою ми розуміємо сукупність індивідуальних благ, які отримує або може отримати постачальник ресурсів, фірма, бюрократ або інші організації окрім грошових доходів і благ, що можуть бути сплачені в умовах конкурентного ринку. Слід наголосити, що ми виділяємо політичну ренту у рамках теорії пошуку ренти. Політична рента наносить втрати суспільству, а пошук ренти може здійснюватися у домаганні спадщини спадкоємцями.

Отримання політичної ренти має свої особливості. По-перше, у політичній діяльності вигоду отримують не тільки у грошовому вигляді, але й задовольняють потреби, які відносяться до верхівки піраміди Маслоу. По-друге, у політичній сфері бажання отримувати ренту носить прихований характер. Ніхто не заявляє, що він хоче отримати певну посаду задля максимізації своєї вигоди: понаднормові кошти, власність, задоволення власного честолюбства, престижу та інше. Зовсім навпаки, декларується служіння інтересам і цілям суспільства. По-третє, в ній відсутня приватна власність так як політичну ренту приносить вигідна «позиція». По-четверте, державу можна описати як закриту монополію. По-п'яте, обмеженість зовнішньої влади над діяльністю держави. По-шосте, можливість отримання політичної ренти має загальну і стійку

тенденцію. По-сьоме, політична рента відіграє головну роль в якості мотиву діяльності. По-восьме, рентні відносини у політичній сфері носять персоніфікований характер на відміну від рентних відносин в економіці. Пояснимо, в політичній сфері колективні блага розподіляються між всіма громадянами. Розподіл забезпечують конкретні бюрократи, що знаходяться на посаді і отримують цю ренту. Як одна із форм політичної ренти нами розглядається рента в бюджетній сфері (рента в сфері бюджетного фінансування).

Слід зауважити, що проблема такої поведінки, її масштаби і наслідки є актуальним не тільки для країн, в яких активно проходять трансформаційні процеси, але й для країн розвинених. Ілюстрацією цьому можуть слугувати дані дослідження, проведеного Д. Демірбасом у двадцяти країнах світу за період з 1974 р. по 1994 р. Дослідник оцінив розміри пошуку ренти і втрати суспільства від маніпуляцій з бюджетними коштами. Результати аналізу наведено у табл.2.3.

Таблиця 2.3

Середні показники «пошуку ренти» і втрат добробуту за 1974-1994 р.р.

Країни	Середнє значення , %		Стандартне відхилення, %	
	Рента	Втрати	Рента	Втрати
Розвинуті країни	2,73	0,89	0,84	0,48
Країни, що розвиваються	7,71	2,46	2,34	1,34

Примітка. 1. Складено за даними [177].

З табл. 2.3 видно, що в розвинених країнах втрати суспільства і розмір ренти від маніпуляцій з бюджетними коштами практично в три рази нижче, ніж в країнах, що розвиваються. Такі результати Д. Демірбас пов'язує з тим, що розвинуті країни мають усталену інституціональну структуру, а ті, що розвиваються її трансформують.

Ще одним прикладом може слугувати оцінка втрат від пошуку ренти через ліцензування імпорتنих операцій, які зробила А. Крюгер. Так, для Індії у 1964 р. ці втрати склали 7,3% від ВВП, а для Туреччини в 1968 р. – 15% ВВП. Комплексна оцінка втрат від пошуку ренти в Індії була проведена С. Мохаммедом і Дж. Валлі в 80-х рр. Загальні втрати склали 30% і 45% в 1980 і 1991 рр відповідно [171]. За оцінками шведського економіста А. Ослунда втрати від пошуку ренти в Росії у 1992 р. склали приблизно 80% від ВВП. Вони були отримані, головним чином, за рахунок різниці між внутрішніми і світовими цінами, пільговими кредитами і «номенклатурній» приватизації. Слід відмітити, що у другій половині 90-х рр., після низки реформ, які внесли зміни в інституціональне середовище країни, обсяги подібних втрат різко скоротилися до 10% [172].

У економічній літературі виділяється кілька узагальнених напрямків пошуку ренти:

1) за допомогою державного регулювання. До цього напрямку відносяться: регулювання природних монополій, регулювання галузей, які не є монополіями (авіаперевезення, молочна промисловість, електроенергетика, телекомунікації, фармацевтична та ін.), протекціоністська політика по відношенню до певних галузей (сільське господарство, машинобудування), спекуляції на різниці між внутрішніми і світовими цінами, відшкодування ПДВ за зовнішньоекономічними операціями з бюджету;

2) через тарифи і квоти. Переважно ліцензування зовнішньоекономічної діяльності, субсидії на імпорт;

3) за допомогою іншої урядової діяльності. Номенклатурна приватизація, маніпуляції з бюджетними коштами, державні контракти, пільгові кредити, доходи від муніципального майна.

Крім цих методів, описаних і досліджених в працях відомих іноземних економістів, в Україні існує кілька інших, які досить складно віднести до перерахованих вище напрямків. Це рекет і «відкат», який отримують менеджери відділів постачань великих мережевих компаній за закупівлю продукції у конкретного постачальника. Розміри «відкату» залежать від виду продукції та оптової ціни на неї. Чому «відкат» ми розглядаємо як пошук ренти, а не як хабар? Сам хабар, як ми його розуміємо в широкому змісті, відноситься до перерозподільних трансфертів. Але у випадку «відкату» виникають трансакційні витрати пошуку інформації, попередження опортунізму контрагента та ведення переговорів, які є суспільними втратами. Слід зауважити, що суттю цих методів є незаконне привласнення благ. Такі способи пошуку ренти були класифіковані Г. Талоком як привласнення (крадіжка). Ми вважаємо, що в основі перших трьох напрямків лежать відносини між державою і певними групами тиску. В четвертому напрямку, виділеному нами окремо, лежать відносини між окремими суб'єктами. Зауважимо, що на різних етапах розвитку суспільства найбільше застосування знаходять різні методи пошуку ренти. Це пов'язано зі змінами в інституціональній структурі суспільства.

Розглянемо більш детально діючих суб'єктів та їх роль у відтворенні антисоціальної поведінки. Першим суб'єктом є держава, яка виробляє колективні блага для суспільства в цілому. Якість, кількість і асортимент цих благ залежить від ступеня розвиненості громадянського суспільства в даній країні. В даному дослідженні нас цікавлять такі блага, як створення формальних норм і правил для членів суспільства і нагляд за їх виконанням; координація і регулювання економіки в разі «провалу ринку»; послуги з охорони правопорядку і захисту населення тощо. Зауважимо, що створенням та реалізацією колективних благ займається не бюрократичний апарат держави, а конкретно уповноважена посадова особа. Цей бюрократ діє в межах своєї компетенції, яка обмежується формальними і неформальними нормами і ресурсами, що знаходяться в його розпорядженні. Легітимність створених таким чином благ забезпечує бюрократичний апарат на підставі повноважень, які були делеговані йому суспільством і закріплені в нормативно-законодавчих актах.

Таким чином, завдяки місцю, яке обіймає в бюрократичному апараті бюрократ, він отримує можливість здійснювати пошук ренти. Ще однією важливою характеристикою бюрократичного апарату є досить добра організація та взаємодія всередині ієрархічної структури. Але це зовсім не означає, що така взаємодія і зв'язок існують між окремими гілками влади: законодавчою, виконавчою та судовою. Власне кажучи, в Україні вона практично відсутня. Крім того, досить часто можемо спостерігати, як суспільні інтереси приносяться в жертву «честі мундира». І, як правило, за цим стоять особисті інтереси бюрократичного апарату. Таким чином, захищаючи свої приватні інтереси бюрократичний апарат створює соціальні стандарти поведінки, які у подальшому відтворюються іншими суб'єктами.

Другим суб'єктом цих відносин є громадяни. Вони є особами, для яких створюються колективні блага. До речі бюрократ також є споживачем колективних благ в силу того, що він громадянин цієї держави. Відмінною характеристикою цього суб'єкта є низький рівень організації та взаємодії між окремими особами.

Третім суб'єктом в складних соціально-економічних відносинах пошуку ренти є «групи тиску». Власне кажучи, вони є ключовими фігурами в цих відносинах, оскільки є їх ініціаторами. «Група тиску» - це вузьке коло осіб, яке володіє значними обсягами інформації. Ці особи добре організовані, вміють відстоювати свої особливі інтереси і впливати на політиків. До особливих інтересів віднесемо цілі, реалізація яких принесе вигоди «групі тиску» за рахунок перерозподілу збитків серед великої кількості людей. Слід зауважити, що ця більшість, яка несе на собі тягар збитків (не відчутний кожною конкретною особою), як правило, цього не усвідомлює через відсутність належної інформації і байдужого відношення до суспільних проблем.

У цьому зв'язку виникає цілком слушне запитання, у чому полягає причина такої поведінки? В першу чергу, це те, що всі учасники цих відносин є раціональними особами і головним мотивом їхніх дій є власні інтереси, причому свій вибір вони здійснюють на основі співставлення можливих зисків і збитків. Друга причина – вплив, який може здійснити окрема особа на діяльність держави, наближається до нуля. Затрати окремого громадянина на здійснення контролю над бюрократичним апаратом не впливають на факт: чи будуть вироблені або ні певні колективні блага. Реалізувати свої владні повноваження з контролю над діями держави громадяни можуть виключно у період виборів. Крім того, більшість громадян не бачать прямого зв'язку між своїми затратами на постійний контроль за діями держави і отриманими колективними благами. Третя – колективними благами можуть користуватися всі громадяни без виключення, що допускає можливість використовувати їх без здійснення затрат. Четверта – оскільки рядові громадяни погано інформовані і організовані, а також практично не мають можливості реалізувати свою владу, то рівень їх мотивації з установлення контролю над державою мінімальний. Таким чином, пасивна поведінка громадян із захисту своїх прав на колективні блага дає можливість для їх перерозподілу на користь членів бюрократичного апарату і «груп тиску».

Необхідно зазначити, що всі «угоди», мотивом яких є пошук ренти, укладаються на рівні персоніфікованої довіри, у той час як ринкові відносини передбачають укладення угод на підставі норм довіри деперсоніфікованої. В основі дій учасників таких угод лежать норми простого утилітаризму і цілераціональна дія. Якщо в основі рентоорієнтованої поведінки кожного суб'єкта лежить мотив дотримання власних інтересів, який базується на вище перелічених нормах, то втрати суспільства повинні бути однаковими в усіх країнах. Але, як вже було показано, масштаби втрат від пошуку ренти в різних державах прямо залежать від інституціональної структури їх суспільств.

Підводячи підсумок дослідженню простого утилітаризму у вигляді рентоорієнтованої поведінки, визначаємо її як діяльність особи, організації або фірми, яка спрямована на отримання вигод шляхом маніпулювання законодавчими або економічними умовами, а не шляхом виробництва і продажу товарів та послуг. Проекцією рентоорієнтованої поведінки на політичну систему буде виступати корупція, а на економічну систему – пошук ренти у бюджетній сфері. Оскільки рентоорієнтована поведінка пов'язана із порушенням закону, то необхідним стає дослідження норми «легалізм», яка відображає відношення людей до виконання законодавчих норм у своїй економічній діяльності.

Норму «легалізм» як наукову категорію до інституціональної теорії також ввів А. Олейнік. За його визначенням легалізм – це добровільне підпорядкування закону. На противагу легалізму вчений вводить категорію «проголошуваний легалізм», під яким розуміє публічну демонстрацію прихильності прийнятим у суспільстві нормам і законам, яка може не відповідати внутрішнім переконанням і навіть вступати в протиріччя з реальною поведінкою людей [73, с.103].

Необхідно зазначити, що означені категорії були запозичені з соціології права і не є широкоживаними в юриспруденції. Соціологія права як наука вивчає закономірності функціонування права в системі соціальних інститутів: генезис, динаміку, структуру правових норм та їх роль у суспільстві, механізми їх реалізації в поведінці та діяльності особистості, групи, організації, інститутів, суспільства [178].

В означеній галузі поняття «легалізм» відповідає більш поширеній науковій категорії «правова поведінка», яка є діями особи по відношенню до існуючих у суспільстві правових норм. Правова поведінка досить широка наукова категорія, яка об'єднує у собі два протилежних види дій: правомірні й неправомірні. Під правомірною поведінкою розуміється поведінка, яка узгоджується з існуючими в суспільстві правовими нормами. Неправомірною поведінкою визначається як така, що їм суперечить. Як слідує із наведених визначень «правомірною поведінкою» відповідає категорії «легалізм», а «неправомірною поведінкою» – категорії «проголошуваний легалізм». При цьому «правомірною поведінкою» передбачає знання індивідом своїх прав, здатність їх захищати, вміння висловлювати свої правові претензії.

Зазначимо, що «правова поведінка» тісно пов'язана з нормами права. Саме тому вона є більш придатною для нашого дослідження інституціонального середовища, яке ми розуміємо як систему взаємопов'язаних норм. Для кращого розуміння важливості «правової поведінки» розглянемо роль норми право у інституціональному середовищі економічної системи. Норма право є елементом виділеної нами правової системи. Зазначимо, що самі норми діляться на формальні, які кодифіковані у сучасних законодавчих кодексах і неформальні.

Французький соціолог Е. Дюркгейм у своїй відомій роботі «Про поділ суспільної праці» розділяє суспільства у відповідності до рівня спеціалізації праці та відповідному йому типу солідарності. Традиційним суспільствам притаманний низький поділ суспільної праці і невисокий рівень спеціалізації його членів. Цілісність таких суспільств підтримується механічною солідарністю, яка заснована на схожості людей. Механічна солідарність можлива за рахунок поглинання або навіть придушення індивідуальності колективом. Підтримання порядку у такому суспільстві здійснюється репресивним правом, яке переслідує і карає індивідів за вчинки, які не влаштовують колективну свідомість. Із зростанням рівня поділу праці виникає необхідність у більш інтенсивному обміні результатами діяльності і виконанні взаємодоповнюючих функцій.

Дюркгейм відмічає, що поділ праці пояснює відмінності між індивідами і необхідність зв'язку з іншими членами суспільства. Зростання рівня спеціалізації праці членів суспільства призводить до втрати механічною солідарністю її інтегративної функції. На зміну їй приходять органічна солідарність, яка підкреслює індивідуальність і особистісне начало кожного члена суспільства. Виникає необхідність у нових формах регулювання взаємовідносин між членами суспільства і підтримання його цілісності. Крім того, виникають «ненормальні» форми поділу праці, які є наслідком недостатньої урегульованості відносин між основними класами капіталістичного суспільства.

Частково урегулювати напружені відносини стає можливим за рахунок переходу до договірної солідарності. Е. Дюркгейм підкреслює, що не всі суспільні відносини можуть бути урегульовані договором, який є юридичною формою. Виникає необхідність у морально-етичному регулюванні. Він вказує, що «існують особливі узи, що беруть початок у волі індивідів. Існує своєрідний consensus, який виражається в договорі і який у вищих видах представляє важливий фактор загального consensus'a» [94, с. 354]. Тому виникає необхідність у адекватному захисті цих договірних відносин. Але для досягнення необхідного захисту недостатньо договірного права, яке забезпечує регулярну співпрацю суспільної влади, що слідує за виконанням укладених договорів. «Необхідно ще, щоб, принаймні, в середньому числі випадків, вони виконувалися добровільно. Якби договорів дотримувалися тільки завдяки силі або зі страху сили, то договірна солідарність була б дуже ненадійною» [94, с. 354]. Отже, згідно Е. Дюркгейму, норма право відіграє вагомий роль у ефективному розвитку і функціонуванні суспільства.

Австрійський юрист-соціолог О. Ерліх вважається одним із засновників наукового напрямку – соціології права. В основу цієї науки було покладено його польові дослідження правосвідомості населення Буковини, яке на той час мало досить строкатий склад і складалося із представників різних національностей, в яких кожен мав свої правові звички. У своїх роботах дослідник відмічає, що право – це не тільки інструмент для вирішення суперечок, але й є інструментом, що закладає основи суспільної організації.

Ерліх стверджує: «було б, звичайно, помилково, на кшталт попередніх ліберальних політиків, вважати, що державне право містить у собі лише норми-рішення і що держава своїм правом не може безпосередньо організаційно впливати на суспільство» [179, с. 172]. Загалом, він відзначає, що у суспільстві одночасно функціонують, доповнюючи одна одну, дві складові: формальні норми – «державне право» та неформальні – «право юристів». За Ерліхом «право юристів» – це норми-рішення, які ґрунтуються на суспільних відносинах, традиціях і змінюються разом з ними. Вчений досліджує процес легалізації неформальних норм, завершення якого відображено у сучасних кодифікаціях приватного права додержується поглядів, що суспільне життя не можливо регулювати виключно формальними нормами.

Системно-функціональний підхід Т. Парсонса визначає місце, роль та функції норми право у структурі суспільства. Він виділяє чотири основні підсистеми соціальної системи. Забезпечення, або навпаки не забезпечення різного порядку і рівнів внутрішньої інтеграції покладається на соціентальну спільноту. Згідно Т. Парсонса «самою загальною функцією соціентальної спільноти є зчленування системи норм з колективною організацією, що володіє єдністю і внутрішньою логікою» [97, с.23]. Нормативний аспект системи приймається як легітимний порядок. Він підкреслює, що для ефективного функціонування соціальної системи є необхідним щоб «нормативно визначені обов'язки були засвоєні, в той час як колективи при виконанні своїх функцій и для відстоювання своїх законних інтересів повинні мати у своєму розпорядженні нормативну санкцію» [97, с.24].

Отже, нормативна система має регулювати відносини між членами суспільства і не допускати «війни всіх проти всіх». Крім того, Т. Парсонс підкреслює важливість ролі норм права і здатності їх до новацій у все зростаючій диференціації суспільства. Вчений підкреслював важливість процесу інституціоналізації системи цінностей, які далі стають частиною конкретної норми. Разом з цим вчений відмітив, що зростання складності суспільної системи і її частин, призвели у ХІХ ст. до необхідності розширення контролю над економічною системою. Вона починає зазнавати контролю не тільки збоку норм права, заснованих на законодавстві про контракт і власність, але й з боку держави та зацікавлених «груп тиску». Т. Парсонс підкреслює, що для ефективного функціонування нормативної системи необхідна як інституціоналізація правових норм, так і їх інтерналізація, тобто внутрішнє сприйняття їх змісту в процесі соціалізації. Загалом, він відзначає, що правова система сприяє економічному розвитку.

Як відомо, норми права забезпечують стабільність і керованість соціального порядку через регулювання людської поведінки. Досліджувана норма «правова поведінка» представляє собою поведінкову диспозицію, яка була сформована у залежності від засвоєних суспільних цінностей, вродженого темпераменту та інших факторів. Крім того, вона є невід'ємним елементом правової системи, яка є оточенням економічної системи. Отже, можемо вважати, що рівень розвитку норми «правова поведінка» буде залежати від таких факторів як правова свідомість і правова культура.

Визначивши сутність основних норм, які є структурними елементами інституціонального середовища економічної системи, а також визначивши у загальних рисах їх зв'язок з соціально-економічним розвитком суспільства, маємо перейти до аналізу безпосередніх механізмів такого впливу.

РОЗДІЛ 3 КІЛЬКІСНИЙ ВИМІР ЕЛЕМЕНТІВ ІНСТИТУЦІОНАЛЬНОГО СЕРЕДОВИЩА

3.1 Міжнародний аналітичний потенціал оцінювання ролі інституціональних факторів

Проведений нами попередній аналіз засвідчив тісний взаємозв'язок між інституціональним середовищем та економічною системою суспільства. З одного боку, склад інституціонального середовища, якість його функціонування зумовлює напрямок та швидкість розвитку економічної системи, а, з іншого – закономірності економічних процесів багато у чому визначають характер трансформації самого середовища. Разом з тим, вплив інституціонального середовища на розвиток економічної системи країни потребує свого підтвердження не тільки за рахунок теоретичного встановлення його наявності та обґрунтування характеру взаємозв'язку між елементами інституціональної та економічної систем, але й шляхом застосування відповідних кількісних параметрів оцінки такого впливу.

За результатами досліджень нами були виділені ті норми, які, на наш погляд, є одними із базових елементів інституціонального середовища і мають суттєвий вплив на розвиток економічної системи (див. рис. 3.1).

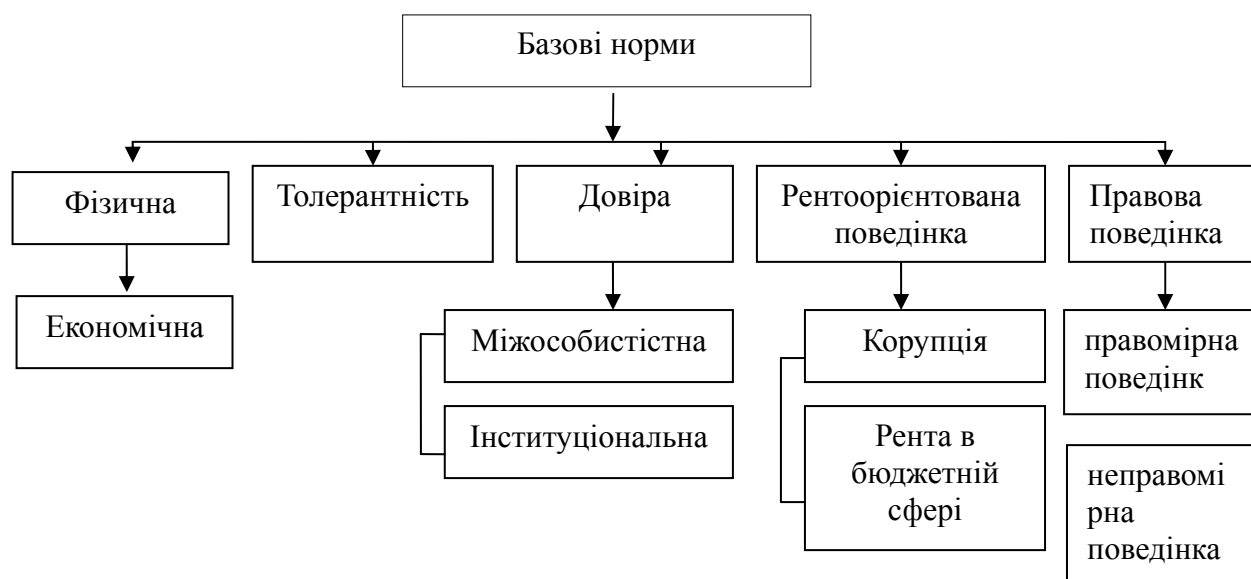

Рис. 3.1 – Базові норми інституціонального середовища та їх склад.

Встановлення сутнісних ознак свободи, толерантності, довіри, рентоорієнтованої поведінки та легалізму, а також різновидів зазначених базових елементів інституціонального середовища дозволило встановити окремі критерії їх оцінки. Узагальнені результати теоретичних досліджень представлено у таблиці 3.1.

Норми та критерії оцінки їх ефективного функціонування

Норма та її види	Визначення норми	Критерії оцінки
Свобода – це свідома діяльність (бездіяльність), яка спрямована на здійснення бажань і не зустрічає опору як зовнішніх перешкод, так і збоку (психофізичних) можливостей самої особи.		
Фізична свобода	Діяльність (бездіяльність), яка спрямована на підтримку повноцінної життєдіяльності людського організму як біологічного та соціального суб'єкту у межах своїх можливостей і не зустрічає опору зовнішніх перешкод.	Потреби за пірамідою Маслоу
Економічна свобода	свідома діяльність (бездіяльність), яка спрямована на досягнення економічних цілей за допомогою належним чином придбаної власності і не зустрічає опору як зовнішніх перешкод, так і збоку можливостей самої діючої особи.	Персональний вибір, захист прав власності, вільний обмін
Толерантність – це визнання «іншості» з одночасним усвідомленням своєї відмінності, що сприяє збереженню і підтримці різноманітності всього суспільства і протистоїть його повній уніфікації.		
Критерій толерантності	Толерантна людина та, що однаково доброзичливо налаштована до всіх людей без винятку	високий рівень дивергентності / ментальної гнучкості; високий рівень самосвідомості; високий рівень персональної автономії; стійкість до невизначеності; Рефлексивність (критичність); самовладання; адекватна самооцінка; відповідальність за свої вчинки; високий рівень емпатії; почуття гумору; соціальна активність; високий рівень розвитку комунікативних навичок; сформована внутрішня безпека
Сфера толерантності		Можливість співіснування з визначеним об'єктом
Довіра – це усвідомлення людиною власної вразливості або ризику, який виникає в результаті невизначеності мотивів, намірів і очікувань дій людей від яких він залежить.		
Міжособистісна довіра	Довірче ставлення до людей, про яких людина не має попередньої інформації, дозволяє їй передбачати наслідки контакту	Пряме запитання про довіру до інших людей
Інституціональна довіра	Довіра індивідів до соціальних інститутів, їх представникам, інституціональним практикам і процедурам	Довіра до окремих організацій, інститутів

Продовження таблиці 3.1

Рентоорієнтована поведінка – це діяльність особи, організації або фірми, яка спрямована на отримання вигод шляхом маніпулювання законодавчими або економічними умовами, а не шляхом виробництва і продажу товарів та послуг.		
Корупція	Використання посадовою особою своїх владних повноважень і довірених йому прав з метою особистої вигоди, що суперечить встановленим законом та правилами.	Кількість публікацій в пресі; Пряме запитання «чи була ситуація коли вас примушували дати хабара?»
Рента в бюджетній сфері	Діяльність посадових осіб, яка спрямована на отримання вигод шляхом маніпулювання бюджетними коштами	Загальні зміни у бюджетному пропорційному розподілу на різні цілі
Правова поведінка – це добровільне підпорядкування закону.		
Правомірна поведінка	Поведінка, яка узгоджується з існуючими в суспільстві правовими нормами	Кількість порушення законодавства
Неправомірна поведінка	Поведінка, яка суперечить існуючим в суспільстві правовими нормами	Кількість порушення законодавства

Зазначимо, що наведені в таблиці 3.1 загальні визначення норм свободи, толерантності, довіри, рентоорієнтованої поведінки та легалізму характеризують їх абстрактні форми, які досить складно піддаються оцінці. У той же час, різновиди цих норм (фізична та економічна свобода, критерій та сфера толерантності, міжособистісна та інституціональна довіра, а також правова поведінка) представляють собою проекції цих абстрактних форм у певну систему через їх функціональні коди, які можуть бути кількісно оцінені на основі встановлених критеріїв. Таким чином, саме за даними критеріями виділених різновидів базових норм інституціонального середовища і може проводитися кількісна оцінка його впливу на розвиток економічної системи.

Необхідно зробити суттєве застереження. Оцінити вплив інституціонального середовища на економічну систему певної країни у динаміці представляється можливим лише у разі дослідження досить великого часового проміжку. Це пов'язано із сутністю норм та досить повільною швидкістю їх змін. Така оцінка на сьогоднішній час є досить проблематичною, що пов'язано із оприлюдненням баз даних та часового горизонту, які вони охоплюють. Отже, для оцінки впливу інституціонального середовища на економічний розвиток необхідно сформулювати широку динамічну вибірку відповідних кількісних параметрів по як можливо більшій кількості країн, які відрізняються за своїм рівнем соціально-економічного розвитку.

Окрім того, необхідно також з'ясувати, наскільки існуючі в світовій практиці кількісні індикатори оцінки тих чи інших елементів інституціонального середовища підходять для реалізації мети нашого дослідження. Отже, необхідний попередній аналіз можливості застосування існуючих в світовій статистиці кількісних показників для опису виділених нами критеріїв оцінки відповідних норм.

На сьогоднішній час існує досить значна кількість інтегральних показників, які вимірюють якість функціонування того чи іншого елемента інституціонального середовища економічної системи країни. У своїй більшості ці інтегральні показники є агрегованими індексами, які вимірюються безрозмірними одиницями. У кожного показника є своя певна шкала, яка оцінює його рівень.

Звичайно, до показників, які будуються на основі опитування, слід відноситись з деяким застереженням з огляду на те, що вони відображають погляд конкретної людини і, тому, носять суб'єктивний характер. Проте, загалом в агрегованому вигляді ці суб'єктивні погляди відображають суспільну думку, причому необхідно зазначити, що вона сформована під впливом соціокультурних факторів певної країни. Іншими словами, дані агреговані індикатори відображають національні особливості економічної діяльності кожної конкретної країни. Тому, при використанні таких показників у компаративному аналізі необхідно дещо обережно підходити до їх трактування.

З огляду на те, що найбільш досліджуваним у науковому плані є феномен свободи, то цілком закономірно, що саме для цієї норми існує велика кількість спроб її оцінки. Так, на сьогоднішній день існує декілька кількісних показників, які вимірюють різні види свободи.

Наприклад, для кількісної оцінки рівня економічної свободи використовується два незалежних композитних індекси: «Індекс економічної свободи» («Index of Economic Freedom»), який публікується американським дослідницьким центром The Heritage Foundation та видавництвом The Wall Street Journal, а також «Економічна свобода у світі» («Economic Freedom of the World»), спільний проект американського інституту Cato Institute та канадського Fraser Institute. В розрахунках обох індексів використовуються як макроекономічні показники, так і експертні оцінки.

Стан економічної свободи в проекті «Індекс економічної свободи» оцінюється за 47 факторами, які складають 10 контрольних показників, які вимірюються у відсотках. Сам індекс розраховується як середньоарифметична величина із наступних контрольних показників:

1) «ділова свобода» (Business freedom), який є кількісною мірою можливості розпочати, працювати та закрити бізнес. Фактично даний показник характеризує собою загальний тягар регулювання, який відчуває бізнес, а також ефективність роботи уряду в регуляторному процесі;

2) «свобода торгівлі» (Trade freedom), який вимірює відсутність тарифних та нетарифних бар'єрів при імпорті та експорті товарів і послуг;

3) «грошова свобода» (Monetary freedom) – розраховується на базі індексів інфляції за останні роки та враховує контроль над цінами;

4) «свобода від уряду» (Freedom from government), який оцінюється за рівнем урядових витрат та часткою державних підприємств. Чим меншими є ці параметри, тим більшим буде значення даного показника;

5) «фіскальна свобода» (Fiscal freedom), значення якого обернено залежить від граничної ставки податку на доходи громадян та загальної частки податків у ВВП;

6) «права власності» (Property rights), який оцінюється авторами звітів на підставі даних, з яких тільки останній, найменш корисний з точки зору економічних питань, є у відкритому доступі;

7) «інвестиційна свобода» (Investment freedom), який оцінює свободу руху капіталів і, особливо, іноземних інвестицій;

8) «фінансова свобода» (Financial freedom). Показник оцінює ступінь свободи фінансових ринків та банківської системи від втручань, не пов'язаних з забезпеченням фінансової стабільності та гарантуванням надійності банків, а також самої їх надійності.

Оціночна шкала «Індексу економічної свободи» знаходиться в діапазоні від 0 до 100 балів, де 0 – відсутність економічної свободи, а 100 – найвищий рівень економічної свободи. Крім того, в залежності від кількості отриманих балів країни поділені на п'ять категорій. Так країни, що набрали від 80 до 100 віднесені до «Вільних»; від 70 до 79,9 – «В основному вільні»; від 60 до 69,9 – «Помірно вільні»; від 50 до 59,9 – «В основному вільні»; від 0 до 49,9 – «Пригнічені». Індекс розраховується з 1995 року [180].

Комбінований показник «Економічна свобода у світі» дозволяє виміряти якою мірою політика та інститути певної країни сприяють економічній свободі. Розраховується даний показник за 40 факторами, які об'єднані у п'ять груп:

1) «частка держави: витрати, податки, та підприємства» (Size of Government: Expenditures, Taxes, and Enterprises);

2) «правова структура та безпека прав власності» (Legal Structure and Security of Property Rights);

3) «наявність і доступність надійних коштів» (Access to Sound Money);

4) «свобода зовнішньої торгівлі» (Freedom to Trade Internationally);

5) «регулювання кредитування, ринку праці, та ділової активності» (Regulation of Credit, Labor, and Business).

Кожний показник оцінюється за шкалою від 0 до 10, де 10 відповідає найвищому рівню економічної свободи. Загальний показник представляє собою середньоарифметичну величину. Індекс розраховується з 1985 року [181].

Як показав наш попередній аналіз, центральними елементами економічної свободи є персональний вибір, захист прав власності та вільний обмін. Тому, з метою вибору індексу, який найбільше відповідає цілям нашого дослідження, проведемо порівняльний аналіз цих двох композитних індексів за вказаними елементами економічної свободи.

Зазначимо, що в багатьох дослідженнях виказується сумнів щодо правомірності включення до композитних індексів державних витрат, свободи грошового ринку, тіньового ринку, рівня корупції. Державні витрати за своєю суттю є перерозподілом частини національного доходу. Безперечно вони є інструментом економічної політики держави, але вони, проте, не мають прямого впливу на центральні елементи економічної свободи. Що стосується свободи грошового ринку (мова йде в основному про рівень інфляції), то вона має пороговий вплив, оскільки до визначеного рівня інфляції економічна свобода не обмежується. Більш того, за результатами багатьох економетричних досліджень

вказані компоненти мають слабкий зв'язок з добробутом населення. Зважаючи на це, значення цих компонентів, на нашу думку, не повинні враховуватися при визначенні рівня економічної свободи.

Результати аналізу представлено в таблиці 3.2, в яку включені лише ті компоненти індексів, які відповідають прийнятому нами визначенню економічної свободи, а також зазначеним вище обмеженням.

Як видно із таблиці 3.2 до компонентного складу «Індексу економічної свободи» входить більше показників ніж до індексу «Економічна свобода у світі». Крім того слід зазначити, що методологія розрахунку окремих компонентів «Економічна свобода у світі» змінювалась протягом його існування, що унеможлиблює порівняльний аналіз даних на досліджуваному часовому проміжку. Зауважимо, що компонент «Свобода ринку праці» було введено до складу «Індексу економічної свободи» тільки у 2005 році, тому ми не можемо його використовувати у своєму аналізі.

Таблиця 3.2

Порівняльний аналіз компонентів двох індексів

Елемент	Компоненти «Індексу економічної свободи»	Компоненти «Економічна свобода у світі»
Персональний вибір	«Свобода бізнесу»: відкриття бізнесу – кількість процедур; днів; вартість (% від доходу на душу населення); мінімальний капітал (% від доходу на душу населення); отримання ліцензії – кількість процедур; днів; вартість (% від доходу на душу населення); закриття бізнесу – днів; вартість (% від майна); ставка повернення (центів на долар)	«Регулювання бізнесу»: адміністративне регулювання; бюрократичні витрати; відкриття бізнесу (3 показника); вартість ліцензії (2 показника); вартість додержання податкового законодавства
Захист прав власності	«Права власності»: гарантія прав власності державою; ефективність та швидкість захисту контрактів судовою системою; покарання за не закону конфіскацію майна; рівень корупції в системі правосуддя	«Правова структура та гарантії прав власності»: незалежність судової влади; справедливий суд; захист прав власності; військово втручання у верховенство закону та політичний процес; цілісність правової системи; юридичне виконання контрактів; надійність поліції; втрати бізнесу від злочинності
Вільний обмін	«Свобода торгівлі»: зважений середній тариф на міжнародну торгівлю; нетарифні бар'єри.	«Правова структура та гарантії прав власності»: нормативні обмеження на продаж нерухомого майна.

Продовження таблиці 3.2

Вільний обмін	<p>«Свобода грошового ринку»: зважений середній рівень інфляції за три роки; контроль цін. «Свобода інвестицій»: національний режим іноземних інвестицій; інвестиційний кодекс; обмеження власності на землю; обмеження галузевих інвестицій; експропріація інвестицій без справедливої компенсації; валютний контроль; контроль капіталу.</p> <p>«Фінансова свобода»: ступінь державного регулювання фінансових послуг; ступінь втручання держави у банки та фінансові фірми через пряме та опосередковане володіння; об'єм та розвиток фінансового ринку; вплив держави на розподіл кредитів; відкритість для іноземної конкуренції. «Свобода ринку праці»: співвідношення мінімальної заробітної плати до середньої доданої вартості на одного робітника; обмеження найму додаткових робітників; регулювання робочого часу; складність звільнення зайвих робітників; строк повідомлення про звільнення; обов'язковість вихідної допомоги</p>	<p>«Свобода міжнародної торгівлі»: тарифи на міжнародну торгівлю; регулювання торгівельних бар'єрів; контроль за рухом капіталу та людей.</p> <p>«Регулювання ринку праці»: правила найму та мінімальна заробітна плата; регулювання найму та звільнення; централізоване ведення колективних переговорів; регулювання робочого часу; обов'язкові витрати при звільненні робітника; призов на військову службу.</p> <p>«Регулювання бізнесу»: контроль цін.</p>
---------------	---	--

Примітка. Таблицю складено за даними [181,182]

Якщо проаналізувати методичний потенціал світової науки щодо інших показників оцінювання ролі інституціональних факторів, то потрібно згадати, насамперед, методику кількісної оцінки втрат суспільства від пошуку ренти від монополій, яка була запропонована американським економістом О. Харбергером (так званий «трикутник Харбергера»). Також, А. Крюгер була здійснена кількісна оцінка втрат від ліцензування зовнішньоекономічних операцій в Індії та Туреччині. Проте для цих методик характерним є спільний недолік – вони досить трудомісткі, їх не можливо формалізувати і тому вони не підходять для проведення масової оцінки.

Для реалізації мети нашого дослідження привертає увагу оцінка втрат від пошуку ренти у сфері бюджетного фінансування, розроблена Е. Катцем та Дж. Розенбергом і уточнена за допомогою кореляційно-регресійного методу Д. Демірбасом [177]. Позитивним моментом запропонованої моделі є її висока придатність для застосування в процесі масової оцінки даного інституціонального фактору по різним країнам. Важливим є те, що дані по бюджету країни у більшості випадків можливо знайти на офіційних сайтах статистичних органів відповідної країни, а також у щорічних публікаціях Світового Банку.

Методику оцінки ступеня корумпованості країни було розроблено міжнародною громадською організацією «Трансперенсі Інтернешнл»

(Transparency International). «Індекс сприйняття корупції» (The Corruption Perceptions Index) засновано на непрямих показниках, які відображають погляди підприємців та спеціалістів на ситуацію з підкупом чиновників у власній країні.

Необхідно зазначити, що в цілому даний індекс є достатньо комплексним та досить надійним показником. Разом з тим, він все-таки має окремі недоліки, оскільки ступінь надійності вимірювання рівня корумпованості не однакова для всіх країн. По-перше, у разі коли оцінка проводиться із застосуванням обмеженої кількості джерел і значною варіацією відповідей, то загальні підсумки можуть бути дещо не адекватними. По-друге, оскільки в основі індексу лежать усереднені дані тільки за три роки, то вони не дозволяють побачити широку динаміку зміни даного показника в країні, відображують в основному поточний стан рівня корупції і не дають уявлення про зрушення, що відбуваються із року в рік.

За результатами оцінки індекс визначає відповідний ранг країни, значення якого коливаються від 0 (найвищий рівень корупції) до 100 (найнижчий рівень корупції). Крім того, у рейтингу приводиться кількість джерел за якими відбувається оцінка, різниця між найбільш високим/низьким значенням індикаторів для кожної країни на основі відповідних джерел, статистична оцінка достовірності показників по кожній країні. Дослідження охоплює 174 країни з 1996 року. Ще одним недоліком індексу є зміна методології його розрахунку, коригування вибірки, зміни джерел інформації [183].

Поряд з «Індексом сприйняття корупції» рівень корупції в країні оцінюється індексом «Стримування корупції» (Control of Corruption). Він є самостійною складовою комплексної оцінки показника «Якість державного управління» (Worldwide Governance Indicators), що розраховується Світовим Банком з 1996 року. Загалом індекс оцінює рівень сприйняття корупції у суспільстві, ступінь використання державної влади в особистих цілях, існування корупції у вищих ешелонах державної, законодавчої, судової влади, ступінь участі еліт у корупції. Методологія оцінки була розроблена експертами Світового Банку Даніелем Кауфманном (Daniel Kaufmann), Аартом Крайом (Aart Kraay) та Массимом Мастрुццимом (Massimo Mastruzzi). Індекс обраховується на основі експертного опитування з використання 33 джерел. Показники, які входять до складу індексу, були виділені на основі визначення сутності державного управління з точки зору інституціональної теорії. Оціночна шкала від -2,5 до 2,5, де -2,5 – слабка ефективність управління, 2,5 – сильна [184].

З точки зору наявної методологічної бази щодо оцінювання рівня толерантності у суспільстві слід звернути увагу на однойменний індекс, розроблений американськими економістами Дж. Дез (J. Das), К. Діранзо (C. Dirienzo), Т. Тімен (T. Tiemann) на основі даних із соціологічного дослідження «Світового опитування цінностей». Для створення індексу толерантності були використанні питання, які відображають традиційне визначення даного поняття. Індекс було розраховано для 62 країн [185]. Необхідно зауважити, що методологія розрахунку даного індексу у вільному доступі не доступна, а його результати представлені тільки у вигляді графічного об'єкту.

Для оцінювання значення наступного базового елемента інституціонального середовища – норми «правова поведінка» доцільно, на наш погляд, використати два досить відомі індекси із глобального дослідження Світового банку «Якість державного управління». Перший – «Політична стабільність і відсутність насилля», відображає стабільність державних інститутів, вірогідність дестабілізації та повалення уряду неконституційними методами або із застосуванням насилля.

Другий індекс – «Верховенство права», вимірює ступінь впевненості різних суб'єктів у встановлених суспільством нормах, а також дотримання ними цих норм, зокрема, ефективності примусового виконання договорів, якості роботи поліції, судів, рівня злочинності тощо. Оцінка проводиться на регулярній основі з 1996 року. Оціночна шкала від -2,5 до 2,5, де -2,5 – слабка ефективність управління, 2,5 сильна [184].

Що стосується норми довіри, то на сьогоднішній день всі дослідники користуються базою даних опитувань, проведених міжнародними організаціями щодо дослідження характеристик цінностей в різних країнах. Для оцінки рівня довіри будують статистичні індекси, а кількість первинних показників у такому індексі залежить від поставленої мети дослідження.

Як вже відзначалося в попередніх розділах роботи, головним фактором і, одночасно, кінцевою метою розвитку суспільства є людина. Зважаючи на це, на наше переконання, досить вдалим кількісним індикатором, який враховує подібну подвійну роль людини в процесі соціально-економічного розвитку окремих країн та людства у цілому, є «Індекс розвитку людського потенціалу», який представляє Програма розвитку Організації Об'єднаних Націй. Його розрахунок здійснюється на основі трьох базових показників: здоров'я і довголіття, доступ до знань та достойний рівень життя. Індекс розраховується як середньгеометрична за трьома нормалізованими показниками з 1990 року. Водночас, необхідно зауважити, що в 2010 році була кардинально змінена методика розрахунку даного індексу, що об'єктивно ускладнює можливість простеження динаміки розвитку людського потенціалу країн світу в довготривалому періоді. Для аналізу доступні показники за 1990 рік, 1995 рік, 2000 рік та за період 2005-2012 років [186]. Оціночна шкала від 0 до 1, де 1 – найвищий рівень розвитку людського потенціалу [186].

Таким чином, проведене дослідження наявної міжнародної аналітичної бази дозволяє сформулювати узагальнену систему показників, які можуть бути застосовані для кількісної оцінки якісних індикаторів інституціонального середовища (див. табл. 3.3). Необхідно зауважити, що кількість та наповнення даних показників базується на проведеному нами раніше аналізі сутності базових норм як складових інституціонального середовища.

Таблиця 3.3

Показники для кількісної оцінки неформальних норм

Норми	Показники, що оцінюють	Походження
Свобода	«Індекс фізичної свободи»	відсутній

Продовження таблиці 3.3

Свобода	«Індекс економічної свободи»	американський дослідницький центр The Heritage Foundation та видавництво The Wall Street Journal
	«Політичні права»	Індекс «Freedom in the World», неурядова організація «Freedom House»
	«Громадянські свободи»	Індекс «Freedom in the World», неурядова організація «Freedom House»
Толерантність	«Критерій толерантності»	Відсутній
	«Сфера толерантності»	Запропоновані оцінки обмежені
Довіра	«Міжособистісна довіра»	Оцінка за даними опитувань глобального дослідницького проекту «World Values Survey» та європейського дослідницького проекту «European Values Study»
	«Інституціональна довіра»	Оцінка за даними опитувань глобального дослідницького проекту «World Values Survey» та європейського дослідницького проекту «European Values Study»
Рентоорієнтована поведінка	«Контроль корупції» (Control of Corruption)	Worldwide Governance Indicators «Показник ефективності державного управління в світі»
	«Рента в бюджетній сфері»	відсутній
Правова поведінка	«Верховенство права» (Rule of Law)	Worldwide Governance Indicators «Показник ефективності державного управління в світі»
	«Політична стабільність і відсутність насилля»	Worldwide Governance Indicators «Показник ефективності державного управління в світі»

Примітка. Складено автором.

Як видно із табл. 3.3, існуючі в світовій науці методики розрахунку показників «Міжособистісна довіра» і «Інституціональна довіра», з одного боку, та «Верховенство права» і «Політична стабільність і відсутність насилля», з іншого, дозволяють провести оцінку таких норм як «довіра» та «правова поведінка» відповідно.

Разом з тим, щодо оцінювання інших базових норм існують певні проблеми. Так, оцінка норми толерантність, як особистісної характеристики світовою наукою не проводиться взагалі. Щодо оцінки толерантності як

інституціональної норми, то існуючі в світовій практиці індекси не враховують такого важливого компонента, як гендерної толерантності.

Щодо такого важливого складового елементу для оцінювання рентоорієнтованої поведінки як показника «Рента в бюджетній сфері», то розрахунки втрат суспільства від такої поведінки були проведені на основі розробленої методології за період 1974-1994 рр. Зважаючи на те, що такий часовий інтервал не співпадає з періодом, який досліджується в даній роботі, то виникає необхідність у власній оцінці рентоорієнтованої поведінки.

Нарешті, як видно із таблиці 3.3, найбільша кількість індексів припадає на оцінку норми свобода, що безперечно вказує на його значимість для суспільства, але, зважаючи на одну із головних проблем світового суспільства – неспроможність забезпечити себе гідним існуванням, її комплексна оцінка відсутня. На наш погляд, для усунення означеної проблеми ми пропонуємо доповнити ряд комплексних показників для оцінки різних видів свободи таким показником, як «Індекс фізичної свободи».

Запропонований нами «Індекс фізичної свободи» оцінює міру захищеності життя та можливості розвитку людини як особистості. Він віддзеркалює зовнішні обмеження та можливості людини у реалізації своїх бажань. Крім того, даний показник характеризує базові умови розвитку людини, які склались в тому чи іншому суспільстві, а також в деякій мірі відображує соціально-економічну політику уряду по відношенню до благополуччя своїх громадян.

Таким чином, «Індекс фізичної свободи» дозволяє, на наш погляд, більш детально досліджувати базові потреби людини, які забезпечують її сталий розвиток. Він враховує важливі параметри безпеки життєдіяльності людини як біологічного і соціального об'єкту.

Досліджуючи інституціональне середовище нами було встановлено, що його елементами формуються на основі цінностей. Отже, для розуміння причин встановлення тих чи інших зв'язків між складовими суспільної системи необхідно дослідити які домінуючі цінності притаманні цій системі. Для оцінки домінуючих цінностей у суспільстві використовуються методика Г. Хофстеда та методика міжнародного проекту GLOBE (Global leadership and organizational behavior effectiveness) під керівництвом Р. Хоуза, яка розроблена на основі методики Г. Хофстеда, але значно модернізована. Крім того, широко застосовується методика ізраїльського психолога Ш. Шварца, яка оцінює два рівня цінностей – суспільний (культурні ціннісні орієнтації) та індивідуальний [187-189]. В нашому дослідженні використовуємо дані отримані при дослідженні культурних відмінностей Г. Хофстеда.

Коротко розглянемо методику оцінки суспільних цінностей за Г. Хофстедом. Методикою передбачено оцінку суспільних цінностей за п'ятью показниками: Дистанція влади (PDI), Індивідуалізм (IDV), Уникнення невизначеності (UAI), Маскулінність (MAS), Довгострокова орієнтація (LTO). Охарактеризуємо кожен із показників.

Дистанція влади (PDI) характеризує той ступінь, в якій різні культури заохочують і підтримують відмінності в статусі і влади між взаємодіючими індивідами. Культури з високим показником PDI виробляють правила,

механізми, ритуали, які служать підтримці і посиленню ієрархічних відносин між її членами. Це своєрідна оцінка авторитаризму – там, де велика дистанція по відношенню до влади сама влада розглядається як найбільш важлива частина життя, причому акцент робиться на примусову владу. Культури з низьким показником PDI по більшій мірі ігнорують владну диференціацію – для них важливіше, насамперед, компетентність влади, повага до особистості і рівність.

Індивідуалізм характеризує (IDV) ступінь, в якій культури заохочують індивідуалістичні тенденції на протигагу груповим або колективістським. В індивідуалістичних культурах потреби, бажання, інтереси окремої людини превалюють над груповими або колективними цілями. Колективістські культури, навпаки, детермінують жертвність особистими інтересами заради загального блага.

Відносно індексу «Уникнення невизначеності» (UAI), то він відображає здатність суспільства справлятися з тривогою і стресами, викликаними невизначеністю.

Маскулінність (MAS) відображає схильність людей до напористості і жорсткості, зосередженості на матеріальному успіху, відсутності інтересу до інших людей і умов їх життя. В основу цього показника закладені традиційні гендерні відмінності між чоловіком і жінкою, які певна культура транслює в відмінності соціальних ролей, функцій або положення. Іншими словами, мова йде про те, наскільки в суспільстві буде виражено чоловіче начало (велика агресивність, наполегливість, самовпевненість, успіх, змагальність) або жіноче – солідарність, співпраця, менша орієнтованість на успіх, турбота про слабких, підтримка теплих особистих відносин.

Показник «Довгострокова орієнтація» (LTO) – даний показник відображає те, наскільки суспільство виявляє прагматизм і стратегічно орієнтується на майбутнє на протигагу традиціоналізму і короткостроковій орієнтації [189,190].

3.2 Методологія розрахунку кількісних показників, заснованих на статистичних даних та результатах опитувань

В основі побудови «Індексу фізичної свободи» покладено концепцію розвитку людського потенціалу у якості цілі і критерію суспільного прогресу. При пошуку та відборі показників для індексу, ми скористались більш утилітарним визначення благополуччя людини, який представлено у програмному документі Комісії з вимірювання основних показників економічної діяльності і соціального прогресу. Комісія відзначає, що благополуччя є багатовимірним феноменом, а, отже, потребує і відповідної розгалуженої статистичної бази для визначення його рівня.

За результатами наукових та польових досліджень Комісія визначила ряд ключових показників за якими необхідно оцінювати рівень благополуччя. До комплексної оцінки входять наступні показники:

- 1) Матеріальний рівень життя (дохід, споживання і достаток);
- 2) Здоров'я;
- 3) Освіта;

- 4) Персональна активність включаючи роботу;
- 5) Політичний голос і управління;
- 6) Соціальні зв'язки і відносини;
- 7) Навколишнє середовище (справжні і майбутні умови);
- 8) Ризики економічного і фізичного характеру.

Підкреслюється, що всі ці показники є формою благополуччя людини, але не всі вони можуть бути виміряні звичайними показниками доходу [53, с.14-15].

Індекс побудовано на основі об'єктивних компонентів, які регулярно оновлюються, а отже він є хорошим індикатором фізичної свободи в різних країнах. Він поєднує у собі 17 показників, більшість із яких відображені в програмі ООН «Цілі розвитку тисячоліття». При проектуванні індексу ми виходили із доступності, значущості даних не тільки для міжнародної спільноти, але і для кожної країни окремо.

Також, при обґрунтуванні даного комплексного індексу ми намагалися вирішити завдання, щоб його наповнення могло найкраще відображати проблему, легко піддаватись інтерпретації, бути зрозумілим для пересічної людини, яка цікавиться даним питанням. Індекс має бути не складним у своїх обрахунках, первинні дані повинні бути доступні, відображати багатомірність даного поняття.

Дані для індексу «Фізична свобода» були вибрані за критерієм існуючих обмежень і можливостей досягнення людиною своїх цілей. Для цього було враховано точку зору громадянського суспільства на розвиток людини та розширення прав і можливостей у відповідності з програмою розвитку ООН «Цілі розвитку тисячоліття», а також концепцію базових потреб згідно доповіді Міжнародної організації труда «Зайнятість, зростання та базові потреби та концепції людського розвитку».

Первинні показники були отримані із відкритих джерел – статистичних баз даних ООН, підрозділів ООН та Світового банку. Розрахунок «Індексу фізичної свободи» проводиться на основі набору базових показників, які регулярно розраховуються за методикою, що дозволяє співставляти дані для розвинутих країн і тих, що розвиваються. Всі показники є кількісними і коливання показника означає розширення чи звуження зовнішніх обмежень і можливостей людини. В центрі уваги цього індексу є людина і її можливості у досягненні свого благополуччя.

Показники, які входять до складу індексу та їх характеристики зведено у таблицю 3.4.

Таблиця 3.4

Компоненти індексу фізичної свободи людини

Показник	Характеристика показника	Джерело даних
Глибина дефіциту продовольства (ккал на людину в день) Depth of the food deficit (kilocalories per person per day)	Показує скільки ккал необхідно додати, щоб усунути проблему недоїдання на кожну людину в день.	Світовий банк

Подовження таблиці 3.4

Постачання продовольства на душу населення (ккал на людину в день) Food Supply per capita (kcal/person/day)	Вимірює доступність енергетичної цінності продуктів харчування для людини в день для кожної країни, які доступні із рослинницької продукції. Цифра є середнім значенням доступності продуктів, фактичне споживання окремими особами може варіюватись.	Комітет всесвітньої продовольчої безпеки the Committee on World Food Security
Інфікованих туберкульозом (на кожні 100000 осіб) Incidence of tuberculosis (per 100,000 people)	Захворюваність на туберкульоз є оціночним числом нових хворих мазком та _еривації_евих випадків.	Світовий Банк
Рівень смертності дітей віком до 5 років	Смертність у віці до 5 років на кожні 1000 новонароджених дітей з урахуванням поточних рівнів смертності відповідної вікової групи	Світовий Банк
Алкогольні напої кількість постачання (г/людина/доба) Alcoholic Beverages Food supply quantity (g/capita/day)	Споживання алкогольних напоїв в грамах на людину на добу.	Комітет всесвітньої продовольчої безпеки the Committee on World Food Security
Доступність санітарних споруд (каналізації) (% від населення) Improved sanitation facilities (% of population with access)	Відсоток населення, який має доступ до поліпшених асенізаційних об'єктів, які можуть ефективно запобігати контакту людей і тварин з екскрементами. Поліпшені засоби можуть бути як простими вигрібними ямами для зливу, так і унітазами, які підключені до каналізації	Світовий Банк
Доступність питної води (% від населення) Improved water source, (% of population with access)	Відсоток населення, який має розумний доступ до достатньої кількості води із поліпшених джерел. Наприклад централізованого водопостачання, свердловин, захищених криниць або джерел, збору дощової води. Розумним доступом до достатньої кількості води вважається 20 літрів на людину в день із джерел у кілометрі від житла.	Світовий Банк
Викиди CO2 (метрична тонна на душу населення) CO2 emissions (metric tons per capita)	Викиди від вуглекислого газу від спалювання викопного палива і виробництва цементу.	Світовий Банк
PM10, рівень країни (мікрограм на кубічний метр) PM10, country level (micrograms per cubic meter)	Концентрація твердих часток (PM10), які відносяться до зависі часток з діаметром менше 10 мкм, що здатні проникати глибоко до дихальних шляхів і причиняти значну шкоду здоров'ю людини.	Світовий Банк

Подовження таблиці 3.4

Споживання електричної енергії (кВт на душу населення) Electric power consumption (kWh per capita)	Споживання електричної енергії в кВт на душу населення за рік	Світовий Банк
Витрати на охорону здоров'я на душу населення Health expenditure per capita, PPP (constant 2005 international \$)	Витрати на охорону здоров'я на людину, які скориговано на паритет купівельної спроможності	Світовий Банк
Витрати держави на освіту на душу населення Education expenditure per capita PPP (current international \$)	Витрати держави на освіту на душу населення, які скориговано на паритет купівельної спроможності	Світовий Банк
Витрати домогосподарств на кінцеве споживання на душу населення (в поточних міжнародних доларах за паритетом купівельної спроможності) Household final consumption expenditure per capita, PPP (current international \$)	Витрат домогосподарств на кінцеве споживання (у минулому приватне споживання) – ринкова вартість всіх товарів і послуг, у тому числі товарів тривалого користування (наприклад, автомобілі, пральні машини і домашніх комп'ютерів), які купуються домогосподарствами. Виключає купівлю житла, але включає в себе плату за оренду житлових приміщень. Вони також включають в себе платежі і збори уряду для отримання дозволів і ліцензій. Також витрати домогосподарств на споживання включають витрати некомерційних організацій, що обслуговують домашні господарства, навіть якщо представлені окремо в національних рахунках.	Світовий Банк
Інтернет користувачі (на 100 чоловік) Internet users (per 100 people)	Інтернет-користувачі – люди, які мають доступ до всесвітньої мережі	Світовий Банк
Абоненти рухомого стільникового зв'язку (на 100 чоловік) Mobile cellular subscriptions (per 100 people)	Мобільні телефонні стільникові передплати, що забезпечують доступ до загальної комутованої телефонної мережі на послуги рухомого телефонного зв'язку з використанням стільникової технології.	Світовий Банк
Індекс освіти	Виміряє відносні досягнення рівня формальної освіти в країні.	«Індекс розвитку людського потенціалу»

Подовження таблиці 3.4

Політична стабільність і відсутність насилля / тероризму Political Stability and Absence of Violence/Terrorism	Виміряє вірогідність того, що уряд буде дестабілізовано, або скинуто неконституційними методами із застосуванням насилля у тому числі політично мотивованого насилля і тероризму	Світовий Банк The Worldwide Governance Indicators
--	--	--

Примітка. Таблиця складена за даними [184, 186, 191-193]

Як видно із табл. 3.4 показники вимірюються у різних одиницях, їх зміни відбувається нерівномірно і носять різноспрямований характер. Наприклад, індекс освіти може збільшуватись, а витрати держави на освіту на душу населення по ППЗ – зменшуватись. Крім того, частина обраних нами базових показників відноситься до показників досягнення (доступність санітарних споруд; доступність питної води; споживання електричної енергії; витрати на охорону здоров'я; витрати держави на освіту; витрати домогосподарств на кінцеве споживання; Інтернет користувачі; абоненти рухомого стільникового зв'язку; Індекс освіти), інша – до показників депривації (глибина дефіциту продовольства; кількість інфікованих туберкульозом; рівень смертності дітей віком до 5 років; алкогольні напої кількість постачання; викиди CO₂; PM₁₀, рівень країни).

Безумовно, поєднання в одному комплексному індексу показників досягнення і депривації ускладнює його інтерпретацію, але ми вважаємо, що запропонована теоретична модель зовнішніх перешкод та особистих можливостей дозволяє це зробити. Для спрощення інтерпретації показники депривації, які є зовнішніми перешкодами, враховуються в нашому індексу з від'ємним значенням, тим самим зменшуючи кумулятивний ефект. Таким чином ми дотримуємося умови монотонності, тобто зростання базового показника досягнення та зменшення показника депривації веде до збільшення значення індексу.

Дослідження охоплює 127 країн за часовий проміжок з 1995 року по 2009 рік. Відсутні дані по показнику «Споживання електричної енергії» в статистичній базі Світового банку були доповнені даними зі щорічників «African Statistical Yearbook» для наступних країн: Беліз, Буркіна-Фасо, Бурунді, Кобо-Верде, Чад, Гамбія, Гаяна, Малі, Мавританія, Нігер, Руанда, Сьєрра-Леоне, Свазіленд; для Того та Беніна зі щорічників «Energy Statistics of Non-OECD Countries»; для країн – Маврикій, Малаві, Уганда зі статистичних щорічників відповідних країн. Показник «Витрати домогосподарств на кінцеве споживання» було доповнено даними зі статистичної бази ООН для наступних країн: Еквадор, Ліван, Намібія, Нікарагуа, Сьєрра-Леоне, Шрі-Ланка, Венесуела. У разі відсутності окремого показника в певний період по конкретній країні, то комплексний індекс для неї не розраховувався [194-198].

Запропоновані показники мають різні одиниці виміру, тому для цілей агрегування вони були нормалізовані за формулою (4.1):

$$\text{Індекс показника} = \frac{\text{фактичне значення} - \text{мінімальне значення}}{\text{максимальне значення} - \text{мінімальне значення}}; \quad (4.1)$$

Нормалізовані показники є безрозмірними і змінюються від 0 до 10 для показників досягнення. Найкраще значення індексу відповідає 10. Для показників депривації шкала змінюється від -10 до 0, тобто найгірший показник оцінюється у -10 балів.

Для перетворення конкретного показника у безрозмірний індекс необхідно встановити мінімальне та максимальне значення для цього показника, або цільовий орієнтир. Максимальне значення відповідає фактичному показнику в часовому ряді. В нашому дослідженні часовий проміжок встановлено з 1995 року по 2010 рік. Оскільки прогрес вимірюється у порівнянні з мінімальним показником, то він повинен бути встановлений більш виважено. Нами встановлено граничні значення, які приведено в таблиці 3.5

Таблиця 3.5

Граничні показники для розрахунку «Індексу фізичної свободи»

Показник	Максимальне значення, яке спостерігалось	Мінімальне значення, яке спостерігалось
Інфікованих туберкульозом (на кожні 100000 осіб)	1826 Намібія 2003р.	0,26 Бермудськими островами 2010 р.
Рівень смертності дітей віком до 5 років	275,1 Руанда 1995 р.	1,8 Сан-Маріно 2010р.
Алкогольні напої кількість постачання (г/людина/доба)	619 Ірландія 2003 р.	1 Пакистан 1995р.
Доступність санітарних споруд (каналізації) (% від населення)	100 країни, що відносяться до високорозвинених	4 Ефіопії 1995 р.
Доступність питної води (% від населення)	100 країни, що відносяться до високорозвинених	4,9 Афганістан 1995 р.
Викиди CO2 (метрична тонна на душу населення)	68,5349 Катар 1997 р.	0,001733 Сомалі 1995 р.
PM10, рівень країни (мікрограм на кубічний метр)	305,3185 Ірак 1997 р.	5,5785 Білорусь 2007 р.
Споживання електричної енергії (кВт на душу населення)	25590,6894 Норвегія 2001 р.	7,9394 Сьєрра-Леоне 2007 р.
Витрати на охорону здоров'я на душу населення (поточних міжнародних доларах США)	8232,875 США 2010 р.	9,2279 М'янма (Бірма) 1995 р.
Витрати держави на освіту на душу населення (поточних міжнародних доларах США)	2,45 Демократична Республіка Конго, 1998 р.	4411,71 Монако, 1999 р.

Подовження таблиці 3.5

Витрати домогосподарств на кінцеве споживання на душу населення (поточних міжнародних доларах США)	20,76 Демократична Республіка Конго, 2010 р.	34561,11 Об'єднані Арабські Емірати, 2005 р.
Інтернет користувачі (на 100 чоловік)	0,0000175 Ефіопія, 1995 р.	93,39 Норвегія, 2010 р.
Абоненти рухомого стільникового зв'язку (на 100 чоловік)	0,00032 Молдова, 1995	175,24 Панама, 2010 р.

Примітка. Таблицю складено за даними [184 186, 191-193]

Слід зазначити, що найбільший показник споживання електричної енергії спостерігається в Ісландії і дорівнює 51439,9087 кВт на душу населення. Проте, він був видалений із розрахунку з огляду на те, що в цій країні використовується найдешевше джерело енергії – природні термальні води, а отже цей показник не є типовим.

Більш детально розглянемо встановлення граничних значень для показника «Постачання продовольства на душу населення». Для нього були встановлені цільові орієнтири, як мінімальні так і максимальні. Такий вибір пов'язано з тим, що недостатність харчування може привести до загибелі людини або отримання нею хронічних захворювань, які у подальшому значно впливають на якість життя. Недоїдання у дитинстві призводить у подальшому до затримки фізичного і розумового розвитку. Надмірне споживання продуктів харчування, що спостерігається у високорозвинених країнах, також має негативний вплив на здоров'я людини і якість її життя. За основу для розрахунку мінімального та максимального значення були прийняті рекомендовані Всесвітньою організацією здоров'я норми споживання енергії (МДж/день) [199, с. 462].

Норми споживання енергії були переведені із МДж в Ккал у відповідності з їх співвідношенням як одиниць виміру.

Мінімальне значення розраховано як середня величина норм споживання енергії для чоловіків, жінок (без урахування віку) та підлітків обох полів і дорівнює 2330,25 Ккал/день. Максимальне значення прийнято на рівні споживання підлітка чоловічого полу 14-18 років – 2744,67 Ккал/день. Оскільки для цього показника існують граничні норми споживання, порушення яких призводить до негативних наслідків, то нами встановлено інтервал в межах якого коливання є допустимими. Отже для цього показника перетворення в індекс відбувається у відповідності до наступної системи нерівностей:

– якщо $2331 \leq x_i \leq 2745$ Ккал/день, то як найкращому показнику присвоєно найвищий бал 10;

– якщо $x_i \leq 2331$ Ккал/день, то зростання показника є досягненням і присвоюється значення від 0 до 10. У досліджуваному періоді мінімальне значення зафіксовано у 2000 році в Еритреї – 1506 Ккал/день;

– якщо $x_i \geq 2745$ Ккал/день, то зростання показника розцінюється як депривація і присвоюється значення від 0 до -10. Найбільша норма споживання енергії зафіксовано у 2004 році у США – 3853 Ккал/день.

Нами проведено вивчення структури і придатності обраних базових показників за допомогою кореляційного аналізу. Результати аналізу показників за 1995 рік та 2009 рік наведено у додатку А. Проведений аналіз засвідчив наявність значимого зв'язку між показниками, що вказує на їх взаємозалежність – зміни одного показника стимулюють зміни інших і самого комплексного індексу в цілому.

Кореляція не обов'язково відображує реальний вплив окремого показника на досліджуваний феномен, якій виражає композитний індекс.

Наступним кроком компоненти індексу були згруповані в субіндекси, які характеризують окремі складові фізичної свободи людини. Субіндекси розраховані як середні величини з показників, що входять до їх складу.

Субіндекс «Енергетичні потреби організму»: глибина дефіциту продовольства; постачання продовольства на душу населення. Дані показники характеризують доступні продукти харчування в їх енергетичній цінності, що не віддзеркалює їх споживчу якість. Якісне харчування є основою здоров'я і благополуччя людини, її фізичного і когнітивного розвитку та економічної продуктивності.

Субіндекс «Ризики втрати здоров'я та життя»: кількість інфікованих туберкульозом; рівень смертності дітей віком до 5 років; кількість алкогольних напоїв, що постачаються населенню.

Субіндекс «Гідне житло»: доступність санітарних споруд; доступність питної води. Оскільки ми не маємо регулярних оцінок стану житла, які охоплюють багато країн за параметрами, що могли б краще охарактеризувати якість житла, нами обрано ці показники у якості прокси-показника, що непрямомо характеризує стан житла. Нажаль кількісну оцінку житла можливо зробити лише для країн Євросоюзу.

Субіндекс «Екологія»: викиди CO₂; PM₁₀, рівень забруднення країни.

Субіндекс «Ресурси для розвитку» (людини як соціального об'єкту): споживання електричної енергії; витрати на охорону здоров'я; витрати держави на освіту.

Субіндекс «Комунікація»: Інтернет користувачі; абоненти рухомого стільникового зв'язку. Індикатори були обрані як показник виникнення нових потреб та цінностей, що розширюють можливості людини у досягненні свого благополуччя. Так Інтернет розширює доступність, в першу чергу, до якісної освіти людей з різних куточків світу, підвищує їх мобільність. Крім того, Інтернет та мобільний зв'язок задовольняють первинні соціальні потреби людини у спілкуванні із собі подібними та обміні інформацією.

Субіндекс «Індекс освіти». Індекс розраховується щорічно як компонент «Індексу розвитку людського потенціалу» за програмою ООН. Дослідження громадянського суспільства, яке було проведено для «Доповіді про розвиток людини 2010 р.», відзначає, що найбільш важливими показниками розширення прав і можливостей є грамотність і освіченість – 66% голосів; право голосу – 54% і свобода вираження – 52% [200].

Субіндекс «Політична стабільність і відсутність насилля / тероризму». Індекс розраховується щорічно як компонент «Показник ефективності державного управління у світі» за програмою Світового Банку [184].

Таким чином, стан фізичної свободи в нашому дослідженні оцінюється за 17 факторами, які складають 8 контрольних показників, які є безрозмірними. Сам індекс розраховується як середньоарифметична величина із контрольних показників, що представлені вище.

Оціночна шкала індексу «Фізичної свободи» знаходиться в діапазоні від 0 до 10 балів, де 0 – відсутність фізичної свободи, а 10 – найвищий рівень фізичної свободи. Крім того, пороговим значення задовільного стану фізичної свободи людини дорівнює 5.

Розраховані значення індексу наведено у додатку Б. Витяг значень індексу «Фізичної свободи» за 1995р., представлено у таблиці 3.6.

Як видно із табл. 3.6 та додатку В більше значення індексу «Фізичної свободи» відповідає більш високому рівню соціально-економічного розвитку країни. Країни чітко групуються за рівнем соціально-економічного розвитку. Крім того, звертають на себе декілька фактів. Перший, жодна країна, на сьогоднішній час не забезпечує належного рівня фізичної свободи для своїх громадян, всі країни мають значення нижче за 5, яке означає поріг задовільного рівня означеної норми.

Максимальне значення індексу у 1995 році належить Норвегії і складає – 4,66, це означає, що жодна країна не досягла порогу задовільної фізичної свободи людини. У 2009 році максимальне значення належить цій же країні і дорівнює – 5,55. Отже, майже за 25 років підвищити рівень фізичної свободи своїх громадян Норвегія змогла лише на 0,89 пункту. Друге, виявлено існування країни – Ефіопія, яка не в змозі була забезпечити фізичне виживання своїх громадян. Значення індексу для цієї країни у 1995 році було від'ємним і дорівнювало -0,15. Слід відмітити позитивні тенденції розвитку Ефіопії, яка за досліджуваний період змогла змінити ситуацію і забезпечити фізичне виживання своїм громадянам. Як видно із додатку Б у 2009 році індекс «Фізичної свободи» для Ефіопії дорівнює 1,16.

Для оцінювання базової норми свободи окрім індексу «Фізичної свободи» необхідно розрахувати й інші її складові компоненти, які представлені у табл. 3.2. Так, для виміру економічної свободи враховуються значення двох індексів. Нами була проведена декомпозиція «Індексу економічної свободи» по елементам, видалено показники «Свобода від уряду» (Freedom from government) та «Свобода ринку праці». Новий індекс було розраховано за середньоарифметичним по восьми показникам. Результати розрахунку індексу «Економічної свободи» у новому складі для 187 країн наведено у додатку В.

Таблиця 3.6

Індекс «Фізичної свободи» та його субіндекси за 1995 рік

Країна	Індекс	Енергетичні потреби організму	Ризики втрати здоров'я та життя	Гідне житло	Екологія	Ресурси для розвитку	Комунікація	Індекс освіти	Політична стабільність і відсутність насилля / тероризму
Норвегія	4,66	2,75	-0,97	10,00	-0,81	8,70	0,89	8,72	7,966
Швеція	4,58	3,33	-1,27	10	-0,57	7,71	0,83	8,6	7,966
Фінляндія	4,46	3,57	-1,52	10,00	-0,98	7,33	1,24	8,15	7,894
Японія	4,01	4,11	-1,21	10	-1,2	6,65	0,31	5,91	7,498
Естонія	3,89	3,79	-1,01	9,68	-1,12	5,18	0,2	7,68	6,706
Литва	3,82	4,43	-0,95	9,79	-0,74	4,91	0,02	6,93	6,184
Чеська Рес.	3,8	2,8	-2,63	9,94	-1,21	5,99	0,09	8,03	7,372
Україна	3,58	4,2	-0,65	9,56	-1,32	4,38	0	7,45	5,014
Білорусь	3,52	2,96	-0,82	9,62	-0,58	4,28	0	7,17	5,5
Польща	3,46	2,31	-1,01	9,04	-1,27	5,15	0,04	6,58	6,796
Бразилія	3,18	4,06	-1,4	8,02	-0,56	4,83	0,02	5,4	5,05
Російська Федерація	3,16	4,12	-0,91	8,28	-1,17	4,86	0,01	6,79	3,304
Молдова	3,11	4,26	-1,29	8,36	-1,31	3,1	0	6,47	5,266
Казахстан	2,93	3,17	-1,4	9,58	-1,26	4,34	0	4,4	4,564
Мексика	2,88	3,36	-1,21	7,68	-1,08	4,93	0,02	5,63	3,736
Сирія	2,79	3,65	-0,42	8,54	-2,17	3,66	0	4,28	4,744
Іран, Ісламська Рес.	2,78	3,22	-0,64	8,62	-1,93	4,23	0	3,91	4,816
Намібія	2,57	1,32	-1,88	4,71	-0,67	4,41	0,01	5,78	6,886
Перу	2,55	3,04	-1,64	6,69	-1,31	4,06	0,01	6,07	3,52
Китай	2,4	4,06	-1,1	5,18	-1,57	2,64	0,01	4,82	5,194
Турція	2,38	0,61	-0,89	8,64	-1,22	4,23	0,02	4,43	3,196
В'єтнам	2,27	2,02	-0,96	5,47	-1,27	2,54	0	4,15	6,238
Ефіопія	-0,15	-3,83	-2,93	0,78	-1,64	1,53	0	1,37	3,52

Примітка. Таблиця складена за даними [184, 186, 191-193].

Наступною нормою яку необхідно виразити у кількісному вимірі пропонуємо розглянути рентоорієнтовану поведінку. Кожній культурі притаманний стереотип поведінки, який дозволяє в більшій, чи меншій мірі здійснювати діяльність по пошуку того чи іншого виду ренти. Нами обрано пошук ренти у бюджетній сфері за декількома досить вагомими аргументами: за трудомісткістю розрахунків та доступністю стандартизованих даних для якомога можливо більшого числа країн. Крім того, ми вважаємо, що «бюджетна рента» значною мірою віддзеркалює поведінку еліт, які формують і бюджет країни, і соціально-економічну політику, та від яких залежить ефективно виконання першого і другого.

Згідно теорії Е. Катца та Дж. Розенберга всі зміни, що відбуваються у пропорційному розподілі урядових витрат, знаходяться під контролем груп тиску для досягнення своїх цілей. Вони припустили: 1) активність по пошуку ренти здійснюється групами тиску, які використовують реальні ресурси у своїх пошуках ренти; 2) загальні обсяги пошуку ренти дорівнюють загальним змінам у бюджетному пропорційному розподілу на різні цілі. Вони визначають змінну величину R_t як політичну ренту для бюджетного розподілу (як пропорцію від загального розподілу урядових видатків). R_t вираховується як сума відносних змін у пропорційному розподілі у різних бюджетних програмах у році t до року $(t-1)$:

$$R_t = \frac{1}{2} \sum |S_{(ti)} - S_{(ti-1)}|, \quad (4.2)$$

де $S_{(ti)}$ та $S_{(ti-1)}$ – доля i -й цілі у видатках зведеного бюджету у році t ($t-1$)
 n – кількість цілей у бюджеті. [177]

Ділення на два здійснюється з метою усунення подвійного врахування. Таким чином, R_t – половина суми від загальних абсолютних змін у пропорційному розподілі між різними бюджетними цілями у році t до року $(t-1)$.

Слід зазначити, що загальна пропорція суми цілей бюджету дорівнює 100%, а отже значення суми відносних змін лежить у інтервалі $0 < R_t < 100$. Значення R_t говорить про неефективність державних видатків, але результат може не віддзеркалювати масштаби політичної ренти у разі коли державний сектор має незначні розміри [177]. Оцінка втрат суспільства від пошуку ренти в бюджетній сфері була проведена за період 1999-2010 роки по 72 країнам. Дані для обчислення були отримані із публічних джерел – web-сторінок статистичних бюро досліджуваних країн. Результати розрахунків пошуку ренти у сфері бюджетного фінансування за формулою (4.2) наведено у таблиці 3.7 (витяг). Повний перелік країн з розрахованою рентою у бюджетній сфері представлено у додатку Г.

Як видно із табл. 3.7 та додатку Г чим вищий рівень добробуту країни, тим менші втрати суспільства від ренти в бюджетній сфері. Країни підлягають групуванню за рівнем соціально-економічного розвитку. Висновки, які були зроблені Д. Демірбасом у його дослідженні ренто орієнтованої поведінки – більший розмір ренти притаманний менш розвинутим країнам, підтверджується у повній мірі нашими розрахунками.

Таблиця 3.7

Розміри ренти в бюджетній сфері за 1999-2010 р.р.

Країна	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Австралія	2,93	6,53	2,15	0,93	2,19	1,54	0,84	0,59	1,52	4,23	6,56	4,35
Азербайджан	5,56	2,78	3,00	4,40	5,57	1,97	4,75	16,50	6,48	9,18	6,70	2,41
Аргентина	2,84	1,87	1,75	6,21	3,70	2,39	5,18	1,79	2,55	2,59	2,13	
Болгарія	3,64	3,26	5,81	8,05	7,54	3,48	4,12	5,12	9,56	9,58	8,65	8,31
Великобританія	2,59	6,32	7,39	1,39	1,07	1,47	1,23	1,39	0,57	3,72	2,68	2,95
В'єтнам	2,22	8,76	2,87	1,93	2,27	2,94	1,94	2,87	3,67	1,90	3,20	4,81
Вірменія	6,41	10,72	5,69	5,19	19,10	15,47	4,53	5,51	5,16	16,28	3,96	5,22
Естонія	3,62	1,40	1,89	1,78	1,74	3,63	1,97	2,97	2,44	3,51	6,62	4,47
Індія	2,37	28,59	0,71	0,39	0,91	28,55	3,27	3,10	2,65	4,02	2,63	2,79
Індонезія	6,55	5,02	5,48	5,50	6,34	4,00	69,13	6,89	2,30	14,46	10,66	3,09
Італія	2,34	2,49	3,41	1,99	1,71	1,48	0,56	2,11	1,72	1,24	1,98	1,65
Киргизія	4,25	5,11	6,97	6,00	2,45	3,49	4,26	3,18	16,36	4,72	9,13	10,00
Китай	4,23	6,07	4,31	16,55	14,47	1,31	1,36	4,14	2,56	2,22	4,85	3,12
Латвія	3,46	3,29	2,09	2,99	2,45	2,53	4,27	3,21	2,44	3,78	7,60	4,90
Литва	12,06	25,68	4,39	3,25	1,08	2,06	3,53	2,16	2,99	3,01	26,51	3,45
Мексика	2,47	6,86	1,98	0,63	2,72	2,39	1,40	1,23	3,35	1,03	8,10	1,55
Молдова	10,53	2,43	19,50	7,64	2,32	2,13	3,63	3,02	4,74	3,90	5,44	4,73
Німеччина	1,40	4,66	5,12	0,77	0,61	0,75	0,42	0,64	0,98	0,99	0,94	1,88
Корея, Республіка	5,20	1,44	5,76	3,01	1,56	3,67	5,69	3,57	1,64	1,84	3,49	2,99
Польща	13,76	21,40	7,25	26,86	1,57	1,36	2,56	2,27	2,14	1,92	1,92	1,18
Росія	2,73	2,15	12,78	9,71	11,07	2,48	24,04	1,84	5,57	4,00	4,28	5,66
Сінгапур	5,41	8,42	7,61	5,24	4,47	4,17	3,21	2,52	3,24	6,55	4,03	2,50
США	1,51	1,66	2,20	2,63	2,65	2,15	1,63	2,39	3,26	1,76	7,31	9,71
Танзанія	11,41	8,49	3,33	3,84	9,44	18,86	6,55	13,22	15,03	2,94	11,93	19,61
Туреччина	1,33	4,39	5,57	1,64	3,22	5,96	8,42	11,70	3,24	2,39	4,46	3,82
Угорщина	2,97	2,79	2,26	3,65	4,80	1,56	1,23	1,72	2,05	2,06	1,85	3,41
Україна	7,32	22,93	6,42	9,14	6,14	4,06	10,45	5,14	4,37	3,91	26,90	5,75
Фінляндія	1,03	1,58	0,77	1,38	0,74	0,50	0,71	0,47	0,31	0,90	1,25	0,52
Японія	4,61	4,26	5,61	2,40	3,31	4,24	1,38	1,43	1,13	3,07	6,76	10,32

Примітка. Таблиця складена за даними [201-245].

Крім того, звертає на себе факт різкого зростання розмірів ренти практично у всіх країнах у 2000-2001 році. Одним із пояснень такого сплеску може бути поява нової міжнародної валюти – євро, ще одне пояснення перехід значної кількості країн на нову бюджетну класифікацію рекомендовану Міжнародним валютним фондом. Такий перехід зумовив новий порядок формування статей, що відобразилось як рента.

В більшості досліджень економісти використовують толерантність як інституціональну норму, яка є однією із складових оточуючого середовища. Загалом економісти не розглядали толерантність як поведінкову диспозицію і в такій якості не досліджували її взаємозв'язок з економічними показниками. Для усунення цього недоліку нами були проаналізовані бази даних опитувань, проведених міжнародною та європейською організаціями, які досліджують цінності в різних країнах [246-248]. За результатами виявлено питання, які можуть слугувати індикаторами обмеженого кола індивідуально-психологічних показників: соціальної активності та дивергентності / ментальної гнучкості. Нажаль всі інші показники толерантної людини не знайшли своїх операційних індикаторів.

Таким чином, толерантність як інституціональна норма оцінюється індексом «Сфера толерантності», що обраховується як середньгеометричне із 15 показників. Характеризує рівень між особистою комунікацією, взаємовідносинами «я–чужий» ступінь напруги в суспільстві (неповинні носити соціально небезпечного характеру).

Толерантність як поведінкова диспозиція оцінюється індексом «Критерії толерантності», який характеризує особисті якості толерантної людини. У свою чергу цей індекс складається із двох субіндексів «Соціальна активність» та «Дивергентність», що обумовлено значною кількістю показників у складі одного критерію. Крім того, кожен із критеріїв несе в собі досить відмінну індивідуально-психологічну характеристику, яка може сама по собі здійснювати суттєвий вплив на оточуюче середовище.

Індекси обраховані на основі опитувань і відображають сприйняття визначених питань членами суспільства на визначену дату.

Компоненти індексу «Сфера толерантності»:

1) Далі наведені різні групи людей. Назвіть групи, з представниками яких Ви не хотіли б жити по сусідству?

Люди із злочинним минулим; Люди іншої національності; Ліві екстремісти; Алкоголіки; Праві екстремісти; Багатодітні сім'ї; Емоційно неврівноважені люди; Мусульмани; Іммігранти, іноземні робітники; Хворі на СНІД; Наркомани; Гомосексуалісти; Євреї; Цигани; Християни.

Відповідь: 1– згадано; 2– не згадано.

2) Згодні Ви чи ні з наступними твердженнями? Відповідь – згоден, чи не згоден.

а) Коли робочих місць недостатньо, потрібно надавати перевагу українцям перед іммігрантами;

б) Коли робочих місць недостатньо, чоловіки повинні мати більше прав на роботу, ніж жінки.

Відповідь: 1 – згоден(-а); 2 – не згоден(-а).

Компоненти індексу «Критерії толерантності» наведено у табл. 3.8.

Таблиця 3.8

Критерії та показники толерантності

Критерій	Показник Values data	Оцінка
Соціальна активність	1) Будь-ласка, перегляньте уважно список громадських організацій і об'єднань та скажіть: а) якщо Ви є членом яких-небудь з них, то яких саме? б) якщо Ви працюєте зараз без оплати у будь-яких з цих організацій, то в яких саме?	Оцінка за двобальною системою: згадано; не згадано
Дивіргентність	1) деякі люди відчувають, що вони повністю незалежні у виборі та самі визначають свій життєвий шлях, інші ж, що вони ніяк реально не впливають на те, що з ними відбувається. Оцініть, якою мірою, на Вашу думку, Ви впливаєте на хід свого життя?	Оцінка за десятибальною системою: 1– Ви зовсім не впливаєте; 10 – Ви суттєво впливаєте
	2) Перед Вами два твердження про добро і зло, які інколи можна почути. Котре з них найбільшою мірою відповідає Вашим особистим поглядам? А: Існують абсолютно чіткі визначення того, що є добро і що є зло. Їх можна застосовувати до всіх і за будь-яких обставин В: Не може бути абсолютно чітких визначень того, що є добро і що є зло, це повністю залежить від часу та обставин	1 – згоден(-а) з А; 2 – згоден(-а) з В
	3) Використовуючи шкалу на цій картці, скажіть мені відносно кожного твердження, які я буду зачитувати, чи може це бути завжди виправдано, ніколи не може бути виправдано або Ваша думка знаходиться між цими оцінками? – гомосексуалізм.	1 – ніколи не виправдано; 10 – завжди виправдано

Примітка. Таблицю складено за даними [246]

При розрахунку субіндексу «Соціальна активність» до переліку громадських організацій були включені наступні: служби соціальної допомоги старим людям, інвалідам чи соціально незахищеним особам; релігійні або церковні організації; організації, пов'язані з освітою, мистецтвом, музикою чи культурною діяльністю; профспілки; політичні партії або групи; діяльність за місцем проживання, яка пов'язана з допомогою бідним, працевлаштуванням, житловими, національними питаннями; організації з захисту прав людини або організації, пов'язані з проблемами країн, що розвиваються; організації з охорони навколишнього середовища, екологічні організації та організації по захисту тварин; професійні об'єднання; молодіжні організації (наприклад, скаути, наставники, молодіжні клуби та ін.); спортивні організації або

організації, які пов'язані з проведенням дозвілля; жіночі групи; організації, які займаються проблемами захисту миру; громадські організації, які займаються проблемами здоров'я; інші організації та групи.

Результати розрахунку індексу «Критерій толерантності», його субіндексів та індексу «Сфера Толерантності» наведено у табл. 3.9

Таблиця 3.9

Індекс «Критерій толерантності» та індекс «Сфера Толерантності»
за 1999 рік

Країна	Індекс соціальної активності	Індекс дивергентності	Індекс «Критерій толерантності»	Індекс «Сфера Толерантності»
Албанія	0,90	2,72	2,44	3,19
Алжир	0,80	1,26	1,88	2,91
Аргентина	0,22	5,25	2,06	4,69
Австрія	0,39	6,57	2,69	4,69
Бангладеш	1,72	2,43	2,87	3,24
Білорусь	0,10	4,72	1,40	3,41
Бельгія	0,60	6,18	2,90	4,78
Болгарія	0,14	4,20	1,55	3,39
Канада	0,78	5,76	3,25	5,23
Чілі	0,40	4,49	2,34	4,39
Китай	0,47	2,70	2,08	3,24
Хорватія	0,24	4,01	1,88	3,36
Чеська республіка	0,34	6,51	2,48	4,06
Данія	0,47	7,71	2,98	5,77
Естонія	0,17	4,59	1,67	4,51
Фінляндія	0,54	5,98	2,88	4,67
Франція	0,20	6,30	2,01	5,10
Німеччина	0,17	6,15	1,99	5,03
Греція	0,66	6,48	3,11	4,22
Угорщина	0,15	3,50	1,47	2,78
Ісландія	0,47	8,12	3,07	4,65
Індія	0,69	4,66	2,63	3,43
Ірландія	0,40	5,05	2,46	4,43
Італія	0,31	5,49	2,20	4,90
Японія	0,24	5,92	2,04	5,11
Корея, Рес.	0,57	4,30	2,60	3,07
Киргизька Республіка	0,29	2,96	1,82	3,61
Латвія	0,12	3,41	1,35	4,23
Литва	0,08	3,55	1,21	3,03
Люксембург	0,54	6,75	2,95	5,24
Македонія	0,54	3,01	2,10	3,91
Мальта	0,25	3,78	1,91	3,02
Мексика	0,42	4,67	2,53	3,90
Молдова	0,46	3,81	2,20	3,57

Продовження таблиці 3.9

Мароко	0,10	2,70	1,18	1,90
Нідерланди	0,81	7,67	3,47	5,56
Нігерія				3,01
Перу	0,35	3,64	2,09	4,54
Філіпіни	0,72	4,40	2,79	3,21
Польща	0,12	3,90	1,45	3,41
Португалія	0,11	4,50	1,49	4,83
Пуерто-Ріко	0,51	4,52	2,66	4,38
Румунія	0,12	3,45	1,40	3,82
Російська Федерація	0,06	3,75	1,06	3,80
Сербія і Чорногорія	0,10	3,22	1,26	3,82
Сінгапур	0,25	4,11	1,94	3,84
Словацька Республіка	0,39	5,60	2,40	3,56
Словенія	0,35	5,98	2,47	4,42
Південно-Африканська Республіка	0,71	3,63	2,59	4,03
Іспанія	0,22	6,06	2,10	5,08
Швеція	0,87	8,08	3,73	6,26
Танзанія	2,17	2,02	2,94	3,88
Турція	0,05	3,24	0,94	2,61
Уганда	1,06	2,36	2,57	3,10
Україна	0,11	3,76	1,32	3,73
Великобританія	0,38	5,45	2,46	4,80
США	1,31	5,06	3,75	5,06
Венесуела	0,74	3,80	2,85	3,65
В'єтнам	1,24	2,70	2,93	3,73
Зімбабве	0,40	2,26	1,75	3,63

Примітка. Таблиця складена за даними [247, 248].

Перш ніж ми перейдемо до порівняльного аналізу рівня толерантності в різних країнах, підкреслимо, що розраховані індекси відображають рівень толерантності, який склався у 1999 р. Нажаль, ми не можемо провести порівняльний аналіз у часі із-за відсутності відповідних даних.

Аналіз даних табл. 3.9 виявив досить цікаві факти. Так, субіндекс «Соціальної активності» у своїй більшості має досить низький рівень і не досягає одиниці. Практично не можливо згрупувати країни за будь-якою ознакою. Мінімальне значення субіндексу «Соціальної активності» дорівнює 0,05 – для Турції, а максимальне 2,17 – для Танзанії.

Показники субіндексу «Дивергентність» коливаються у межах від 1,26 до 8,11. На відміну від субіндексу «Соціальної активності» значення цього індикатора толерантної поведінки можливо згрупувати за рівнем соціально-економічного розвитку країни. Країни з високим рівнем розвитку демонструють і високий рівень значення субіндексу «Дивергентність». Що стосується індексу «Сфера Толерантності», то найменший рівень спостерігається у Мароко – 1,9, а найбільший у Швеції – 6,26. Значення цього індексу також практично не можливо згрупувати за якоюсь ознакою, хоча можливо відслідкувати загальну тенденцію – країни з більш високим рівнем

соціально-економічного розвитку мають більший рівень індексу «Сфера Толерантності».

Наступною нормою, оцінка якої проведена за даними світових опитувань міжнародною та європейською організаціями, які досліджують цінності в різних країнах, є довіра. Рівень довіри у суспільстві оцінюється за двома показниками «Міжособистісна довіра», що означає довіру до інших членів суспільства та «Інституціональна довіра», який вимірює довіру до політичних, громадських та комерційних організацій. Індeksi розраховані на основі опитувань проведених міжнародною та європейською організаціями, які досліджують цінності в різних країнах. Нами розраховано індeksi для 60 країн у 1999 році та 45 країн у 2008 році. Крім того, 31 країна присутня в двох вибірках і ми можемо простежити зміни, що відбулись в національних економічних системах цих країн, а також з досліджуваними показниками.

Індекс «Міжособистісна довіра» розраховано як середня за наступним питанням:

як Ви вважаєте, більшості людей можна довіряти чи потрібно бути дуже обережним у стосунках з людьми?

1 – більшості людей можна довіряти;

2 – необхідно бути дуже обережним у стосунках з людьми [246].

Індекс «Інституціональна довіра» складається із 14 показників, які розраховано окремо як середня. Всі базові показники характеризують один фактор – рівень довіри громадян до деяких організацій та громадських інститутів і тому можуть бути об'єднані в одному індексі. Підтвердженням внутрішньої узгодженості вимірювальної шкали слугує коефіцієнт альфа Кронбаха, що дорівнює 0,703 у 1999 році.

Агрегований індекс «Інституціональна довіра» розраховано як середня геометрична за наступним питанням:

1) я назву Вам деякі організації та громадські інститути. Скажіть, наскільки Ви довіряєте кожній з них: повністю довіряєте, деякою мірою довіряєте, не дуже довіряєте або зовсім не довіряєте?

Церква; Збройні сили; Преса; Профспілки; Міліція; Парламент; Державні служби; Система соціального забезпечення; Європейський Союз; НАТО; Організація Об'єднаних Націй (ООН); Великі компанії; Організації з охорони довкілля; Політичні партії.

Відповідь: 1 – повністю довіряю; 2 – деякою мірою довіряю; 3 – не дуже довіряю; 4 – зовсім не довіряю [246].

Всі індeksi мають різні оціночні шкали. Отже, всі показники необхідно привести до однієї оціночної шкали, що дозволить нам проводити різні математичні та статистичні операції. Нами обрана десятибальна оціночна шкала. Результати розрахунків за 1999 рік наведено у таблиці 3.10.

За даними наведеними у табл. 3.10 неможливо стверджувати, що високий рівень загальнолюдської довіри притаманний виключно країнам з розвинутим громадянським суспільством та значними економічними досягненнями.

Таблиця 3.10

Індекс «Міжособистісна довіра» та Індекс «Інституціональна довіра»
за 1999 р.

Країна	Індекс Міжособистісна а довіра	Недержавн і інститути та організації	Політичн і інститути	Міжнародн і організації	Індекс Інституціона льної довіри
Албанія	3,19	5,03	5,34	7,71	5,92
Алжир	2,01	5,35	5,65	2,70	4,34
Аргентина	2,38	4,47	3,43	4,87	4,21
Австрія	4,05	4,84	5,50	4,59	4,96
Бангладеш	3,12	7,80	7,24	8,05	7,69
Білорусь	4,77	5,30	4,87	4,69	4,94
Бельгія	3,76	4,69	4,93	5,07	4,89
Болгарія	3,43	4,07	4,78	5,02	4,60
Канада	4,50	5,23	5,85	5,94	5,66
Чілі	3,05	5,78	5,09	5,74	5,53
Китай	5,91	6,08	7,12	4,87	5,95
Хорватія	2,66	4,74	5,13	5,32	5,06
Чеська республіка	3,15	4,13	4,22	5,10	4,46
Данія	6,99	5,29	6,07	5,24	5,52
Естонія	3,06	4,86	4,69	4,63	4,72
Фінляндія	6,22	5,35	6,17	4,63	5,35
Франція	3,00	4,69	5,34	5,27	5,09
Німеччина	4,13	4,81	5,39	5,20	5,13
Греція	3,14	4,07	4,36	2,98	3,75
Угорщина	2,97	4,38	4,97	5,64	4,97
Ісландія	4,70	5,39	5,97	5,54	5,63
Індія	4,69	6,26	5,94	5,71	5,96
Ірландія	4,22	5,40	5,94	5,99	5,77
Італія	3,94	5,19	5,25	6,11	5,50
Японія	4,88	4,51	5,00	5,89	5,10
Корея, Республіка	3,46	5,38	5,01	5,93	5,43
Киргизька Республіка	2,50	5,24	4,61	5,40	5,07
Латвія	2,54	5,23	4,83	4,60	4,88
Литва	3,24	5,38	4,29	4,79	4,80
Люксембург	3,34	5,19	5,90	5,98	5,68
Македонія	2,22	4,08	4,03	4,29	4,13
Мальта	2,86	5,74	5,80	5,56	5,70
Мексика	2,92	5,29	4,16	4,57	4,65
Молдова	2,32	5,45	4,93	6,43	5,57
Мароко	3,12	5,18	5,01	2,72	4,13
Нідерланди	6,38	5,26	5,41	5,26	5,31
Нігерія	3,30	7,28	5,46	6,90	6,50
Перу	1,96	5,04	3,82	5,35	4,69
Філіппіни	1,76	6,63	6,44	6,57	6,55

Продовження таблиці 3.10

Польща	2,70	5,56	5,32	5,52	5,47
Португалія	1,90	5,94	5,79	6,14	5,95
Пуерто-Ріко	3,04	5,95	5,20	6,78	5,94
Румунія	1,91	5,56	4,89	4,68	5,03
Російська Федерація	3,13	4,31	4,50	3,05	3,90
Сербія і Чорногорія	2,78	4,46	4,93	2,86	3,97
Сінгапур	2,52				
Словацька Республіка	2,41	5,55	5,26	4,93	5,24
Словенія	2,95	5,02	4,75	4,98	4,91
Південно- Африканська Республіка	2,06	6,77	6,01	6,23	6,33
Іспанія	4,47	4,71	5,22	4,85	4,92
Швеція	6,97	5,23	5,65	5,09	5,32
Танзанія	1,73	7,35	7,43	7,72	7,50
Турція	1,61	4,96	5,65	4,33	4,95
Уганда	1,69	6,94	6,81	6,70	6,82
Україна	3,45	4,84	4,75	4,78	4,79
Великобританія	3,68	4,29	5,82	5,16	5,05
США	4,22	5,49	6,09	5,76	5,77
Венесуела	2,43	5,65	4,87	5,20	5,23
В'єтнам	4,70	6,00	8,45	6,23	6,81
Зімбабве	2,07	6,86	6,01	5,53	6,11

Примітка. Таблиця складена за даними [247, 248].

Із таблиці 3.10 видно, що Сінгапур та Мальта належать до високорозвинутих країн, але мають низький рівень довіри, який дскладав у 1999 р. 2,52 та 2,86 відповідно. Водночас, Китай, який відноситься до транзитивних країн має високий рівень довіри – 5,9. Високий рівень загальнолюдської довіри демонструють країни Північної Європи, так у Данії він дорівнював 6,99, а у Швеції – 6,97.

Якщо продовжити наш порівняльний аналіз за географічним розташуванням країн, то можна спостерігати наступні результати. Країни, які мають низький рівень міжособистісної довіри за переважною більшістю розташовані на Африканському та Латиноамериканському континентах. Найбільший рівень міжособистісної довіри спостерігається в країнах Північної Європи. Що стосується рівня інституціональної довіри, то ми не можемо згрупувати країни за географічною приналежністю, досить великі розбіжності за досліджуваною ознакою у країн, що належать до одного регіону.

Нами були розраховані індекси «Міжособистісна довіра» та Індекс «Інституціональна довіра» за 2008 рік, результати яких наведено у додатку Д.

Основну частину вибірки складають Європейські країни, які відносяться до високорозвинених країн. Загалом ми можемо прослідкувати динаміку зміни рівня довіри лише для країн Європейського союзу, які у своїй більшості

відносяться до високорозвинених. Виключення складають країни, які входили до складу Радянського Союзу та окремі учасники «соцтабору» – їх економіки все ще перебувають у транзитивному стані. Такий обмежений склад даної вибірки може суттєво вплинути на результати аналізу і привести до хибних висновків. У результаті зміни складу вибірки буде неадекватно відображено динаміку зміни рівня довіри, а також кореляційний зв'язок між довірою та добробутом, а також оточуючим середовищем. Зважаючи на це, ми вважаємо за недоцільним використовувати оцінку норми «довіра» за 2008 рік у своїх подальших дослідженнях.

Таким чином, нами був проведений розрахунок всіх індексів, які кількісно оцінюють базові складові елементи інституціонального середовища. Разом з тим, оскільки інституціональне середовище представляє собою не просто набір відповідних елементів, а характеризується тісним їх взаємозв'язком, то важливим етапом в реалізації мети даного дослідження є підтвердження даного взаємозв'язку за допомогою кількісного аналізу.

РОЗДІЛ 4 КОМПАРАТИВНИЙ АНАЛІЗ ІНСТИТУЦІОНАЛЬНОГО СЕРЕДОВИЩА ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ РІЗНИХ КРАЇН СВІТУ

4.1 Основні тенденції розвитку інституціонального середовища економічних систем

За результатами теоретичних досліджень нами були виділені норми, які формують інституціональне середовище економічної системи, та визначені основні показники їх кількісного виміру. Наступним завданням стає виявлення їх динаміки у часі та встановлення сили впливу кожної із складових інституціонального середовища на соціально-економічний розвиток різних країн світу. При вирішенні даного завдання слід зосередити увагу на тому, що норми, які є структурними компонентами інституціонального середовища певної країни, тісно пов'язані і взаємодіють між собою. Тому визначення їхньої впливовості на розвиток має розглядатися через взаємозв'язки та синергетичні ефекти.

Зауважимо, що науковці, досліджуючи функціонування норм у суспільстві, звертали увагу на існування певного взаємозв'язку між ними. Так, в роботах Дж. Локка нерозривно пов'язані між собою терпимість та свобода, межами для яких слугує закон [111]. Крім того, вчений довів, що толерантність є найбільш прийнятним засобом для забезпечення зростання добробуту країни, до якого «безпосереднім чином призводять чисельність та працьовитість ... підданих» [111, с. 81].

Шведські економісти Н. Бергген та Т. Нільсан на основі емпіричних даних довели наявність позитивного зв'язку між економічною свободою та толерантністю. Вони використали «Індекс економічної свободи» та чотири показника толерантності, які були розраховані за результатами соціологічних досліджень «Світового опитування цінностей» та «Європейського дослідження цінностей». Взаємозв'язок досліджувався за допомогою регресивного аналізу, в ході якого було виявлено, що важливою складовою механізму, через який економічна свобода впливає на толерантність, є соціальна довіра [249].

Взаємозв'язок між толерантністю та рівнем економічного розвитку, конкурентоспроможністю і кількістю талановитих працівників на основі коефіцієнтів Спірмена і Пірсона намагалися встановити Дж. Дез, К. Діранзо, Т. Тімен. Вченими було з'ясовано, що більш толерантні країни є одночасно і більш конкурентоспроможними, мають високий рівень економічного розвитку та велику концентрацію талановитих працівників. Разом з тим, результати їх аналізу засвідчили, що толерантність, незважаючи на те, що вона є важливим фактором економічного процвітання, сама по собі не може сприяти економічному розвитку [185].

Дослідженням взаємозв'язку між нормою довіри і рівнем корупції займалася німецький економіст Іна Куббе. На прикладі 24 Європейських країн вона встановлювала взаємозв'язок між «Індексом сприйняття корупції» (The Corruption Perceptions Index) та оцінкою рівня довіри, отриманою європейською організацією, яка досліджувала цінності в різних країнах (the European Social

Survey). Багатомірний регресивний аналіз, проведений дослідницею, виявив, по-перше, існування сильного взаємозв'язку між рівнем корупції та нормою довіра, як міжособистісною, так і інституціональною і, по-друге, зниження рівня норми довіра під впливом корупції.

На це вказують тенденції у зміні рівня корупції і норми довіра у країнах Західної Європи і посткомуністичних країнах. Так, ряд країн посткомуністичного простору, а саме Польща, Словенія Естонія покращили свої показники, в той час як Іспанія, Греція, Португалія за цей період часу їх погіршила. Іна Куббе висунула припущення, що низький рівень міжособистісної довіри сприяє високому рівню корупції, яка, в свою чергу, негативно впливає на рівень довіри до політичних інститутів. Також вона припускає наявність причинно-наслідкового зв'язку між міжособистісною довірою, корупцією та інституціональною довірою, де корупція виступає у якості змінного посередника між різними видами довіри. Отже, зростання міжособистісної довіри призведе до зростання інституціональної довіри.

Разом з тим, дослідниця відзначає деякі специфічні особливості для двох досліджуваних груп країн. Так, для країн Західної Європи вона відмічає наявність більш тісного зв'язку між міжособистісною довірою і корупцією, а для посткомуністичних країн – між інституціональною довірою та корупцією. На її думку, подібна залежність означає, що для країн посткомуністичного простору покращення в управлінні державою і наявність ефективного уряду буде сприяти зростанню демократії і підвищить довіру до політичних інститутів. Отже, держава може генерувати довіру громадськості тільки тоді, коли громадяни вважають, що сама держава є надійною [250].

Нідерландський економіст С. К. Таварес досліджував взаємозв'язок між свободою слова та корупцією. Він дійшов до висновку, що в країнах, у яких було прийнято антикорупційні закони, у перші 5 років спостерігалось зростання рівня корупції. Вчений стверджує, що такий на перший погляд парадоксальний результат є наслідком покращення свободи слова завдяки більш вільному доступу як громадян, так і преси до інформації про діяльність уряду і законодавчої влади. Крім того, С. К. Таварес відзначив тенденцію зниження рівня корупції в країнах з мажоритарною виборчою системою, та відсутність такого зв'язку в країнах, де використовується пропорційна виборча система [251].

Досить цікавого висновку дійшли американські економісти М. Свелехін та Д. Стенсел, встановлюючи зв'язок між рівнем економічної свободи, корупцією та рівнем соціально-економічного розвитку країни. У своїх дослідження вони використали вибірку із 60 країн з різним рівнем соціально-економічного розвитку і побудували мультирегресну модель взаємозв'язку між означеними факторами. Їх висновки ідуть всупереч існуючим поглядам, що корупція є стримуючим фактором для зростання економіки. Вчені вважають, що за інших рівних умов корупція знижує економічне зростання у випадку, коли економічні агенти мають мало вибору (тобто рівень економічної свободи в країні низький). Корупція допомагає обійти надмірний контроль з боку держави, розширюючи таким чином можливості вибору господарюючих суб'єктів і, тим самим, сприяє

зростанню. Для ілюстрації своїх висновків вони приводять приклад Китаю. Вчені вважають, що їхні результати необхідно враховувати при формуванні економічної політики, особливо країнам з перехідною економікою [252].

Дослідженням взаємозв'язку між суспільними цінностями та рівнем економічної свободи займаються українські вчені Л.В. Пан та Н.В. Романченко. Вони провели розрахунки коефіцієнтів кореляції між «Індексом економічної свободи» і параметрами суспільних цінностей в моделі Г. Хофстеда та встановили сильний зворотній зв'язок між рівнем економічної свободи і показником дистанції влади (із зростанням рівня дистанції влади рівень економічної свободи зменшується). Характер виявленого зв'язку, як стверджують вчені, вказує на зростання обмежень існуючого бізнес-середовища та посилення втручання держави в економіку. Ними також встановлено прямий сильний зв'язок між рівнем економічної свободи і показником індивідуалізм. Загалом вчені дійшли висновку, що суспільні цінності впливають на рівень соціально-економічного розвитку країн, а також на рівень економічної свободи. Разом з тим, зважаючи на об'єктивні специфічні риси розвитку для кожної з країн, загальної культурної моделі, яка б могла забезпечити автоматичний успіх для всіх, не існує [253].

Значна кількість робіт представників вітчизняної та світової науки присвячена аналізу зв'язку між рівнем економічної свободи і рівнем демократії в країні. Загалом у своїй більшості вчені додержуються погляду, що за окремими показниками економічної свободи та демократією існує зв'язок – наприклад, між такими індикаторами, як витрати уряду та регулювання економічних процесів, а також обмеження операцій на міжнародній біржі. З іншого боку, між такими показниками, які гроші та рівень інфляції, дискримінаційне оподаткування у більшості робіт зв'язок не виявлено. Також, багато вчених ставлять під сумнів наявність зв'язку між рівнем демократії та економічною свободою [254-256].

Проблемі взаємозв'язку між інституціональною довірою та урядом в умовах кризи було присвячено щорічний огляд «Погляд на уряд» (Government at a Glance 2013). В огляді вказується на важливість такого взаємозв'язку, оскільки від нього залежить ефективність проведення в поточному та майбутньому періодах соціально-економічної політики. Окрім того, автори огляду наголошують на необхідності розширення дослідження норми довіра та з'ясування характеру її впливу на суспільство в цілому, покращенні процедури, методології та стандартизації такого дослідження [257].

У цілому аналіз наукової літератури виявив, на наш погляд, деякий недолік у дослідженні зв'язків між самими нормами, а також між нормами та добробутом. Так, наприклад, вибірки країн, в рамках яких проводився статистичний аналіз, носять, як правило, загальний характер і включають в себе групи країн з різним рівнем розвитку людського потенціалу. Це, на наше переконання, може впливати на точність результатів дослідження, тому необхідні розрахунки зв'язків у вибірках, до складу яких входять країни з однаковим рівнем розвитку.

Разом з тим, наявність значної кількості розробок з даної наукової проблематики дозволяє стверджувати, що, по-перше, між різними елементами інституціонального середовища існує тісний зв'язок та, по-друге, такий зв'язок впливає на розвиток і функціонування як самої системи у цілому, так і на її окремі елементи. Тому, зважаючи на об'єктивний взаємозв'язок та взаємовплив системи та її складових елементів, важливим є аналіз не тільки якісного, але й кількісного характеру такого взаємозв'язку окремих норм та економічної системи у цілому.

Спочатку розглянемо тенденції розвитку середніх величин індексів, що вимірюють рівень відповідної норми та добробуту. Як вже підкреслювалося раніше, в нашому дослідженні рівень добробуту вимірюється за допомогою «Індексу розвитку людського потенціалу». Значення середньосвітових величин по кожному індикатору, що вимірюють обрані нами норми, представлено у таблицях 4.1, а їх графічна інтерпретація на рис. 4.1-4.6.

Таблиця 4.1

Динаміка середньосвітових величини показників добробуту та інституціональних складових за 1995-2012 рр.

Норми	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Індекс розвитку людського потенціалу	5,89	нд	нд	нд	нд	6,22	нд	нд	нд
Індекс фізичної свободи	2,49	нд	нд	нд	нд	2,93	нд	нд	нд
Індекс економічної свободи	5,96	5,86	5,87	5,89	5,92	5,98	6,08	6,12	6,17
Контроль над корупцією	нд	5,48	нд	5,46	нд	5,45	нд	5,44	5,45
Рента в бюджетній сфері	нд	нд	нд	нд	5,06	5,91	5,35	4,72	4,87
Верховенство права	нд	5,38	нд	5,37	нд	5,37	нд	5,36	5,36
Політична стабільність і відсутність насилля	нд	5,35	нд	5,35	нд	5,35	нд	5,34	5,38

Продовження таблиці 4.1

Норми	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Індекс розвитку людського потенціалу	нд	6,44	6,50	6,57	6,63	6,66	6,71	6,73	6,76
Індекс фізичної свободи	нд	3,37	3,44	3,45	3,53	3,69	нд	нд	нд
Індекс економічної свободи	6,17	6,15	6,19	6,20	6,20	6,14	6,11	6,21	6,21
Контроль над корупцією	5,41	5,41	5,43	5,43	5,45	5,43	5,43	5,43	5,42
Рента в бюджетній сфері	4,55	4,53	3,61	3,89	4,10	5,49	4,73	нд	нд
Верховенство права	5,37	5,36	5,37	5,39	5,39	5,38	5,38	5,37	5,36
Політична стабільність і відсутність насилля	5,37	5,37	5,38	5,38	5,38	5,36	5,35	5,37	5,37

Примітка: н/д – немає даних.

Нагадаємо, що «Індекс розвитку людського потенціалу» розраховується з 1990 року, але у 2010 році відбулись кардинальні зміни у методиці його розрахунку. Отже, показники за 1990-1999 роки і з 2010 року не підлягають порівнянню. Виключення складає 1995, 2000 та 2005 роки, дані за які було розраховано за допомогою ретроспективного аналізу та оцінкою середньої тривалості навчання американськими вченими Р. Барроу і Дж. В. Лі [258].

На рис. 4.1 та рис. 4.2 у графічному вигляді представлена динаміка середньосвітових значень «Індексу розвитку людського потенціалу» та «Індексу фізичної свободи» відповідно. Як видно із рис.4.1 у зростанні «Індексу розвитку людського потенціалу» можливо виділити два періоди, в яких темпи росту були відмінні. Так за період 1995-2005 рр. значення індексу зросло на 0,55 пунктів, а з 2006 року темпи росту уповільнились і за період 2006-2012 рр. ріст відбувся на 0,32 пункти.

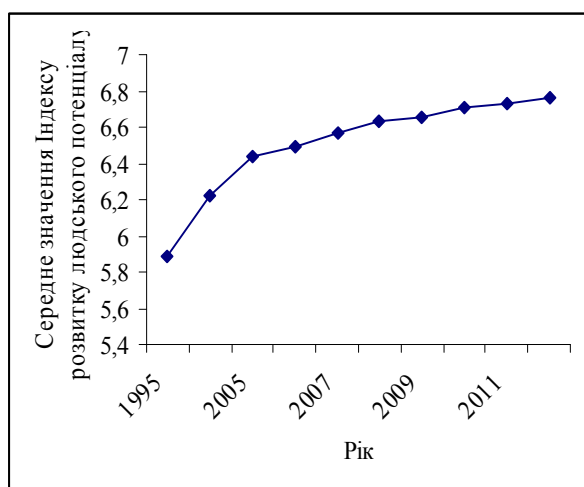

Рис. 4.1 – Динаміка «Індексу розвитку людського потенціалу»

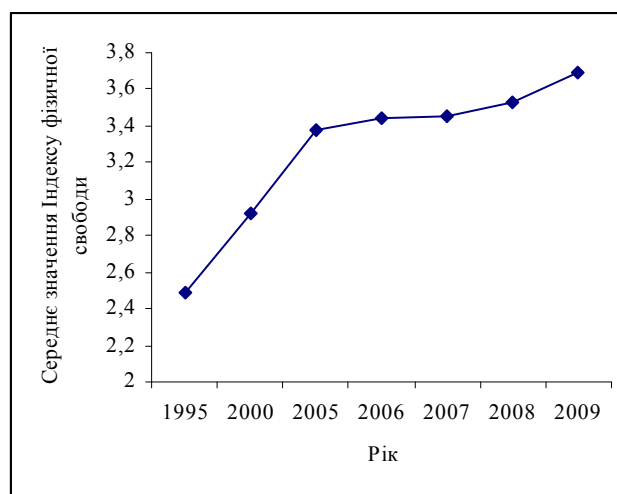

Рис. 4.2 – Динаміка «Індексу фізичної свободи»

Як видно із рис. 4.2 динаміка середньосвітових величин «Індексу фізичної свободи» відповідає динаміці «Індексу розвитку людського потенціалу», хоч при цьому темпи приросту є більш значними. Також спостерігається два періоди у рості величини «Індексу фізичної свободи». У період 1995-2005 рр. величина індексу зросла на 0,88 пункти, а у 2006-2009 році – на 0,32. Темпи приросту «Індексу фізичної свободи» за п'ятирічний період складають: у 1995-2000 рр. – 17,67%, у 2000-2005 рр. – 15,01%, а 2005-2009 рр. – 9,49%, тобто темпи зростання індексу уповільнюються. Слід зазначити, що світова фінансова криза практично не вплинула на індекс, вочевидь тому, що він стосується базових потреб людини. Попри всі труднощі світова спільнота не знизила турботи по відношенню до найбільш вразливих країн, громадяни яких потребували допомоги у підтриманні своїх елементарних потреб.

Загалом, як видно на рис. 4.1 «Індексу розвитку людського потенціалу» та рис.4.2 «Індексу фізичної свободи», вони утримують позитивну тенденцію зростання, хоч із значним зниженням темпів приросту. За досліджуваний період 1995-2012 рр. середньосвітове значення «Індексу розвитку людського потенціалу» зросло на 0,87 пунктів, а «Індексу фізичної свободи» на 1,20 пункти.

Наступним розглянемо динаміку середньосвітових значень «Індексу економічної свободи», графічне зображення яких представлено на рис 4.3.

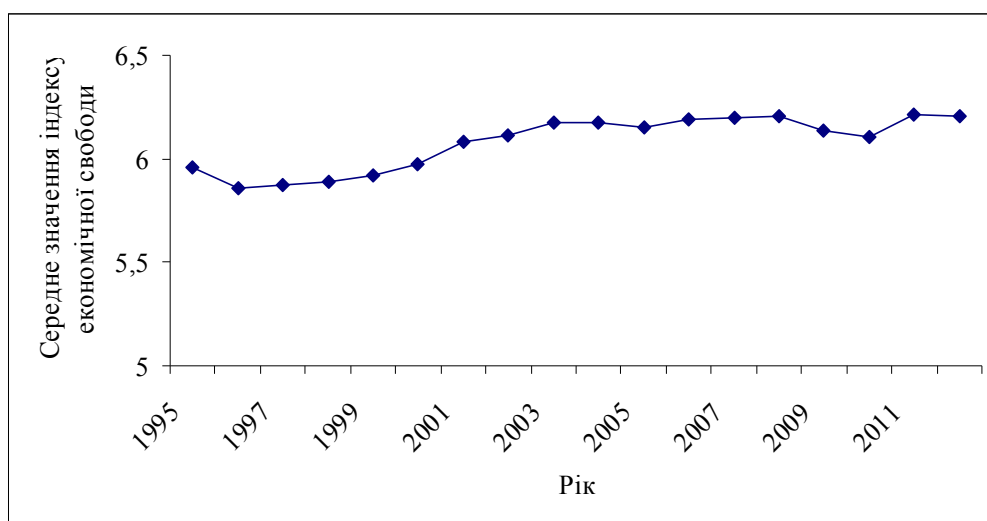

Рис. 4.3 – Динаміка «Індексу економічної свободи»

Основною тенденцією за досліджуваній період зміни «Індексу економічної свободи», як ілюструє даний рисунок, є його зростання. Крім того, динаміка «Індексу економічної свободи» досить нерівномірна, в ній присутні доволі різкі коливання значень. Так, звертають на себе увагу значення падіння у 1996-1999 рр. із наступним зростанням і друге різке падіння у 2009-2010 рр. та зростання даного показника у 2011-2012 рр. Перший період зниження індексу припадає на «Азійську фінансову кризу» 1997-1998 рр., наслідки якої відчула значна кількість країн не тільки цього регіону. Друге значне падіння відповідає світовій фінансово-економічній кризі 2008-2010 рр.

Відзначимо, що скорочення розмірів економіки внаслідок кризи є передбачуваним явищем, але питання падіння рівня економічної свободи залишається відкритим. Так, низка країн, у тому числі й провідних, у якості антикризових заходів ухвалили рішення, які призвели до скорочення економічної свободи, а інші застосували механізми урегулювання кризи, що не послабили її позицій. У звіті за 2010 рік відмічено, що «у цілому, ситуація в цій сфері погіршилась у 98 країнах із 179, для яких розраховувався Індекс» [180]. Загалом, рівень економічної свободи у світі в 2012 році у порівнянні з 1995 роком зріс на 0,25 пункти.

Слід зазначити, що в період економічної кризи суттєво змінюється модель поведінки економічних агентів, які часто приймають рішень під впливом різних «груп інтересів», що збільшує невизначеність і не прогнозованість перебігу подій. Більшість держав у спробах зберегти «status quo ante» формує економічну політику, яка значно скорочує економічну свободу підприємництва шляхом порушення прав власності, встановленням жорстких регуляторних норм на різних ринках, а також збільшенням державних витрат.

Підтвердженням зростання рівня делінквентної поведінки членів суспільства у період економічної кризи може слугувати норма рентоорієнтованої поведінки. Динаміка зміни середніх значень показників, які в нашому дослідженні вимірюють вказану норму, представлено на рис. 4.4 та 4.5.

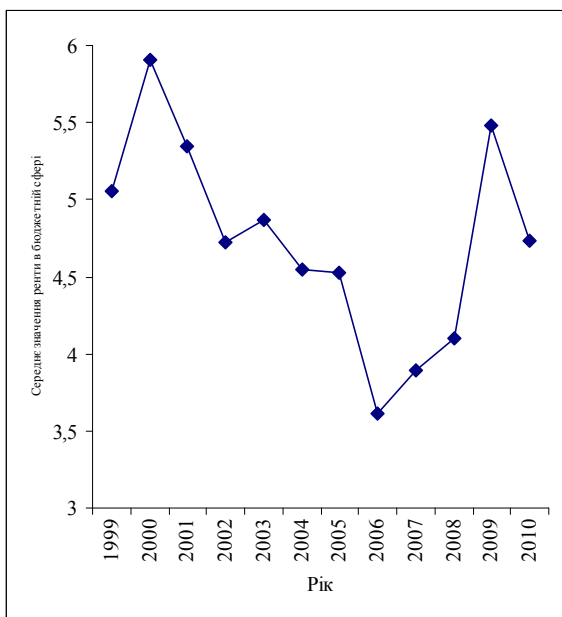

Рис. 4.4 – Динаміка «Ренти в бюджетній сфері»

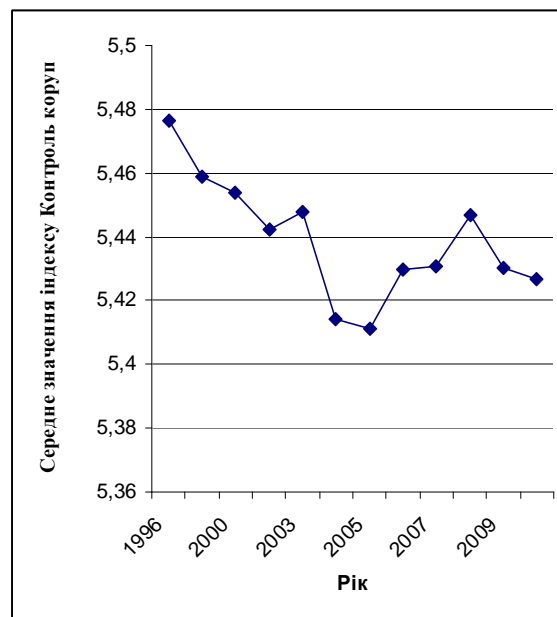

Рис. 4.5 – Динаміка індексу «Контроль корупції»

На рис. 4.4 ми можемо спостерігати значні коливання середньої величини «Ренти в бюджетній сфері» протягом досліджуваного періоду 1999-2010 рр. Загалом чітко простежується дві тенденції: зниження в період 2001-2006 рр. на 1,74 пункти і зростання рівня втрат суспільства від рентоорієнтованої поведінки у 2007-2009 рр. на 1,6 пункти. Перший період припадає на відносно стабільну економічну ситуацію у світі, яка встановилась після «Азійської фінансової кризи», другий – на період світової фінансово-економічної кризи, негативні наслідки якої відчуваються і до сьогодні.

Що стосується динаміки зміни середньосвітових значень величини індексу «Контроль корупції» (рис. 4.5), то він має стійку тенденцію до зниження з різкими коливаннями показника. Крім того, для цього індексу можливо виділити три часових відтинки з різними тенденціями розвитку. Так у період 1996-2005 рр. спостерігається падіння величини індексу на 0,07 пункти. Слід нагадати, що індекс вимірюється за 10 бальною шкалою і чим вище його значення, тим меншими є корупційні прояви у суспільстві. З 2005 року по 2008 рік спостерігається зростання величини індексу на 0,04 пункти, а отже зменшення корупційних проявів, але з 2009 року знов спостерігається його зниження. Це означає, що в цілому у світі середній рівень корупції зростає.

Для аналізу тенденцій розвитку наступного базового елемента інституціонального середовища – норми «правова поведінка», розглянемо динаміку середньосвітового значення індексів «Політична стабільність і відсутність насилля», «Верховенство права», які представлено на рис. 4.6.

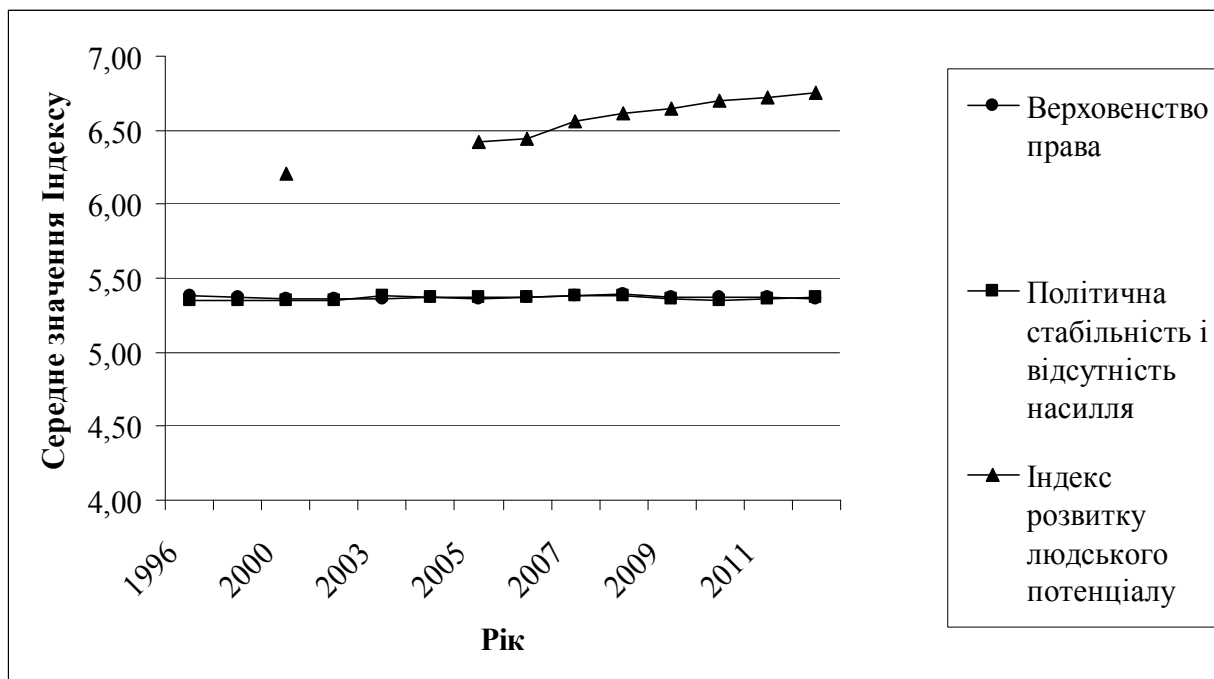

Рис. 4.6 – Динаміка середньосвітових значень досліджуваних індексів

Як видно з даного рисунку, середні значення індексів «Політична стабільність і відсутність насилля» і «Верховенство права» практично співпадають, а також мають досить слабку тенденцію до зниження за досліджуваний період з 1996 р. по 2012 р. Так, середньосвітове значення індексу «Політична стабільність і відсутність насилля» за вказаний період зросло на 0,02 пункти, а що стосується значення індексу «Верховенство права», то він втратив 0,02 пункти. Загалом така тенденція вказує на досить неприємні тенденції у зростанні рівня порушень прав людини з боку влади, зростання кримінальних злочинів, порушення прав власності тощо.

У якості підсумкового аналізу загальних тенденцій розвитку інституціональних складових у світі за період 1995-2010 рр. можна стверджувати, що у цілому ці тенденції є позитивними, незважаючи на негативні наслідки світової фінансово-економічної кризи. Виключенням є розвиток індексу «Верховенство права», що може, на наш погляд, призвести до несподіваних негативних наслідків у зміні інституціонального середовища. Такий висновок базується на ролі норми «правова поведінка» в структурі інституціонального середовища, оскільки саме «правова поведінка» слугує межею для таких норм як свобода, толерантність та рентоорієнтована поведінка.

На наш погляд, важливим моментом для з'ясування закономірностей впливу інституціонального середовища на соціально-економічний розвиток є групування країн за певними спільними ознаками. Так, пропонуємо розглянути тенденції розвитку обраних складових інституціонального середовища через виокремлення групи країн з позитивними тенденціями, тобто які покращили свої показники за досліджуваний період та групи країн з негативними тенденціями, які втратили у попередньо досягнутих результатах. Для реалізації

даної мети і більш детального дослідження нами було обрано власні показники – «Індекс фізичної свободи» та «Рента в бюджетній сфері».

Перш за все розглянемо зміни, які відбулись з «Індексом фізичної свободи» по країнам за період 1995-2009 рр. та виділимо країни з темпами росту нижчими за 20% та темпами росту більшими за 90%. Результати аналізу представлено в додатку Е. В таблиці Е.1 наведено абсолютний приріст індексу та його субіндексів, коефіцієнт росту індексу та темп росту індексу. За базисний рівень прийнято показники 1995 року.

Серед 17 країн з низькими темпами росту є 5 країн, які відносяться за класифікацією «Індексу розвитку людського потенціалу» до групи країн з дуже високим рівнем розвитку людського потенціалу. Основними факторами, які стримують розвиток цієї категорії країн є надмірне споживання продуктів харчування та зниження рівня безпеки. Країни, що мають високий темп росту «Індексу фізичної свободи» належать до групи з низьким рівнем розвитку «Індексу розвитку людського потенціалу». Для цих країн основними факторами, які сприяли зростанню виявились ті ж самі, що і для країн з низькими темпами росту – зменшення рівня недоїдання та покращення рівня безпеки, а також поліпшення показника «Гідне житло» та «Індексу освіти».

Що стосується дослідження динаміки змін пошуку ренти у бюджетній сфері, то, на наш погляд, провадити його по країнам не доцільно. Якщо проаналізувати графічний вигляд динаміки даного показника (рис. 4.4), то його параметри за досліджуваний період різко коливаються, а загалом середнє значення на початку досліджуваного періоду практично дорівнює йому в кінці. Зазначимо, що вибірка не зазнавала змін у складі країн за досліджуваний період, що гарантує адекватність результатів оцінки. На наш погляд, більш інформативним у цьому випадку буде провести аналіз основних статистичних показників розрахованих по країнам. Згруповані показники описової статистики по країнам представлено у додатку Ж.

Як видно із додатку Ж у значній кількості країн, незалежно від рівня економічного розвитку, спостерігаються досить високі втрати від пошуку ренти у сфері бюджетного фінансування. Необхідно відмітити, що цей вид рентоорієнтованої поведінки належить еліті країни, а саме представникам законодавчої влади – членам парламенту. Тільки вони мають повноваження формувати бюджет країни і відповідно мають можливості використовувати його кошти за напрямками, які принесуть їм вигоди.

Особливу увагу до себе привертає значення ренти у 69,13% в Індонезії 2005 року. Цю цифру необхідно прокоментувати. В першу чергу, це пояснюється жахливими наслідками цунамі 2004 року, коли за даними інформаційних агенцій 180 тис. осіб загинуло. Первісний кошторис на відновлення складав 5 млрд. доларів США, а період ліквідації наслідків оцінювався близько 10 років [259].

Досить цікаве явище спостерігається у 2009 та 2010 роках – у більшості країн відбулось значне зростання розмірів ренти у порівнянні з попередніми роками. На наш погляд, таке зростання пов'язано із наслідками світової кризи.

Так, наприклад, в США та Японії значні кошти були перерозподілені на користь статті «Економічна діяльність» за рахунок статті «Загальнодержавні функції», також суттєві кошти були отримані сектором «Житлово-комунальне господарство» у 2009 році. У 2010 році обсяги зазначених статей було повернуто до рівня 2008 року. Кошти, які були перерозподілені таким чином було спрямовано для підтримки на плаву великих фінансових посередників.

Отже, з цього ми можемо зробити декілька висновків, що стосуються формування соціально-економічної політики в цих державах, а також про специфіку ринкових відносин. По-перше, в означених країнах існують групи тиску, які мають значний вплив на формування політики держави в цілому. Вони отримували значні преференції від урядів протягом до кризових років, які дозволяли їм проводити високоризиковані фінансові операції, що загалом відобразилось на їхній фінансовій стійкості. Як результат, ми можемо спостерігати парадоксальну ситуацію, коли в складних після кризових умовах виживають і далі досить успішно існують фірми, які згідно ринкових законів мали загинути як слабкі, не конкурентоздатні. Вони були врятовані втручанням з боку держави, що наводить на роздуми щодо існування тісних взаємозв'язків між підприємствами та чиновниками.

З метою виокремлення країн з високим рівнем ренти, а також із суттєвими коливаннями у часі розмірів втрат від рентоорієнтованої поведінки в процесі дослідження було обчислено середнє значення пошуку ренти за період 1999-2010 рр. та коефіцієнт варіації. Класифікація країн відбувалась у відповідності до встановлених нами граничних параметрів та їх комбінацій: 2,53 середня величина ренти для групи країн з дуже високим рівнем розвитку; 4,73 середня величина ренти для всіх країн; коефіцієнт варіації не більше 40,0% означає помірну змінюваність рівня розміру ренти; коефіцієнт варіації більше 60,0% означає суттєву змінюваність рівня розміру ренти. Результати аналізу представлено у додатку 3.

Як видно із додатку Ж мінімальний рівень показника пошуку ренти належить Франції – 0,83%, а максимальне – 15,22% відповідає Малаві. Франція характеризується як високорозвинена країна, зі сталими демократичними традиціями та державністю, яка нараховує сотні років. Республіка Малаві – слаборозвинена сільськогосподарська країна, з перехідним режимом, яка отримала незалежність у 1964 р. від Великобританії. Зазначимо, що Малаві має високий рівень коливань розмірів ренти у часі – 61,01%. Це свідчить про нестабільність як соціально-економічної, так і політичної системи країни. Крім того, відмічається високий рівень грантів у дохідній частині бюджету – у 2009 році він склав 43,2%, що означає наявність залежності у формуванні соціально-економічної політики держави від точки зору донорів. Серед досліджених країн колишнього СРСР найбільший розмір ренти має Україна – 9,38% при значному коливанні цього показника.

Країни, середня величина ренти і коефіцієнт варіації яких належать до множини «Коефіцієнт варіації $\leq 40,0 \cap$ Середня величина $\leq 2,53$ », можна охарактеризувати як країни зі стабільним розвитком соціально-економічної системи, в якій «групи тиску» значно обмежені у своїх діях. Розміри ренти в

даній групі країн за період кризи 2008-2010 рр. зросли не суттєво, в основному за рахунок перерозподілу на користь «соціальних» статей бюджету і залишились нижчими за середню величину. Зазначимо, що за виключенням Чилі, всі країни з цієї множини належать до групи з дуже високим рівнем розвитку. В наступній сукупності, яка відповідає опису «Коефіцієнт варіації $\geq 60,0 \cap$ Середня величина $\leq 2,53$ »

Загалом спостерігається стійка тенденція до уповільнення темпів росту в країнах групи з дуже високим рівнем розвитку. На наш погляд, однією із причин такого уповільнення є те, що за окремими факторами ці країни досягли верхньої межі добробуту при існуючому рівні розвитку та прийнятих норм і втратили перспективи росту. В той же час країни з низьким рівнем розвитку мають значні перспективи росту за всіма факторами.

4.2 Вплив інституціонального середовища на розвиток економічної системи

Дослідимо взаємозв'язок між виділеними нами нормами та економічною системою, а також взаємозв'язок між самими нормами у 1999 році. Вибірка 1999 року охоплює значну кількість країн, які належать до груп з різним рівнем розвитку людського потенціалу.

За допомогою кореляційного аналізу встановимо характер і тісноту взаємозв'язку між досліджуваними факторами. В першу чергу дослідимо весь об'єм вибірки за 60 об'єктами. Результати статистичного аналізу представлено у додатку И

У даному додатку И представлено кореляційну матрицю, розраховану за критерієм Пірсона, який вказує на лінійний зв'язок між факторами, а також таблиця з результатами розрахунку за критерієм Спірмена, який вказує на монотонний зв'язок між ними. У додатку И представлені лише значимі зв'язки, окрім того, якщо який-небудь показник був значимим за обома критеріями, то залишався більший за силою. Загалом встановлено 115 значимих зв'язків.

Проведений нами аналіз наукової літератури з приводу емпіричних досліджень взаємозв'язків з добробутом та різними нормами виявив факт, що всі вони були проведені виключно для вибірки країн з різним рівнем економічного розвитку. Результати досліджень не підлягають сумніву, але виходячи з того, що рівень добробуту, економічної свободи, контролю корупції та інших норм різний для окремої країни, необхідно, на наш погляд, зробити певне застереження. Оскільки склад інституціонального середовища і зв'язки між його елементами та економічною системою є специфічним для кожної країни, є вірогідність, що в різних випадках можуть бути відсутніми ті чи інші зв'язки, або вони можуть мати не суттєвий вплив.

Отже, виходячи з цього припущення необхідно провести емпіричні дослідження зв'язку між добробутом та нормами, виходячи з рівня соціально-економічного розвитку країни. Групування за рівнем добробуту проведено згідно класифікації країн прийнятої Програмою розвитку Організації

Об'єднаних Націй, виконання якої оцінюється «Індексом розвитку людського потенціалу». Отже, наша вибірка країн поділена на чотири групи. Перелік країн у відповідності до класифікації представлено в табл. 4.2.

Таблиця 4.2

Перелік країн за групами

Група	Назва країни
країни з дуже високим індексом розвитку людського потенціалу	Австрія, Бельгія, Канада, Чеська Республіка, Данія, Фінляндія, Франція, Німеччина, Греція, Ісландія, Ірландія, Італія, Японія, Південна Корея, Люксембург, Мальта, Нідерланди, Сінгапур, Словенія, Іспанія, Швеція, Великобританія, США
країни з високим індексом розвитку людського потенціалу	Албанія, Аргентина, Вірменія, Азербайджан, Болгарія, Колумбія, Коста-Ріка, Еквадор, Малайзія, Маврикій, Мексика, Перу, Румунія, Російська Федерація, Туреччина, Україна, Венесуела
країни із середнім індексом розвитку людського потенціалу	Китай, Сальвадор, Гватемала, Індія, Індонезія, Киргизія, Молдова, Пакистан, Філіппіни
країн з низьким індексом розвитку людського потенціалу	Бангладеш, Нігерія, Танзанія, Уганда, Зімбабве

Примітка. Таблиця складена за даними [186]

Відповідно зробленого нами припущення, наступним кроком є формування чотирьох вибірок, до кожної із яких входять лише країни з відповідним рівнем розвитку людського потенціалу. Результати кореляційного аналізу за критерієм Пірсона та критерієм Спірмена представлено у додатку И.

За результатами проведеного аналізу встановлено, що для кожної групи країн існує своя кількість зв'язків. Вони представлені в таблиці 4.3.

Таблиця 4.3

Кількість встановлених взаємозв'язків за групами країн

Група країн	Кількість значимих зв'язків
Загальна вибірка	115
з дуже високим індексом розвитку людського потенціалу	112
з високим індексом розвитку людського потенціалу	55
із середнім індексом розвитку людського потенціалу	35
з низьким індексом розвитку людського потенціалу	10

Отже, ми можемо стверджувати, що кожній групі країн з різним рівнем розвитку притаманна своя сукупність зв'язків, сила та спрямованість, яких також різна. Для більш детального дослідження встановленого феномену необхідно, перш за все, проаналізувати зв'язок між нормами та добробутом за

сформованою нами вибіркою. Необхідно зауважити, що за цією вибіркою можна дослідити зв'язок лише за 1999 рік, оскільки індекси «Критерій толерантності», «Сфера толерантності», «Міжособистісна довіра», а також соціокультурні цінності розраховані лише для цього року у зв'язку із відсутністю даних по інших роках.

Проведені статистичні дослідження зв'язку між рівнем толерантності як інституціональної норми, так і поведінкової диспозиції та рівнем добробуту виявили досить цікаві факти. Розрахункові значення коефіцієнтів кореляції наведено у додатку И.

Загалом встановлено значимий прямий кореляційний зв'язок між рівнем толерантності за двома ознаками та рівнем соціально-економічного розвитку країни. Згідно наших розрахунків у 1999 році непараметрична кореляція Спірмана за індексом «Критерій толерантності» складала 0,317, а за індексом «Сфера Толерантності» – 0,692.

Водночас, на тій самій вибірці кореляція Пірсона за першим індексом взагалі не мала суттєвого значення, а за індексом «Сфера Толерантності» складала 0,494. Отже, ми звернули увагу на парадоксальний факт, що зв'язок між індексом «Критерій толерантності» та «Індексом розвитку людського потенціалу» є суттєвим згідно непараметричній кореляція Спірмана, але за кореляцією Пірсона він відсутній. Наступним кроком ми провели статистичний аналіз для кожної групи країн та отримали результати, які наведено у додатку И. Вибіркові дані результатів цього аналізу приведено у табл. 4.4.

Таблиця 4.4

Взаємозв'язок між толерантністю та добробутом (кореляція Спірмана)

Показники	Індекс розвитку людського потенціалу (класифікація за рівнем розвитку)				
	загальна виборка	Дуже високо розвинені країни	Високо розвинені країни	Середньо розвинені країни	Низько розвинені країни
Індекс «Критерій толерантності»	0,317*	0,546**	0,066	0,033	-0,200
Індекс «Сфера Толерантності»	0,692**	0,698**	-0,059	0,181	-0,300

Примітки. 1.** Кореляція значима на рівні 0,05.

2.* Кореляція значима на рівні 0,01.

Як видно із табл. 4.4 зв'язок між толерантністю та добробутом виявлено лише для країн, які належать згідно класифікації до групи «країни з дуже високим індексом розвитку людського потенціалу», а для країн, які належать до інших груп такого зв'язку не виявлено. Звернімо увагу на те, що сила кореляційного зв'язку між добробутом та індексом «Критерій толерантності» для групи країн з дуже високим розвитком значно перевищує його силу для загальної вибірки. Крім того, для групи «Високорозвинені країни» кореляція

між індексом «Сфера Толерантності» та «Індексом розвитку людського потенціалу» стала, хоч і не суттєво, оберненою (чим вищий рівень добробуту, тим нижчий рівень толерантності). Слід нагадати, що до складу групи країн з високим рівнем розвитку входять країни колишнього СРСР, де толерантність вважалась проявом низької свідомості.

З огляду на отримані результати ми можемо висунути припущення, що толерантність має певний взаємозв'язок з добробутом, проте цей зв'язок не є причинно-наслідковим. Необхідно наголосити, що для свого ефективного функціонування толерантність потребує визначеної структури оточуючого середовища.

Таким чином, в процесі дослідження на основі емпіричних даних було підтверджено існування зв'язку між толерантністю та рівнем соціально-економічного розвитку країни. Також було встановлено той факт, що такий взаємозв'язок має суттєве значення для групи країн з дуже високим рівнем соціально-економічного розвитку. У той же час, для країн, які належать до інших груп, толерантність є важливим елементом інституціонального середовища, проте як самостійна норма вона не має суттєвого впливу на рівень соціально-економічного розвитку. На наш погляд, для цієї групи країн більш суттєвими є інші фактори.

Проведені нами статистичні дослідження зв'язку між рівнем особистісної довіри, інституціональної довіри та рівнем добробуту також виявили досить важливі факти (додаток И). Загалом підтверджено значний кореляційний зв'язок між рівнем особистісної довіри та рівнем соціально-економічного розвитку країни, що було встановлено Р. Інглхартом ще 1970-х роках. Згідно наших розрахунків у 1999 році кореляція Пірсона складала 0,389, а непараметрична кореляція Спірмана по тій самій вибірці складала 0,582, що означає більш сильний нелінійний зв'язок. Але ми звернули увагу на той факт, що у своїх дослідженнях Р. Інглхарт вказує на те, що для Росії цей зв'язок не виявлено [260]. Вибіркові результати аналізу наведено у табл. 4.5.

Як видно із табл. 4.5 зв'язок міжособистісною довірою та добробутом виявлено лише для країн, які належать згідно класифікації до групи «країни з дуже високим індексом розвитку людського потенціалу» і складає 0,600 за критерієм Пірсона, а також для «країн з низьким індексом розвитку людського потенціалу» – 0,975. Загалом країни, які належать до останньої групи мають одночасно низький рівень міжособистісної довіри і добробуту, а також їх можна віднести до традиційного суспільства. Для країн з «високим рівнем» та «середнім рівнем» такого зв'язку не виявлено.

З огляду на отримані результати ми можемо висунути деякі припущення. По-перше, міжособистісна довіра має певний взаємозв'язок з добробутом, але не причинно-наслідковий. По-друге, рівень міжособистісної довіри є віддзеркаленням соціокультурного середовища країни та ціннісних установок людини.

Таблиця 4.5

Взаємозв'язок між довірою та соціально-економічним розвитком,
(кореляція Пірсона, Спірмена)

	Міжособистісна довіра	Інституціональна довіра	Довіра до недержавних інститутів та організацій	Довіра до політичних інститутів	Довіра до міжнародних організацій	Довіра до великих компаній
Вибірка країн загальна						
Індекс розвитку людського потенціалу (Пірсона)	0,389	- 0,387	- 0,533	- 0,292	- 0,279	- 0,464
Індекс розвитку людського потенціалу (Спірмена)	0,582	–	–	–	–	–
Вибірка країн з дуже високим індексом розвитку людського потенціалу						
Індекс розвитку людського потенціалу (Пірсона)	0,600	–	–	–	–	0,681
Індекс розвитку людського потенціалу (Спірмена)	0,695	0,448	–	–	–	–
Вибірка країн з низьким індексом розвитку людського потенціалу						
Індекс розвитку людського потенціалу (Пірсона)	0,975	–	–	–	–	–

Як видно із табл. 4.5, кореляційний зв'язок між інституціональною довірою, її субіндексами та «Індексом розвитку людського потенціалу» є оберненим для загальної вибірки і складає $-0,387$ за критерієм Пірсона. Але парадоксальність ситуації складається в тому, що для групи країн «з дуже високим індексом розвитку людського потенціалу» він є прямим з коефіцієнтом $0,448$ за критерієм Спірмена, а для інших груп – не значимим. За результатами цих досліджень можливо зробити наступні припущення: інституціональна довіра має певний вплив на рівень соціально-економічного розвитку лише в тих країнах, в яких є розвинуте громадянське суспільство та склалась ліберальна політична культура.

Таким чином, функціонування норми довіра тісно пов'язане з інституціональним середовищем, рівнем розвитку громадянського суспільства та добробутом країни. Для кожної країни це унікальне поєднання, яке вимагає при формуванні соціально-економічної політики конкретної держави індивідуальних заходів, що відповідають існуючому середовищу.

Оскільки цінності є основою для встановлення і подальшого функціонування норм, ми не можемо залишити поза увагою їх вплив на добробут. Важливість системи цінностей для формування структурної компліментарності соціально-економічної системи відмічає у своїй роботі В.В. Ліпов. Він вказує на їх ключову роль у формуванні моделі показників індивідуалізму проти колективізму [261, стр. 42].

В нашій вибірці представлені цінності (6 показників, які характеризують домінуючі цінності певного суспільства), розраховані за методикою, запропонованою Г. Хофстедом. Вибіркові результати аналізу наведено у табл. 4.6.

Таблиця 4.6

Взаємозв'язок між толерантністю та добробутом (кореляція Спірмана)

Показники	Індекс розвитку людського потенціалу (класифікація за рівнем розвитку)				
	загальна вибірка	Дуже високорозвинені країни	Високорозвинені країни	Середньорозвинені країни	Низькорозвинені країни
Дистанція влади (PDI)	-0,608**	-0,444*	-0,499	-0,444	–
Індивідуалізм (IDV)	0,608**	0,508*	0,428	-0,393	–
Терпимість-стримування (IVR)	0,501**	0,452*	0,166	0,667	–

Примітки. 1.** Кореляція значима на рівні 0,05.

2.* Кореляція значима на рівні 0,01.

Згідно загальній вибірці (табл. 4.6) існує значимий зв'язок середньої сили між показниками Дистанція влади (PDI), Індивідуалізм (IDV), Терпимість-стримування (IVR) та добробутом. Зв'язок між показником Дистанція влади (PDI) та добробутом є оберненим і дорівнює -0,608 за критерієм Спірмена. Це означає, що чим нижче значення показника, тим вищий рівень добробуту певного суспільства. Нижче значення цього показника означає наявність більш ліберального суспільства.

Показник Індивідуалізм (IDV) є прямим і за критерієм Спірмена дорівнює 0,608, що означає відповідність більшого рівня індивідуалізму більшому рівню добробуту. Що стосується показника Терпимість-стримування (IVR), то він дорівнює 0,501 і є прямим (чим вищий рівень терпимості, тим вищий рівень добробуту). Аналіз зв'язків у виділених групах встановив, що ці зв'язки діють лише для країн з дуже високим індексом розвитку. Так за критерієм Спірмена коефіцієнт кореляції для показника Дистанція влади (PDI) дорівнює -0,444, для Індивідуалізм (IDV) – 0,508, а Терпимість-стримування (IVR) – 0,452.

Наступним розглянемо зв'язок між добробутом та рентоорієнтованою поведінкою, яка в нашому дослідженні вимірюється двома показниками – «Індексом сприяння корупції» і «Рентою в бюджетній сфері». Передусім внесемо деякі застереження. По-перше, для дослідження була сформована інша вибірка, до якої включено 70 країн. По-друге, склад країн частково перетинається із складом вибірки для оцінки зв'язків толерантності та довіри. Зазначимо, що часткова зміна складу не впливає на статистичну оцінку.

По-третє, оскільки досліджувані індекси охоплюють часовий проміжок з 1999 р. по 2010 р., це дозволить нам дослідити вірогідні зміни сили зв'язку у часі. Результати кореляційного аналізу по всій вибірці представлено у додатку

К, а також по групам у відповідності до рівня їх добробуту. По-четверте, за цією вибіркою буде досліджено зв'язок між добробутом, іншими нормами та «Рентою в бюджетній сфері». Таке рішення прийняте з огляду на те, що загальна вибірка з 70 країн достатня для статистичних досліджень, але розміри вибірки «країн з низьким індексом розвитку людського потенціалу» приближені до критичного. Таким чином, для подальшого дослідження було сформовано третю вибірку до якої входять індекси, які розраховуються на постійній основі провідними світовими організаціями.

Із розрахунків випливає важливий факт – при більш-менш стабільній економічній ситуації у світі спостерігається обернена кореляція з середнім рівнем зв'язку між «Індекс розвитку людського потенціалу» та пошуком ренти. В цілому, за окремими виключеннями, такий обернений зв'язок означає, що більша рента у суспільстві відповідає нижчому рівню людського розвитку. Загалом спостерігаються коливання у силі зв'язку між двома показниками. Так величина коефіцієнта зростає у 2006 та 2007 роках, а потім зменшується у 2008-2010 рр. Зростання сили зв'язку означає більшу залежність між рівнем добробуту і розміром втрат суспільства від рентоорієнтованої поведінки її еліти. Зниження припадає на період фінансово-економічної кризи, тож ослаблення взаємозв'язку між показниками вказує на зростання втрат суспільства від такої поведінки. В цей період в більшості країн були проведені активні дії з перерозподілом коштів між статтями бюджету, що привело до збільшення розміру ренти в бюджетній сфері.

Оскільки, така поведінка еліти при формуванні бюджету не типова для країн з високим рівнем добробуту, це привело до послаблення зв'язку. Оцінку проведених заходів з усунення наслідків кризи можливо оцінити лише в комплексі і через певний проміжок часу, який виявить всі наслідки їх застосування. Можна лише зробити деякі припущення результатів перерозподілу бюджету. Так, збільшення бюджетних статей «Загальнодержавні функції» та «Громадський порядок, безпека та судова влада» поза сумнівом збільшує втрати суспільства, оскільки кошти більш за все спрямовані на підтримку бюрократичного апарату країни. Кошти, які спрямовані до статті «Економічна діяльність» можуть принести як стабілізацію економічної ситуації, так і поглиблення кризи. У разі спрямування фінансових потоків в інтересах певних «груп інтересів» – суспільство зазнає збитків.

Аналіз зв'язку між добробутом та «Рентою в бюджетній сфері» за групами країн в залежності від рівня економічного розвитку виявив досить неоднозначні факти. Для більшої наочності пропонуємо провести графічний аналіз виявлених фактів за допомогою діаграми розсіювання. На рис. 4.7-4.18 схематично показано зв'язок між добробутом та нормою рентоорієнтованою поведінкою.

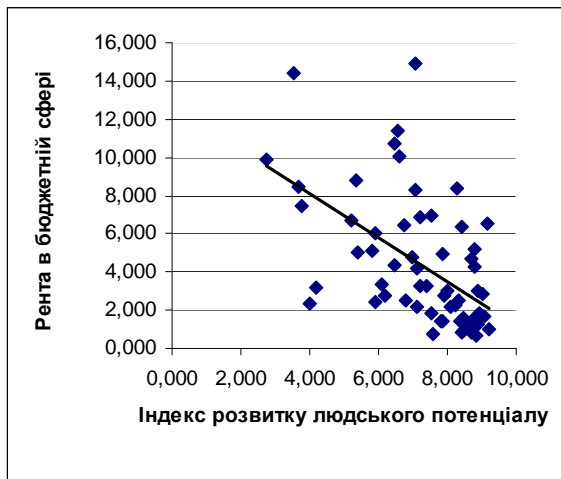

Рис. 4.7 – Діаграма зв'язку між нормами 2000 р. (загальна вибірка)

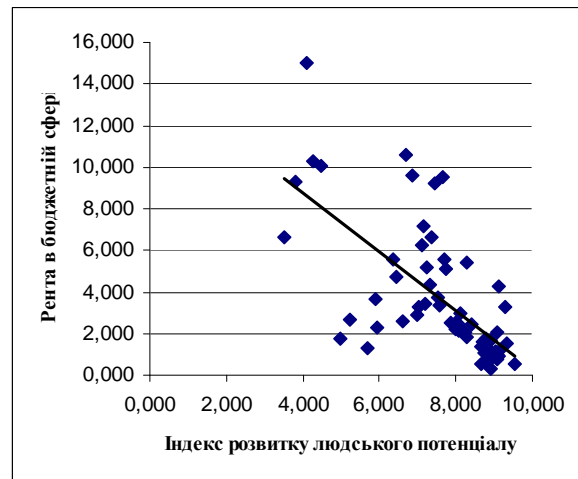

Рис. 4.8 – Діаграма зв'язку між нормами 2007 р. (загальна вибірка)

Як видно із рис. 4.7, 4.18 та 4.15, найбільша сила зв'язку між досліджуваними нормами припадає на 2007 р. і дорівнює - 0,674, що відповідає зменшенню середнього значення індексу «Рента в бюджетній сфері». Крім того, необхідно звернути увагу на той факт, що для вибірки країни із середнім індексом розвитку коефіцієнт має прямий зв'язок на відміну від загальної вибірки (хоча такий зв'язок не є значимим).

Як видно із рис. 4.9, 4.10 та 4.16 для групи країн з дуже високим розвитком спостерігається така ж сама тенденція, як і для загальної вибірки. У 2000 році зв'язок між нормою та добробутом є не суттєвим, а у 2007 році він дорівнює - 0,40. Це означає, що чим вищий рівень розвитку, тим нижчі втрати суспільства від «Ренти в бюджетній сфері». Слід зазначити, що у 2010 році сила зв'язку між добробутом та індексом стає не суттєвою, але змінює напрям з оберненого на прямий.

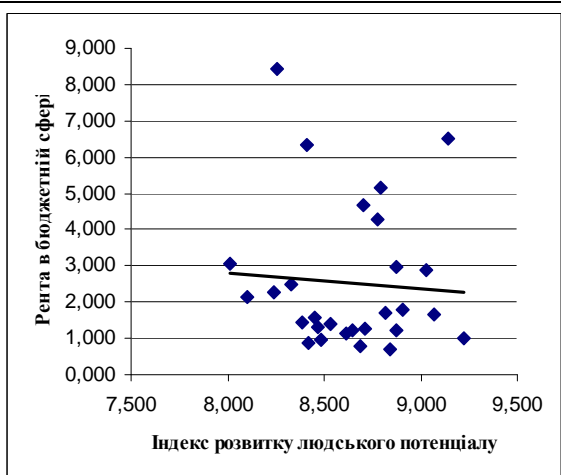

Рис. 4.9 – Діаграма зв'язку між нормами 2000 р. (вибірка країни з дуже високим індексом розвитку)

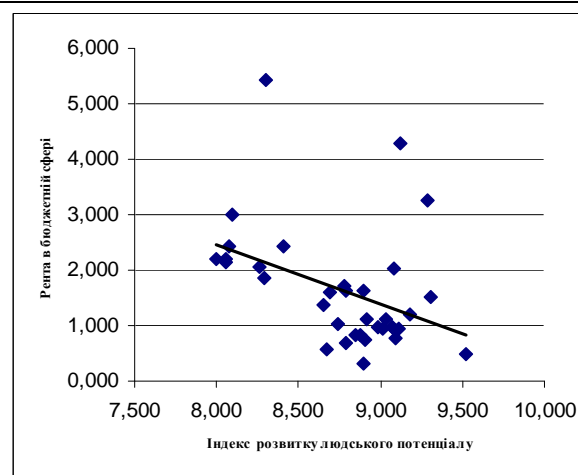

Рис. 4.10 – Діаграма зв'язку між нормами 2007 р. (вибірка країни з дуже високим індексом розвитку)

Як видно із рис. 4.11, 4.11 та 4.17, зв'язок між добробутом та нормою рентоорієнтована поведінка є оберненим, а його сила не суттєвою. Зважаючи на останнє, для даної групи країн при існуючій структурі інституціонального середовища цей зв'язок не має прямого суттєвого впливу на розвиток економічної системи.

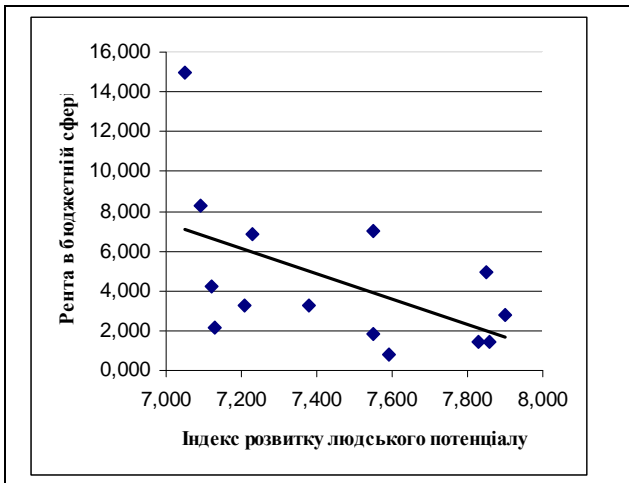

Рис. 4.11 – Діаграма зв'язку між нормами 2000 р. (вибірка країни з високим індексом розвитку)

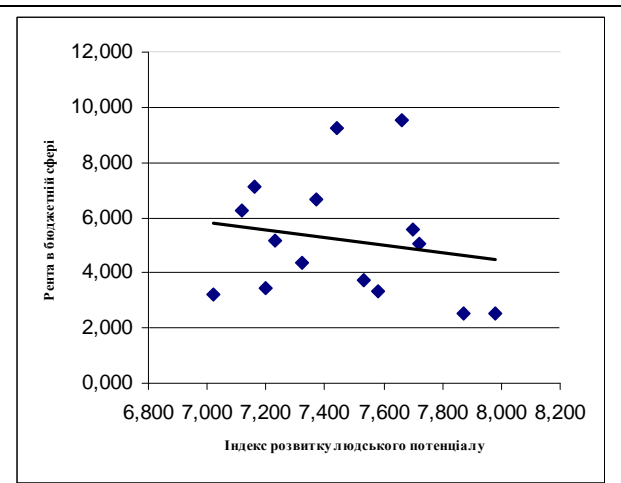

Рис. 4.12 – Діаграма зв'язку між нормами 2007 р. (вибірка країни з високим індексом розвитку)

Як видно із рис. 4.13, 4.14 та 4.18, для групи країн з середнім рівнем розвитку зв'язок між добробутом та індексом «Ренти в бюджетній сфері» не є суттєвим. Зазначимо, що для цієї групи зв'язок є прямим. Це означає, що чим більший є рівень добробуту, тим вищі втрати суспільства від рентоорієнтованої поведінки.

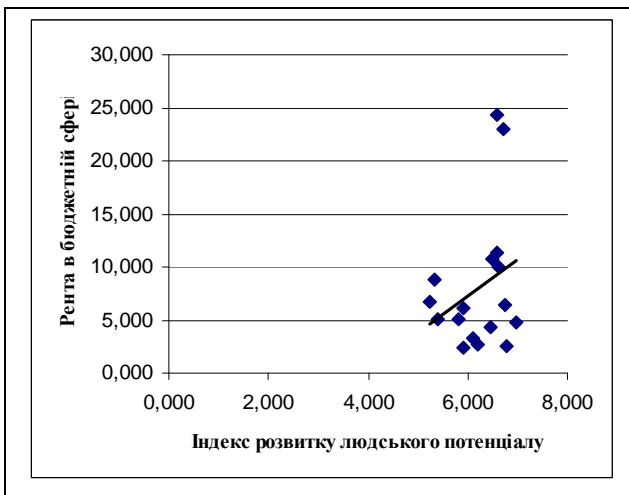

Рис. 4.13 – Діаграма зв'язку між нормами 2000 р. (вибірка країни із середнім індексом розвитку)

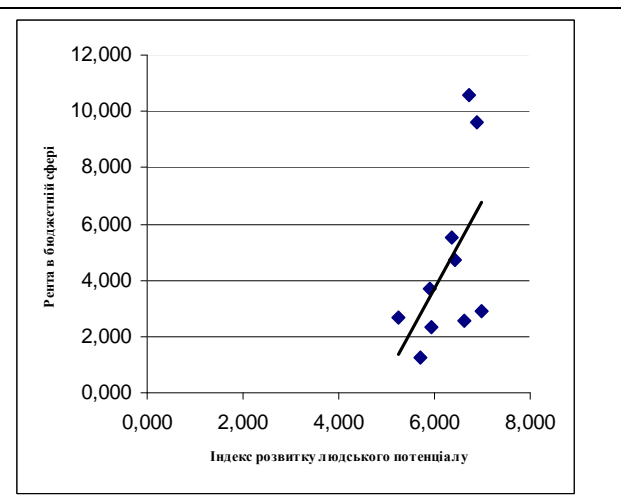
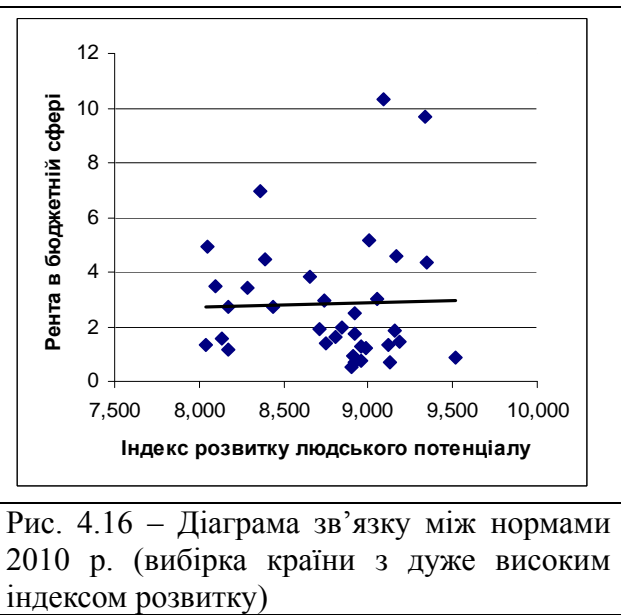
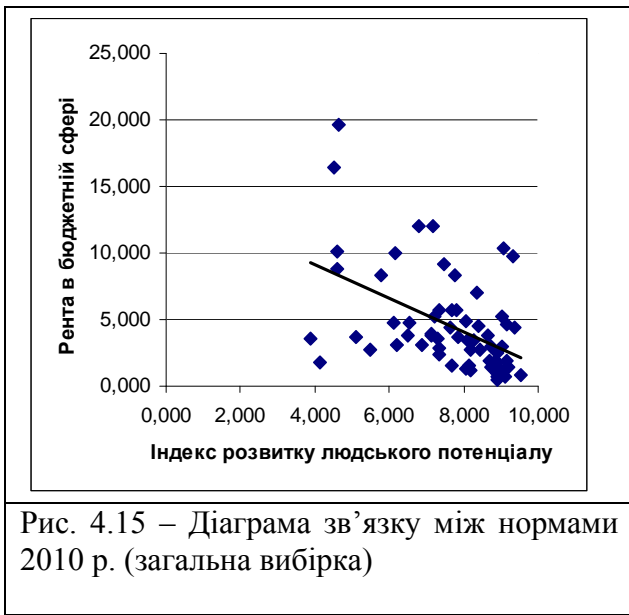
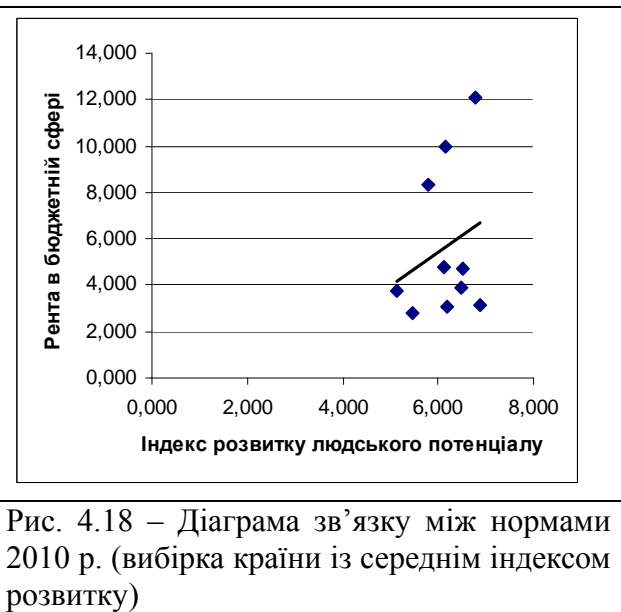
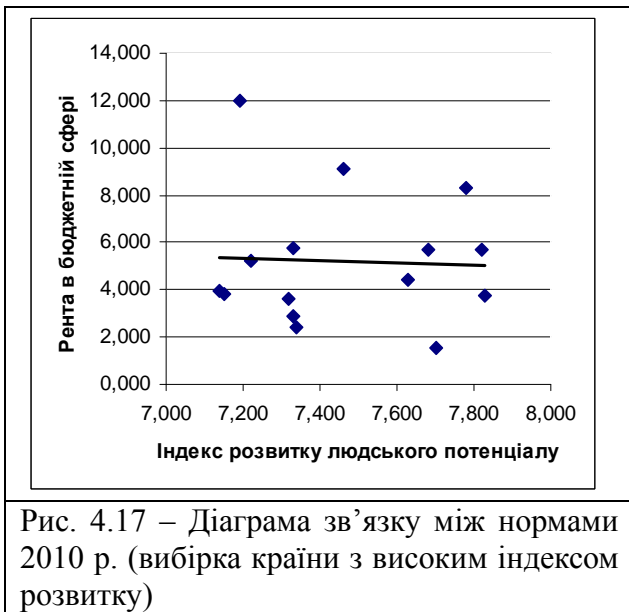

Рис. 4.14 – Діаграма зв'язку між нормами 2007 р. (вибірка країни із середнім індексом розвитку)

Як видно із рис. 4.15-4.18 у 2010 можливо говорити про те, що у відповідності до загальної вибірки існує суттєвий обернений зв'язок між добробутом та індексом «Рента в бюджетній сфері», але для різних груп країн він не є суттєвим і має протилежний напрям.

Отже, з урахуванням результатів аналізу за попередні роки і приймаючи до уваги світову кризу можливо припустити, що в цей період значна кількість країн змінила свою економічну політику, а також їх економічні агенти підвищили свій рівень рентоорієнтованої поведінки.

Прямий зв'язок у даному випадку означає досить цікаву тенденцію – із зростанням добробуту зростає рівень корупції (перелік країн, які належать до цієї групи представлено у табл. 4.2). Прикладом за цим висновком може слугувати Китай, який сьогодні розвивається досить стрімкими темпами. Але поряд із зростанням рівня добробуту, також зростає рівень рентоорієнтованої поведінки. Слід відмітити досить неприємний факт використання подвійних стандартів правлячою елітою Китаю по відношенню до корупції. Так всередині країни впроваджуються досить жорсткі санкції по відношенню до корупціонерів. Відомий факт винесення вироку до страти високопосадовця у

2009 році. В той же час правляча еліта сама використовує, а також рекомендує використовувати своїм громадянам активні корупційні дії у просування своїх інтересів в інших країнах та на світовій арені.

Також звертає на себе досить негативний факт, що у 2010 р. змінив свій знак на протилежний коефіцієнт кореляції для групи країни з дуже високим індексом розвитку, хоч він і не є значимим. Що стосується групи країни з низьким індексом розвитку, то для них коефіцієнт є не значимим, але тенденції розвитку відповідають загальній ситуації коливань середніх значень показника. Крім того, в цій групі також спостерігається зміна напрямку зв'язку між нормами.

З погіршенням економічної ситуації досліджувані зв'язки значно слабшають. Загалом, це означає (з точки зору утилітаризму), що частина суспільства в кризовій ситуації не бажає поступатись своїм добробутом і вдається до рентоорієнтованої поведінки.

Для дослідження взаємозв'язку між нормами, які оцінюються відомими індексами (дивись табл. 3.3), нами була сформована третя вибірка із загальною кількістю 183 країни, що збільшує статистичну достовірність результатів аналізу. Кореляційна матриця зв'язків між нормами за цією вибіркою представлено у додатку Л.

Вибіркові результати аналізу зв'язку між нормою економічна свобода та добробутом наведено у табл. 4.7. Для оцінки такого зв'язку нами було обрано коефіцієнт Спірмена, оскільки за цим коефіцієнтом сила зв'язку між досліджуваними нормами більша, ніж за коефіцієнтом Пірсона.

Як видно із табл. 4.7, для загальної вибірки кореляція є суттєвою і прямою, що означає відповідність вищого рівня добробуту вищому рівню економічної свободи. Але ми можемо спостерігати парадоксальний факт, що взаємозв'язок між добробутом і нормою економічна свобода є суттєвим тільки для групи країн з дуже високим рівнем розвитку за виключенням 1995 р. та 2005 р., в яких цей зв'язок був відсутній. Крім того, у 1995 році спостерігався суттєвий прямиий зв'язок для групи країн з середнім рівнем розвитку.

Слід відмітити також той факт, що у 1995 році для групи країн з низьким рівнем розвитку коефіцієнт Пірсона на відміну від коефіцієнта Спірмена змінює свій знак на протилежний і дорівнює $-0,036$, що означає відповідність більш високому рівню добробуту меншого рівня економічної свободи. У 2005 році для цієї групи країн зв'язок теж стає оберненим, хоч і не суттєвим. Одним із пояснень цього факту може бути стихійне лихо, яке відбулось у 2004 році – цунамі у Індійському океані, яке спричинило катастрофічні наслідки для економіки країн не тільки Південно-Азійського регіону, але й всього Східноафриканського узбережжя. Ліквідація наслідків вимагала директивного регулювання економіки країн, що і відобразилось на зміні напрямку зв'язку. Відмітимо, що напрям зв'язку змінився і для країн з високим рівнем розвитку у 2008 році. В цьому випадку, це було спричинено наслідками світової фінансово-економічної кризи.

Таблиця 4.7

Взаємозв'язок між «Індексом економічної свободи» та рівнем соціально-економічного розвитку країни (коефіцієнт Спірмена)

Показники	Індекс розвитку людського потенціалу (класифікація по рівню розвитку)				
	загальна вибірка	Дуже високо-розвинуті країни	Високо-розвинуті країни	Середньо-розвинуті країни	Низько-розвинуті країни
1995 рік					
Індекс економічної свободи	0,649**	0,021	0,175	0,446** ¹	0,140
2000 рік					
Індекс економічної свободи	0,750**	0,367*	0,342	0,078	0,123
2005 рік					
Індекс економічної свободи	0,689**	0,229	0,362	0,221	-0,098
2008 рік					
Індекс економічної свободи	0,749**	0,497**	-0,054	0,229	0,202
2010 рік					
Індекс економічної свободи	0,739**	0,606**	0,073	0,188	0,253
2012 рік					
Індекс економічної свободи	0,731**	0,566**	0,095	0,157	0,189

Примітки. 1. ** Кореляція значима на рівні 0,05.

2. * Кореляція значима на рівні 0,01.

3. 1 – коефіцієнт Пірсона

За результатами проведеного аналізу ми бачимо такі ж тенденції у коливання тісноти зв'язку, що притаманні й іншим нормам. Так, в період 1995-2009 рр. спостерігається суттєвий прямий зв'язок між «Індексом економічної свободи» та «Індексом розвитку людського потенціалу», проте з 2010 р. цей зв'язок слабшає. Ослаблення зв'язку між індексами, в першу чергу, можливо пояснити їх різноспрямованим розвитком. Аналіз зв'язків для в групах країн з різним рівнем економічного розвитку виявив наявність досить парадоксального факту впливу норми економічної свободи на «Індекс розвитку людського потенціалу», який нами обрано як індикатор рівня розвитку соціально-економічної системи, тільки в групі країн з високим рівнем розвитку, а в інших групах він є несуттєвим.

Таким чином, дане дослідження лише підтверджує неоднозначність взаємозв'язку між економічною свободою і соціально-економічним розвитком. Проведені розрахунки демонструють, що в період економічної кризи взаємозв'язок між нормою свобода і добробутом послаблюється, а отже, в цей період ми не можемо складати достовірні прогнози розвитку, спираючись на попередні емпіричні дані. Крім того, в цей час значно змінюється модель поведінки економічних агентів, які часто приймають рішень під впливом різних

«груп інтересів», що збільшує невизначеність і не прогнозованість перебігу подій. Більшість держав у спробах зберегти «status quo ante» формує економічну політику, яка значно скорочує економічну свободу підприємництва шляхом порушення прав власності, встановленням жорстких регуляторних норм на різних ринках, а також збільшенням державних витрат. Криза, що спалахнула змушує нас переглянути існуючі теоретичні концепції, які були підтверджені статистичними методами на основі історичних даних відносно процесу взаємодії між свободою і добробутом. Очевидним залишається той факт, що для стійкого соціально-економічного зростання необхідно визначений «набір» економічних свобод, який буде гарантувати якість верховенства права, і не таким суттєвим є рівень економічної свободи.

Проведені нами статистичні дослідження зв'язку між рівнем норми правова поведінка, яка вимірюється індексами «Верховенство права» і «Політична стабільність і відсутність насилля» та рівнем добробуту виявили наступні факти. Загалом встановлено значимий прямий кореляційний зв'язок між нормою правова поведінка за двома ознаками та рівнем соціально-економічного розвитку країни, але цей зв'язок має тенденцію до ослаблення (додаток Л). В цілому, за виключенням окремих випадків, пряма кореляція означає, що чим вищим є рівень розвитку людського потенціалу, то тим вищий рівень норми правова поведінка у цьому суспільстві.

Статистичний аналіз між рівнем норми правова поведінка та рівнем добробуту, проведений для кожної групи країн окремо, також показав досить важливі з наукової точки зору результати (додаток Л). Вибіркові дані такого аналізу наведено у табл. 4.8.

Таблиця 4.8

Взаємозв'язок між нормою правова поведінка та рівнем соціально-економічного розвитку країни

Показники	Індекс розвитку людського потенціалу (класифікація по рівню розвитку)				
	загальна вибірка	Дуже високо-розвинуті країни	Високо-розвинуті країни	Середньо-розвинуті країни	Низько-розвинуті країни
2000 рік					
Політична стабільність і відсутність насилля	0,725**	0,430*	0,570**	0,070	0,335*
Верховенство права	0,800**	0,655**	0,577**	0,035	0,335*
2005 рік					
Політична стабільність і відсутність насилля	0,675**	0,219	0,381*	0,134	0,082
Верховенство права	0,781**	0,657**	0,396*	0,326*	0,198

Продовження таблиці 4.8

Показники	Індекс розвитку людського потенціалу (класифікація по рівню розвитку)				
	загальна вибірка	Дуже високо-розвинуті країни	Високо-розвинуті країни	Середньо-розвинуті країни	Низько-розвинуті країни
2010 рік					
Політична стабільність і відсутність насилля	0,621**	0,210	0,296*	0,126	0,080
Верховенство права	0,776**	0,730**	0,126	0,236	0,149
2012 рік					
Політична стабільність і відсутність насилля	,614**	,320*	0,139	0,82	0,239
Верховенство права	,777**	,736**	0,120	0,186	0,244

Примітки. 1. ** Кореляція значима на рівні 0,05.

2. * Кореляція значима на рівні 0,01.

За результатами статистичного аналізу (табл. 4.8) встановлено, що у 2000 р. відсутній зв'язок між нормою правова поведінка та добробутом для групи країни із середнім індексом розвитку. Крім того, у 2012 р. зв'язок зберігається лише в групі країни з дуже високим індексом розвитку з тенденцією його посилення між індексом «Верховенство права» і «Індексу розвитку людського потенціалу» та одночасним його ослаблення з індексом «Політична стабільність і відсутність насилля».

На наш погляд, ослаблення зв'язку між індексами, в першу чергу, можливо пояснити їх різноспрямованим розвитком. Слід звернути увагу на те, що тенденція до зниження рівня норми правова поведінка, послаблення зв'язків і їх втрата більшістю груп країн припадає на роки світової фінансово-економічної кризи 2008-2010р.р. Наслідки цієї кризи призвели до скорочення розмірів світової економіки, викликали соціальні протести не тільки в країнах з низьким рівнем соціально-економічного розвитку, але й у країнах-лідерах. Саме тому з погіршенням економічної ситуації досліджувані зв'язки значно слабшають. Загалом, з точки зору норми правова поведінка це означає, що частина суспільства в кризовій ситуації не бажає поступатись своїм добробутом і вдається до делінквентної поведінки.

З огляду на отримані результати ми можемо висунути припущення, що норма правова поведінка має певний взаємозв'язок з добробутом, але не причинно-наслідковий. Ми можемо стверджувати, що для свого ефективного функціонування норма правова поведінка потребує певної структури оточуючого середовища, а також існування ряду інших факторів, у тому числі й економічних.

На наше переконання, повнота та достовірність аналізу впливу складових інституціонального середовища на рівень соціально-економічного розвитку

суспільства потребує з'ясування тісноти зв'язків не тільки між обраними нормами та добробутом, але й між самими нормами. Такий аналіз проведений на основі вибірки, яка була сформована для дослідження норми толерантність та довіра. Подібний вибір пояснюється тим, що тільки в цій виборці присутні всі досліджувані нами норми, а також показники цінностей. Узагальнені результати дослідження взаємозв'язків між різними нормами у групах країн з різним рівнем розвитку представлено у табл. 4.9.

Таблиця 4.9

Зв'язок між нормами і добробутом

Норма	Зв'язок для загальної вибірки	Зв'язок для група країн
Фізична свобода	Пряма значимий	Для всіх груп
Економічна свобода	Прямий значимий	З високим
Толерантність	Прямий значимий	З дуже високим
Міжособистісна довіра	Прямий значимий	З дуже високим; З низьким
Інституціональна довіра	Обернений значимий	З дуже високим – прямий значимий; Для інших – обернений не значимий
Корупція		
Рента в бюджетній сфері	Обернений значимий	З дуже високим, з високим – обернений значимий; З середнім, з низьким – прямий
Правова поведінка	Прямий значимий	З дуже високим, з високим

Більш детально розглянемо приведені нами зв'язки у табл. 4.9. В першу чергу, дослідимо зв'язок норми толерантність з іншими нормами. Аналіз значимих кореляцій у додатку II виявив прямий значимий коефіцієнт кореляції між «Критерієм толерантність» та нормами «Міжособистісна довіра», «Інституціональна довіра», «Верховенство права», «Контроль над корупцією», «Політична стабільність і відсутність насилля», «Терпимість-стримування» за критерієм Пірсона, а також з нормами «Індекс економічної свободи» та «Фізична свобода» за критерієм Спірмена. Для вибірки країни з дуже високим індексом розвитку (додаток II) актуальними залишились зв'язки з нормами «Міжособистісна довіра», «Фізична свобода», які посилились та нормою «Терпимість-стримування», яка не зазнала суттєвих змін. Крім того, з'явився новий обернений значимий зв'язок з показником цінності «Маскулінність», який дорівнює -0,523.

Якщо ми оглянемо перелік групи країни з дуже високим індексом розвитку людського потенціалу (додаток II), то в ньому лише три країни – Південна Корея, Японія та Сінгапур належать до азійських країн, всі інші країни належать до так званої Західної цивілізації. В ній «Маскулінність» є домінуючим соціокультурним нормативним каноном. Що стосується країн з

іншим рівнем розвитку, то для них зв'язок між нормою толерантність, як поведінковою диспозицією, так і інституціональною нормою відсутній.

Наступними дослідимо зв'язки між нормою довіра і, насамперед, «Міжособистісна довіра» та іншими нормами. В процесі дослідження встановлено існування прямого середньої сили зв'язку з наступними нормами: «Верховенство права», «Контроль корупції», «Фізична свобода», «Політична стабільність і відсутність насилля», «Індивідуалізм (IDV)» за критерієм Пірсона. Крім того, встановлено обернений зв'язок з показниками «Дистанція влади (PDI)», «Уникнення невизначеності (UAI)» та «Рента в бюджетній сфері».

Для групи країни з дуже високим індексом розвитку діючими є наступні прямі зв'язки: «Верховенство права», «Контроль корупції», «Фізична свобода», «Політична стабільність і відсутність насилля», «Індивідуалізм», «Терпимість-стримування» та обернений зв'язок з індексами «Дистанція влади (PDI)» та «Маскулінність». Відмітимо, що сила зв'язку в групі країн з високим рівнем розвитку сильніша, ніж в загальній вибірці.

Аналіз зв'язків в групі країн з високим рівнем розвитку виявив наступне: прямий зв'язок з показником цінності «Довгострокова орієнтація» і обернений зв'язок з індексом «Політичні права». Звертає на себе увагу парадоксальний факт наявності оберненого зв'язку для індексів, які є показниками свободи, тобто відповідність вищому рівню міжособистісної довіри нижчого рівня свободи. За логікою ці зв'язки повинні бути прямими, відповідно результатам у загальній вибірці та для країн з дуже високим індексом розвитку.

На наш погляд, подібна парадоксальність пояснюється тим, що до переліку країн, що входять до цієї групи (додаток II), входить у своїй більшості ті країни, які у недалекому минулому мали авторитарні режими і на сьогодні мають досить хитку політичну стабільність. В такому суспільстві довіра не виходить за межі досить тісного кола родичів та знайомих, що спричиняє формування «груп інших інтересів».

Таким чином, за результатами проведеного дослідження можна сформулювати наступні загальні висновки. По-перше, кількість дієвих зв'язків у групах країн з різним рівнем розвитку насамперед залежить від цього рівня. По-друге, окремі зв'язки можуть проявитись тільки у групі країн з відповідним рівнем соціально-економічного розвитку.

У цілому, компаративний аналіз інституціонального середовища економічних систем різних країн дав змогу встановити направленість і силу взаємозв'язків між обраними нормами і добробутом, а також виявити зв'язки між самими нормами. За окремими показниками вдалося дослідити їх зміни у часі та встановити чутливість зв'язку до фінансово-економічних криз. Крім того, встановлено, що кількість функціонуючих зв'язків також залежить від рівня соціально-економічного розвитку країни.

РОЗДІЛ 5 ІНСТИТУЦІОНАЛЬНЕ СЕРЕДОВИЩЕ ФОРМУВАННЯ СУЧАСНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

5.1 Сучасний стан інституціонального середовища економічної системи України

Українське суспільство, розпочавши системні реформи трансформаційного типу на початку 90-х рр., прагнуло якнайшвидше досягти економічних та соціальних успіхів розвинутих країн і вийти на траєкторію сталого економічного зростання. Для реалізації даної мети вважалось достатнім імплементувати в економічний і політичний простір суспільства інститути передових країн та забезпечити їх ефективне функціонування. Відтак, основою трансформаційних перетворень стає формування нової моделі соціально-економічного устрою, яка, за аналогією із західним зразком, мала базуватися на принципах індивідуалізму та ринкової економіки.

Такий підхід вважався настільки самоочевидним, що не викликав жодних сумнівів з боку економістів і політиків. Вважалось достатнім звільнити ринок від адміністративних обмежень – і він почне спонтанно функціонувати, обираючи за рахунок механізмів саморегулювання як ефективні напрямки розвитку, так і створюючи дієві інститути. Уніфікація механізмів для розвитку економічних систем сприяла тому, що уряди багатьох пострадянських країн, в тому числі й Україна, обрали орієнтиром проведення своїх реформ так званий «Вашінгтонський консенсус» – зведення основних принципів економічної політики, що слугували рекомендаціями Конгресу США, експертів американського уряду, Світового Банку та Міжнародного валютного фонду для модернізації латиноамериканських країн. Згідно цих рекомендацій уряди мали впровадити:

- фінансову дисципліну, що передбачала зведення до 2% від ВВП розмір бюджетного дефіциту;
- реструктуризація державного бюджету: скорочення видатків на адміністрування, оборону, субсидії й дотації та спрямованість зекономлених коштів на розвиток охорони здоров'я, освіти та інфраструктуру;
- податкова реформа, яка передбачає розширення податкової бази і зменшення граничних податкових ставок;
- фінансова лібералізація – перехід до відсоткових ставок, що встановлюються ринком;
- плаваючий валютний курс, сприятливий для експорту;
- лібералізація зовнішньої торгівлі;
- відміна бар'єрів на переміщення прямих іноземних інвестицій;
- повна приватизація державних підприємств;
- звести державне регулювання економіки до мінімуму, виправданому тільки міркуваннями безпеки, збереження оточуючого середовища і нагляду за фінансовими установами;
- забезпечення прав приватної власності через реформу судової системи та скорочення витрат на необхідні процедури [262, с. 29-30].

Цей план реформування не враховував ніякої специфіки країн, які його використовували для проведення трансформаційних перетворень своїх економічних систем. Більше того, в ньому навіть не йшла мова про необхідність здійснення хоча б якихось спеціальних заходів по формуванню відповідного інституціонального середовища проведення реформ. Ставка була поставлена на вільний ринок і неоліберальну ідеологію. Втрачаючи своє тоталітарне минуле, багато східноєвропейських держав стали стрімко перетворюватися на ліберальні, створюючи в гранично стислі терміни основні атрибути національних моделей лібералізму. Демократія, свобода особистості та економічна свобода у всій широті її проявів – свобода підприємництва, свобода торгівлі, свобода переміщення та вибору занять – стають основними орієнтирами формування ринкової економіки.

Однак практика ліберальних реформ досить чітко показала, що зняття адміністративних перепон на шляху розвитку приватної ініціативи аж ніяк не призводить до автоматичного виникнення ефективної ринкової економіки, здатної забезпечити стабільне економічне зростання, багатство і процвітання нації. Для багатьох постсоціалістичних держав, які зробили в 90-і рр. ставку на системні перетворення суспільства, стало характерним різке загострення соціально-економічних і політичних суперечностей. Практично всі держави зіткнулися з падінням темпів економічного зростання, гіперінфляцією, колосальним безробіттям і зниженням соціальних індикаторів розвитку.

До того ж, у всіх країнах пострадянського простору зазначалося невдоволення низьким рівнем життя на тлі стрімкого зростання доходів олігархічних утворень, системної корупції у владних структурах і вкрай нестабільної політичної ситуації. Як підсумок – всякий раз виникали різного роду соціальні конфлікти, що загрожували перерости в громадянські війни і революції.

В табл. 5.1 наведено динаміку ВВП в ряді постсоціалістичних країн, де точкою відліку взято 1990 р. – рік, коли ліберальні реформи розпочалися у більшості країн Східної Європи та СРСР. Дані, що представлені в табл. 5.1, являють собою базисний індекс ВВП, при розрахунку якого нами було прийнято за базис обсяги його виробництва на кінець 1989 р, тобто рік, після якого реформи власне розпочалися.

Як слідує із табл. 5.1 практично всі країни після початку реформ опинились в глибокій економічній кризі. Причому макроекономічний спад продовжувався протягом п'яти років і лише у 1995 році в економіці досліджуваних країн відбувся перелом негативних тенденцій і розпочався стабілізаційний період з наступним зростанням макроекономічних показників для більшості країн з транзитивними економіками. Слід відмітити, що найбільш успішними країнами на шляху ліберальних реформ виявились Албанія, Польща, Словаччина, Словенія, Угорщина, Чехія, яким через десять років вдалось більш-менш стабілізувати макроекономічні показники і в яких обсяги ВВП перевищили їх значення до кризового періоду.

Таблиця 5.1

Динаміка індексу ВВП у постсоціалістичних країнах 1990-2012 рр.

Країна	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Албанія	90,4	63,7	59,1	64,8	70,1	79,5	86,7	77,8	87,7	96,6	103,6	110,9
Вірменія	94,5	83,4	48,6	44,3	46,7	49,9	52,8	54,6	58,6	60,5	64,1	70,2
Азербайджан	88,3	87,7	67,9	52,2	41,9	37,0	37,4	39,6	43,6	46,8	52,0	57,1
Болгарія	90,9	83,2	77,2	76,0	77,4	79,6	80,9	80,0	82,8	78,1	82,8	86,0
Білорусь	98,1	96,9	87,6	81,0	71,5	64,1	65,8	73,4	79,5	82,2	87,0	91,1
Чеська Респ.	98,8	87,3	86,9	86,9	89,5	95,0	99,1	98,4	98,1	99,5	103,8	107,0
Естонія						66,6	70,5	78,8	84,2	83,9	92,1	97,7
Грузія	85,2	67,2	37,0	26,2	23,5	24,1	26,8	29,6	30,5	31,4	32,0	33,5
Хорватія	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	67,3	71,3	76,0	77,4	76,7	79,6	82,3
Угорщина	0,0	85,0	82,4	81,9	84,3	85,6	85,6	88,5	92,2	95,2	99,3	103,0
Казахстан	99,0	88,1	83,4	75,8	66,2	60,8	61,1	62,1	60,9	62,6	68,7	78,0
Киргизька Респ.	105,7	97,4	83,9	70,9	56,7	53,6	57,4	63,1	64,4	66,8	70,4	74,1
Латвія	92,1	80,5	54,6	51,9	53,0	52,5	54,5	59,0	61,8	64,7	69,2	74,8
Молдова	97,6	82,0	58,1	57,4	39,7	39,1	37,1	37,7	35,2	34,0	34,8	36,9
Македонія	89,8	84,3	78,7	72,8	71,6	70,8	71,6	72,6	75,1	78,4	81,9	78,2
Монголія	96,8	88,4	80,2	77,7	79,3	84,4	86,3	89,6	92,6	95,5	96,6	99,4
Польща	88,4	82,2	84,3	87,4	92,0	98,4	104,6	112,0	117,6	122,9	128,1	129,7
Румунія	94,4	82,2	75,0	76,1	79,1	84,8	88,2	82,8	78,8	77,9	79,5	84,0
Російська Федерация	97,0	92,1	78,7	71,9	62,9	60,3	58,1	58,9	55,8	59,3	65,3	68,6
Словацька Респ.	0,0	0,0	77,9	79,4	84,3	89,2	95,3	101,0	105,1	104,9	106,1	109,7
Словенія	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	89,3	92,4	97,2	100,4	105,7	110,0	113,3
Таджикистан	99,4	92,3	65,6	54,8	43,1	37,8	31,5	32,0	33,7	35,0	37,9	41,7
Туркменістан	135,4	129,1	109,8	111,5	92,2	85,5	91,3	80,9	86,6	100,9	106,4	111,0
Україна	93,7	85,8	77,5	66,4	51,2	45,0	40,5	39,2	38,5	38,4	40,7	44,4
Узбекистан	101,6	101,1	89,8	87,7	83,2	82,4	83,8	88,2	92,0	95,9	99,6	103,7

Продовження таблиці 5.1

Країна	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Албанія	114,1	120,6	127,7	134,8	141,5	149,9	161,1	166,6	172,7	177,1	180,0
Вірменія	79,5	90,6	100,1	114,0	129,0	146,7	156,9	134,7	137,6	144,1	154,5
Азербайджан	63,2	70,3	77,4	97,9	131,7	164,6	182,4	199,5	209,2	209,4	214,0
Болгарія	89,8	94,6	100,8	106,8	113,7	121,6	128,6	122,2	123,0	125,4	126,0
Білорусь	95,7	102,4	114,2	124,9	137,4	149,2	164,4	164,7	177,5	187,3	190,6
Чеська Рес.	108,7	112,7	118,2	125,8	134,5	141,9	145,8	138,7	141,9	144,7	143,5
Естонія	103,7	111,5	118,7	130,0	143,5	154,8	146,6	125,0	128,1	138,7	145,1
Грузія	35,3	39,2	41,5	45,5	49,8	55,9	57,2	55,1	58,5	62,7	66,6
Хорватія	86,6	91,4	95,2	99,1	103,9	109,2	111,5	103,2	101,5	101,2	99,0
Угорщина	107,6	111,7	117,0	122,0	126,8	127,5	128,6	120,2	121,1	123,3	121,5
Казахстан	85,7	93,6	102,6	112,6	124,6	135,7	140,2	141,9	152,2	163,6	171,8
Киргизька Рес.	74,1	79,3	84,9	84,8	87,4	94,9	102,8	105,8	105,3	111,6	111,5
Латвія	79,6	85,3	92,8	102,6	115,1	126,6	121,2	99,5	99,1	104,4	109,6
Молдова	39,8	42,4	45,5	48,9	51,3	52,8	56,9	53,5	57,3	61,2	60,8
Македонія	78,9	81,1	84,8	88,5	93,0	98,7	103,6	102,6	105,6	108,6	108,1
Монголія	104,1	111,4	123,3	132,2	143,5	158,2	172,3	170,1	180,9	212,6	239,0
Польща	131,5	136,2	143,2	148,3	157,5	168,8	175,5	180,1	186,7	195,6	199,1
Румунія	88,3	92,8	101,3	105,6	114,8	122,0	131,6	122,7	121,5	124,3	124,8
Російська Федерація	71,9	77,1	82,6	87,9	95,1	103,2	108,6	100,1	104,6	109,1	112,8
Словацька Республіка	114,8	121,0	127,4	135,7	146,9	162,6	171,5	162,4	170,2	174,8	177,6
Словенія	117,6	121,0	126,2	131,3	138,7	148,4	153,2	141,3	143,0	143,9	140,1
Таджикистан	46,2	51,3	56,6	60,4	64,6	69,7	75,2	78,0	83,1	89,2	95,9
Туркменістан	111,3	115,0	120,7	136,5	151,4	168,2	192,9	204,7	223,5	256,3	284,8
Україна	46,7	51,1	57,3	58,9	63,2	68,2	69,7	59,4	61,9	65,1	65,3
Узбекистан	107,9	112,4	121,1	129,5	139,0	152,2	165,9	179,3	194,6	210,7	228,0

Примітка. Таблиця складена за даними [191, 263, с. 230].

Для інших країн трансформаційні реформи за сценарієм Вашингтонського консенсусу виявилися провальними. Серед країн колишнього СРСР тільки в Білорусі, Туркменії та Узбекистані не відбулось такого різкого падіння макроекономічних показників, як це сталося в інших країнах пострадянського простору. Такий стан речей пояснюється тим, що в цих країнах реформи відбувались більш повільно і не в такому радикальному вигляді, як в інших.

Макроекономічні наслідки трансформаційних реформ відобразились також і на інституціональному середовищі економічної системи України, яке зазнавало масштабної деформації у відповідь на зрушення, що відбувалися у відносинах власності, продуктивних силах та механізмах координації. По суті, паралельно з ліберальними реформами відбувалося розширення спектру неформальних форм ведення господарської діяльності, виникало активне нехтування, а часто й порушення громадського порядку.

З метою встановлення якісних характеристик інституціонального середовища, яке сформувалося у ході трансформаційних перетворень українського суспільства, розглянемо тенденції розвитку показників, що віддзеркалюють досліджувані нами норми свободи, толерантності, довіри, рентоорієнтованої поведінки та легалізму. Ці показники представляємо разом з індикаторами, які характеризують рівень соціально-економічного розвитку України. Запропонована нижче таблиця 5.3 містить нормалізовані значення дев'ятох таких індексів, а саме: розвитку людського потенціалу, фізичної економічної та громадянської свобод, політичних прав, контролю корупції, ренти в бюджетній сфері, верховенства права, політичної стабільності й відсутності насилля.

Таблиця 5.3

Тенденції розвитку складових інституціонального середовища та економічної системи України за 1995-2012 рр.

Норми	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
Індекс розвитку людського потенціалу	6,49	н/д	н/д	н/д	н/д	6,73	н/д	н/д	н/д	н/д
Індекс фізичної свободи	3,58	н/д	н/д	н/д	н/д	3,57	н/д	н/д	н/д	н/д
Індекс економічної свободи	4,31	4,12	4,46	4,03	4,58	5,15	5,16	5,15	5,3	5,45
Контроль корупції	н/д	3,64	н/д	3,42	н/д	3,57	н/д	3,66	3,96	3,90
Рента в бюджетній сфері	н/д	н/д	н/д	н/д	7,32	22,93	6,42	9,14	6,14	4,06
Верховенство права	н/д	3,82	н/д	3,49	н/д	3,44	н/д	3,94	3,98	4,14
Політична стабільність і відсутність насилля	н/д	5,02	н/д	5,05	н/д	4,59	н/д	4,81	4,79	4,63

Продовження таблиці 5.3

Норми	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Індекс розвитку людського потенціалу	7,18	7,25	7,32	7,36	7,28	7,33	7,37	7,4
Індекс фізичної свободи	3,80	4,00	4,02	4,02	4,13	н/д	н/д	н/д
Індекс економічної свободи	5,72	5,62	5,47	5,51	5,28	4,86	5,04	5,09
Контроль корупції	4,26	4,28	4,17	4,08	3,69	3,74	3,71	3,65
Рента в бюджетній сфері	10,45	5,14	4,37	3,91	26,90	5,75	н/д	н/д
Верховенство права	4,08	4,04	4,16	4,25	4,11	4,04	4,01	4,07
Політична стабільність і відсутність насилля	5,01	5,44	5,77	5,56	4,94	5,46	5,36	5,32

Примітки. 1. «н/д» – не має даних

2. Таблиця складена за даними [181, 182, 183, 185]

Наведені у таблиці 5.3 основні індикатори характеризують стан інституціонального середовища України. Для формування більш повного уявлення про основні його характеристики та напрями впливу на розвиток, необхідно застосувати до складових інституціонального середовища компаративістський аналіз та прослідкувати їх динаміку відносно загально світових показників.

Для більш наочного порівняння представимо тенденції змін рівня цих показників у графічній формі (рис. 5.1–5.3).

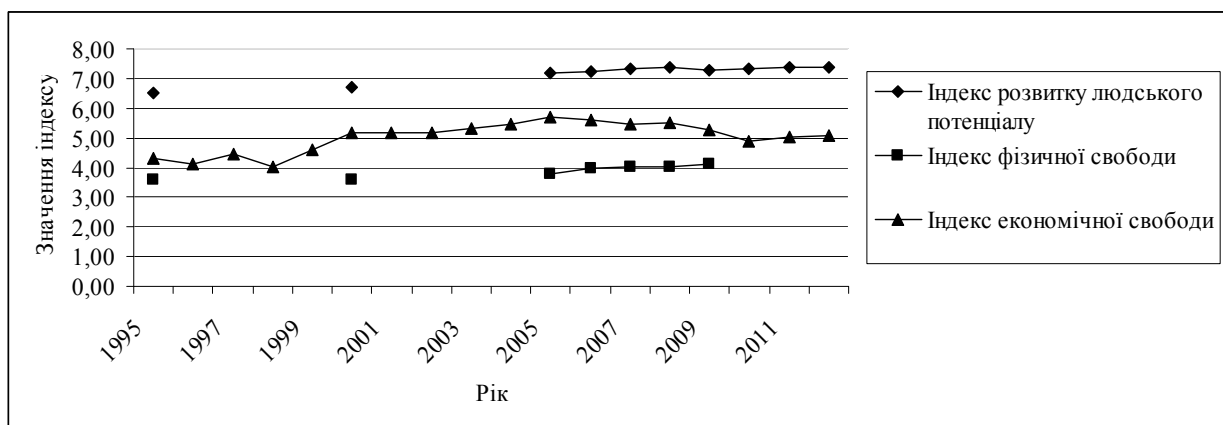

Рис. 5.1 – Динаміка показників добробуту та норми свобода

Як видно із рисунку 5.1 та рисунків 4.1, 4.2 і 4.3, тенденції змін «Індексу розвитку людського потенціалу», «Індексу фізичної свободи» та «Індексу економічної свободи» для України співпадають із загально світовими показниками: індикатори свідчать про повільне зростання показника добробуту та фізичної свободи і зниження рівня економічної свободи у порівнянні із середньосвітовими тенденціями.

Якщо звернутися до динаміки показників норми «рентоорієнтована поведінка» (рис. 5.2 та рис. 4.4, 4.5), то вона є свідченням співпадіння у своїх загальних тенденціях до зниження. При цьому для неї характерні значні розбіжності у коливаннях, особливо відносно індексу «Рента в бюджетній сфері».

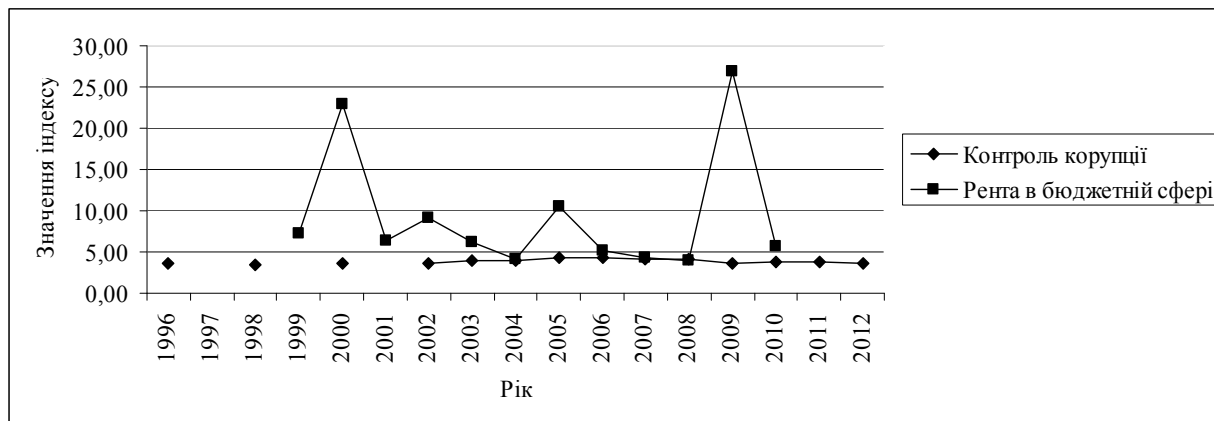

Рис. 5.2 – Динаміка показників норми «рентоорієнтована поведінка»

Слід зазначити, що різке зростання цього показника у 2000 році необхідно пов’язувати з переходом на нові національні стандарти бухгалтерського обліку та міжнародні стандарти класифікації бюджетних статей. Інші значні періоди зростання пов’язані з виборчим процесом у нашій країні.

Що стосується норми «правова поведінка», то в цілому зміни у досліджуваному періоді як для нашої країни, так і світу, співпадають між собою і характеризуються як незначні у порівнянні з показником 1996 року та його значенням у 2012 році (див. рис. 5.3 та 4.6). Звертає на себе увагу і той факт, що середньосвітові значення індексів «Верховенство права» та «Політична стабільність і відсутність насилля», а також їхні тенденції розвитку практично співпадають. Для України середні значення цих показників мають розбіжності у більш ніж один пункт. Так, у 1996 році розбіжність складає 2,8 пункту, а у 2012 році – 1,25.

Як слідує із рисунку 5.3, індекси «Верховенство права» та «Політична стабільність і відсутність насилля» в Україні мають значні коливання у досліджуваному періоді на протигагу середньосвітовим тенденціям динаміки значень відповідних показників (рис. 4.7). Значні коливання індексу «Політична стабільність і відсутність насилля» тісно пов’язані із такими значними подіями у нашому суспільстві, як «Помаранчева революція» у 2004–2005р.р. та президентські вибори 2009–2010 рр., які співпали у часі з фінансово-економічною кризою. Ці події призвели до значної дестабілізації нашого суспільства і падіння рівня соціально-економічного розвитку.

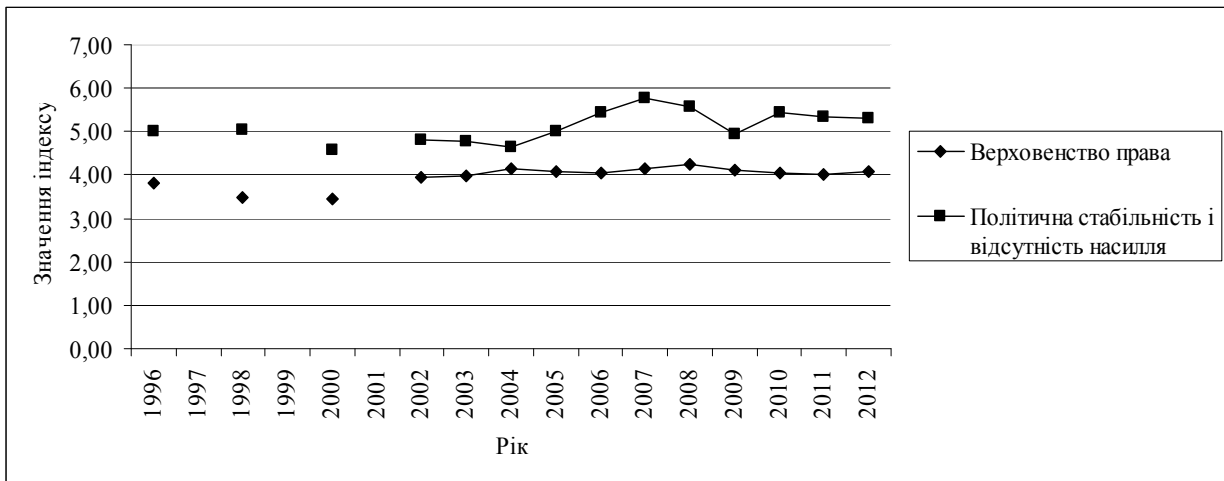

Рис. 5.3 – Динаміка показників «норми права поведінка»

Проаналізувавши основні тенденції розвитку вітчизняного інституціонального середовища за індикаторами розвитку людського потенціалу, фізичної економічної та громадянської свобод, політичних прав, контролю корупції, ренти в бюджетній сфері, верховенства права, політичної стабільності й відсутності насилля, перейдемо до порівняльного аналізу їхніх значень із середніми показниками країн, які належать до групи з високим рівнем людського розвитку, в яку входить і Україна. Відповідну роботу здійснимо й по відношенню до показників розвитку окремих країн. Дані, які відображають існуючі тенденції, представляємо у вигляді таблиці 5.4, яка є доповненням до вже представленої вище таблиці 5.3.

Таблиця 5.4
Тенденції розвитку складових інституціонального середовища та економічної системи за окремими країнами 1995-2012 рр.

Показник	Країна	1995	2000	2005	2010	2012
Індекс розвитку людського потенціалу	Середнє значення		7,48	7,49	7,49	7,48
	Білорусь	6,52	н/д	7,3	7,85	7,93
	Грузія			7,13	7,35	7,45
	Литва	6,82	7,56	8,02	8,1	8,18
	Мексика	6,55	7,23	7,45	7,7	7,75
	Російська Федерація	6,54	7,13	7,53	7,82	7,88
	Румунія	6,72	7,09	7,56	7,83	7,88
	Туреччина	5,68	6,45	6,84	7,15	7,22
	Узбекистан			6,17	6,44	6,54
Індекс фізичної свободи	Середнє значення		6,35			
	Білорусь	5,52	3,79	4,15	4,43	н/д
	Грузія			3,55	3,78	н/д
	Литва	3,82	3,77	4,38	4,61	н/д
	Мексика	2,88	3,32	3,61	3,85	н/д
	Російська Федерація	3,16	3,26	3,57	4,10	н/д
	Румунія	3,25	3,15	3,57	4,08	н/д
	Туреччина	2,38	2,88	3,33	3,53	н/д
	Узбекистан	н/д	н/д	3,05	3,64	н/д

Продовження таблиці 5.4

Індекс економічної свободи	Середнє значення		6,35	6,1	6,13	6,27
	Білорусь	4,60	4,19	4,54	5,00	5,05
	Грузія	4,66□	5,6	5,66	7,23	7,26
	Литва	5,06*	6,63	7,67	7,64	7,99
	Мексика	6,16	5,84	6,73	7,14	6,89
	Російська Федерація	5,46	5,28	5,22	5,08	5,32
	Румунія	4,62	5,36	5,26	6,92	6,99
	Туреччина	6,46	6,49	5,43	6,69	6,89
	Узбекистан	н/д	3,83	4,40	4,62	4,53
Контроль корупції	Середнє значення		5,71	5,66	5,31	5,28
	Білорусь	3,82	4,59	3,93	4,19	4,56
	Грузія	3,00	3,92	4,85	5,29	5,96
	Литва	5,39	5,84	5,90	5,99	6,06
	Мексика	4,70	5,07	5,00	4,83	4,76
	Російська Федерація	3,66	3,85	4,09	3,59	3,67
	Румунія	5,10	4,64	5,04	5,11	5,01
	Туреччина	5,09	4,90	5,47	5,55	5,80
	Узбекистан	3,57	3,87	3,37	3,26	3,29
Рента в бюджетній сфері	Середнє значення		4,39	4,33	5,21	
	Білорусь	н/д	н/д	н/д	н/д	н/д
	Грузія	н/д	н/д	н/д	н/д	н/д
	Литва	н/д	25,67	3,53	3,45	н/д
	Мексика	н/д	6,86	1,39	1,55	н/д
	Російська Федерація	н/д	2,15	24,0	5,66	н/д
	Румунія	н/д	8,28	4,42	3,74	н/д
	Туреччина	н/д	4,39	8,42	3,81	н/д
	Узбекистан	н/д				н/д
Верховенство права	Середнє значення		5,84	6,63	5,30	5,25
	Білорусь	4,19	3,67	3,35	3,63	3,84
	Грузія	2,89	3,49	4,19	5,12	5,45
	Литва	6,15	5,93	6,55	6,86	6,95
	Мексика	4,13	4,69	4,77	4,46	4,50
	Російська Федерація	3,93	3,47	3,87	4,12	4,02
	Румунія	5,47	5,16	5,19	5,56	5,54
	Туреччина	5,19	5,39	5,78	5,71	5,56
	Узбекистан	3,53	3,52	2,91	3,03	3,22
Політична стабільність і відсутність насилля	Середнє значення		5,90	5,99	5,42	5,34
	Білорусь	5,51	5,61	6,13	5,26	5,54
	Грузія	2,45	3,72	4,27	4,21	4,29
	Литва	6,19	6,03	6,85	6,70	6,85
	Мексика	3,76	5,08	4,71	4,17	4,29
	Російська Федерація	3,29	2,94	3,25	3,86	4,02
	Румунія	6,38	4,63	5,63	5,94	5,63
	Туреччина	3,21	3,98	4,43	3,84	3,35
	Узбекистан	4,23	2,92	1,95	4,19	4,56

Примітки. 1. «н/д» – не має даних.

2. * – дані за 1996 рік

3. Таблиця складена за даними [182, 183, 184, 186]

Як слідує із таблиць 5.3 та 5.4, рівень показників стану інституціонального середовища України у порівнянні із середніми значеннями країн групи є меншим, що загалом характеризує функціонування інституціонального середовища як не досить ефективного. Також звертає на себе увагу й те, що серед країн колишнього СРСР Україна займає хоча й не останні позиції, однак, значно гірші за Литву та Грузію. Загалом з огляду на досліджувані показники країни колишнього СРСР посідають нижні позиції у рейтингах для групи країн з високим рівнем розвитку.

Серед представлених в таблиці індикаторів, які характеризують інституціональне середовище в Україні, нами проаналізовано індекс фізичної свободи, контроль корупції, ренту в бюджетній сфері, верховенство права та політичну стабільність і відсутність насилля. Норми «толерантність» та «довіра» не підлягали аналізу, оскільки у світовій статистиці не представлено відповідних показників з причини відсутності їх дослідження за досліджуваній проміжок часу. Тому ці норми ми аналізуємо за 1999 рік і наводимо їх значення у таблиці 3.9.

Згідно даних таблиці 3.9, рівень толерантності в Україні, оцінюваної за показниками «Критерій толерантності» та «Сфера Толерантності», у більшості випадків є нижчим за аналогічний показник групи країн з високим рівнем розвитку людського потенціалу. Виключення складає лише Туреччина, показники якої виявилися ще меншими за українські. Таке становище, на наш погляд, можна пояснити тим, що ця країна не відноситься до Західної цивілізації і, відповідно, має свої ментальні особливості, що значно відрізняються від європейських і позначаються на характеристиках досліджуваних норм.

Звертає на себе увагу і низький рівень індексу «Соціальна активність», що характеризує участь громадян в суспільному житті та їх бажання створювати громадські організації (значення показника дорівнює 0,11). Такий стан пояснюється низьким рівнем життя більшої частини населення, яке, зосередившись на задоволенні первинних потреб, бореться за виживання, а не зміну суспільних інститутів. Результатом поєднання низьких значень індексів «Соціальна активність» та «Міжособистісна довіра» (3,45 за даними таблиці 3.10) в нашій країні є створення сприятливих умов для розвитку кланової системи і, як наслідок, переважного розвитку персоніфікованої довіри.

Наступною розглянемо норму довіра, яка вимірюється двома показниками «Міжособистісна довіра» та «Інституціональна довіра». На сьогоднішній день в Україні «Міжособистісна довіра» носить персоніфікований характер, що кардинально її протиставляє іншим країнам, які належать до Західної цивілізації і характеризуються переважно довірою деперсоніфікованою. Остання є показником більш глибокого розвитку ринкових відносин, оскільки значно розширює коло контрагентів, знеособлює угоди на ринку і, тим самим, знижує трансакційні витрати.

Що стосується України, то більшість угод у вітчизняній економіці укладається в межах кола особисто знайомих людей, тобто за нормами персоніфікованої довіри. Це збільшує трансакційні витрати і обмежує коло

потенційних партнерів, що, в свою чергу, веде до зростання альтернативних витрат, які пов'язані із періодичною втратою вигоди та недостатньо ефективним розподілом ресурсів.

Наступним кроком нашого дослідження є порівняльний аналіз тенденцій розвитку норми свобода. Відносно індексу «Фізичної свободи» приходимо висновку, що у всіх країнах він має позитивну тенденцію до зростання, за виключенням Білорусі. В цій країні за досліджуваний період значення індексу понизилося на 1,09 пункт. Що стосується України, то за сімнадцятирічний період її розвитку індекс «Фізичної свободи» в країні зріс лише на 0,55 пункти. Для порівняння, за цей же період в Російській Федерації він збільшився на 0,94 пункти, а лідером у позитивних змінах значення цього показника стала Туреччина, де він зріс аж на 1,15 пункти.

Індекс «Економічна свобода» за досліджуваний період виявив тенденцію до зростання у всіх без виключення країнах. В Україні зафіксовано його збільшення на 0,78 пункти. Однак слід звернути увагу на той факт, що при такій позитивній тенденції для розвитку, яка продовжувалась упритул до 2005 року і досягла 1,41 пункту, в період 2006–2010 рр. рівень індексу суттєво знизився, а починаючи з 2011 року він почав демонструвати досить слабку тенденцію до зростання.

Такі коливання економічної свободи за нашою оцінкою тісно пов'язані із політичними подіями в Україні. Період 1995–2005 рр. припадає на часи президентства Л. Кучми, які можна охарактеризувати як відносно стабільні. Однак, саме за цей час в українському суспільстві відбулося значне розшарування населення за доходами, що у подальшому вилилося в соціальні протести, що й позначилося на зниженні індексу. Крім того, на рівень цього показника значний вплив здійснила й світова фінансово-економічна криза.

Характеризуючи норму «рентоорієнтована поведінка» приходимо висновку, що за сімнадцять років в Україні показники цієї норми залишалися досить низькими. Так, індекс «Контроль корупції» зріс лише на 0,1 пункт. При цьому слід звернути увагу на той факт, що низький рівень досліджуваного індексу є характерним для всіх країн колишнього СРСР, за виключенням тільки Прибалтики. За досліджуваний період відмічається також і загальне падіння рівня індексу «Політична стабільність і відсутність насилля» для означеної групи країн на відміну від середньосвітової тенденції. Особливу увагу на себе звертають досить низькі значення для України індексу «Верховенство права» і незначні його зміни в динаміці. Так, у період, що розглядається, значення цього індексу збільшилось на 0,25 пункти, що означає низьку ефективність впроваджуваної політики у боротьбі з правопорушення як кримінального, так і економічного напрямків. З цього можемо зробити висновок, що в нашому суспільстві систематичні порушення закону є рутинною практикою, хоча й по відношенню до групи країн із високим рівнем розвитку в цілому характерна доволі негативна тенденція розвитку норми правова поведінка.

У відношенні до правових норм необхідно звернути особливу увагу на той факт, що на сьогоднішньому етапі розвитку українського суспільства норма правова поведінка не здійснює суттєвого впливу на рівень добробуту.

Ослаблення зв'язків між добробутом і означеною нормою пов'язано як з неоптимальною структурою інституціонального середовища економічної системи України, так і з кризою її внутрішньої та зовнішньої політики.

Для виявлення особливостей та встановлення категоріального виду норми «правова поведінка», яка функціонує в сучасній Україні, а також визначення тих особистих соціально-психологічних спрямувань, які визначають особливості правової поведінки населення, звернемося до результатів соціологічного дослідження, яке було здійснено автором у складі наукової групи ДВНЗ «Національний гірничий університет» у жовтні 2009 – серпні 2010 рр. Це дослідження виконувалося в межах науково-дослідної теми «Економічний світогляд українського суспільства в період трансформаційних змін» (номер державної реєстрації 0110U005381). Для забезпечення більшої точності й об'єктивності дослідження територія України була поділена, згідно з методикою В. Поповкіна, на п'ять регіонів:

- Центральноукраїнський (Київська, Чернігівська, Житомирська, Черкаська й Кіровоградська області – так зване Київське Полісся й Середнє Подніпров'я);
- Донецько-Придніпровський (Донецька, Луганська, Дніпропетровська, Запорізька області – Донбас і Нижнє Подніпров'я);
- Північно-східний (Харківська, Сумська й Полтавська області – Слобідська Україна);
- Західноукраїнський (Рівненська, Волинська, Вінницька, Хмельницька, Тернопільська, Львівська, Івано-Франківська, Закарпатська й Чернівецька області – Волинське Полісся, Поділля та Українські Карпати);
- Причорноморський (Одеська, Миколаївська, Херсонська області й Автономна Республіка Крим) [264, с. 219].

Обсяг вибірки становив 2058 респондентів. Опитуванням було охоплено всі області України, а кількість анкетованих визначили пропорційно кількості населення кожного з регіонів. Серед респондентів були різні за освітою, віком, професійною спрямованістю і соціальним статусом прошарки населення, в основному, жителі обласних і районних центрів України. У складі вибірки – 44 % чоловіків і 56 % жінок, що приблизно відповідає тій статеві-віковій структурі населення, яка склалася на даний період в країні.

Дослідження здійснювалось шляхом персонального опитування респондентів. Особлива увага була приділена дотриманню квот кожного з досліджуваних регіонів у загальній чисельності вибірки. Інші її параметри (вік, стать, освіта, професія, соціальний статус респондентів) носили жорстко випадковий характер. У результаті вибірка дещо відхилилась від генеральної сукупності за ознакою статі в Донецько-Придніпровському й Причорноморському регіонах. Для коригування результатів було зроблено ремонт вибірки. У квітні 2011 р. було здійснено додаткове опитування в цих регіонах осіб чоловічої статі.

У ході опитування були використані методики виміру цінностей Г. Хофстеда VSM 08, діагностики соціально-психологічних спрямувань населення в мотиваційно-потребовій сфері О. Потьомкіної та власний підхід щодо виявлення специфіки правової поведінки економічних суб'єктів в Україні. Результати останнього представлено в таблицях 5.5 та 5.6.

У процесі здійснення опитування респондентам були поставлені питання щодо виявлення рівня знань основних положень діючого в країні законодавства, а також того, як вони дотримуються основних правових норм та як захищають свої права. За результатами дослідження виявлено досить парадоксальні факти у правосвідомості наших громадян.

Таблиця 5.5

Основні тенденції правосвідомості громадян, %

Показники	Україна	Регіони				
		Центрально-український	Західноукраїнський	Північно-східний	Донецько-Придніпровський	Причорноморський
Чи вважаєте Ви себе законослухняним громадянином?						
так, звичайно	38,44	34,77	41,38	30,17	40,27	41,12
у цілому я дотримуюсь законів	51,70	55,08	47,51	56,20	52,01	50,33
залежно від обставин	7,82	7,87	7,85	11,57	6,71	6,91
ні, мабуть мені це можна поставити в докір	1,80	2,28	2,87	1,24	1,01	1,32
Де Ви зазвичай купуєте диски з фільмами і музикою?						
за вуличних розкладках	31,54	29,19	26,63	25,21	38,93	33,55
у спеціалізованих магазинах	58,65	62,18	64,18	62,81	51,68	54,93
не купую	8,65	7,61	8,24	10,74	8,22	9,87
Де Ви переходите вулицю?						
там, де мені зручно, залежно від інтенсивності руху транспорту	5,00	4,31	5,94	3,31	5,70	4,28
у місці, де мені зручно, якщо немає транспорту	59,04	56,09	57,47	62,81	60,91	58,88
тільки в спеціальних місцях для переходу	34,99	38,83	35,44	33,47	32,38	35,53
Якщо Ви купили харчовий продукт, термін споживання якого закінчився, то						
поверну в магазин:	62,15	65,48	61,50	61,57	58,73	66,12
– у будь-якому випадку	28,38	32,99	30,08	29,75	22,32	30,26
– якщо товар дорогий	33,77	32,49	31,42	31,82	36,41	35,86
продукт викину:	36,84	33,79	37,93	37,19	40,6	31,25
– адже в магазині все одно нічого не доведеш	20,12	16,50	21,07	21,07	22,65	17,43
– оскільки його повернення завжди пов'язане з великими витратами часу	16,72	17,26	16,86	16,12	17,95	13,82

Як свідчать дані табл. 5.5, 86% опитаних вважають себе в цілому законослухняними громадянами. Із них 76,6 % осіб вивчали діючі законодавчі акти з тих чи інших причин. Крім того, 76,92 % наших співвітчизників

виявилися ознайомленими з основоположним документом будь-якої держави – Конституцією, що загалом дозволяє констатувати доволі високий рівень правової грамотності населення. Разом з тим, вважаючи себе законослухняними громадянами, 31,54% із них купують «піратські» копії дисків та 64,04% переходить вулицю там де зручно, а не в установлених місцях. Тобто, своїми діями прямо порушують формальні норми, навіть не усвідомлюючи при цьому антиправового характеру здійснених дій. Також у ході опитування було виявлено, що 62,15% наших громадян попри знання законів не використовують їх у захисті своїх споживацьких прав при купівлі зіпсованих продуктів харчування (див. табл. 5.6).

Таблиця 5.6

Характеристика правової грамотності населення, %

Показники	Україна	Регіони				
		Центрально-український	Західноукраїнський	Північно-східний	Донецько-Придніпровський	Причорноморський
Чи доводилось Вам вивчати чинні правові акти?						
1) так, виникала необхідність при захисті своїх прав	12,24	12,94	11,49	9,50	14,43	10,53
2) так, це було пов'язано з виконанням службових функцій	22,35	19,80	23,18	22,31	26,34	16,45
3) так, у порядку загального ознайомлення	29,35	32,23	32,95	25,21	26,17	28,95
4) так, напередодні виборчого процесу для вироблення правильного рішення	1,26	1,27	1,53	0,41	1,51	0,99
5) так, для уточнення своїх прав і обов'язків громадянина	11,42	13,45	10,34	13,22	8,72	14,47
6) ні, оскільки в цьому не було необхідності	13,41	11,42	12,45	16,53	12,42	17,11
7) ні, не вважаю це за потрібне, оскільки закони в Україні все одно не діють	7,19	5,84	6,32	10,74	7,55	6,91
інше	2,67	3,05	1,72	2,07	2,68	4,28
Чи читали Ви Конституцію України?						
1) звичайно, адже я громадянин своєї країни	30,32	35,28	36,59	32,23	24,16	23,68
2) так, не повністю	46,60	48,98	44,64	40,50	48,99	47,04
3) не довелось, але було б потрібно	14,43	10,15	11,49	14,88	16,95	19,74
4) віддаю перевагу іншій літературі	5,83	3,30	4,98	8,68	6,38	7,24
5) а хто взагалі таке читає?	2,58	2,03	2,11	3,31	3,36	1,97

Те, що порушення законодавства стало звичайною нормою для нашого суспільства підтверджують й відомі світові рейтинги. Так, згідно Індексу верховенства закону в країнах світу за 2012 р. Україна перебуває на 80 місці,

випереджаючи при цьому, хіба що Росію, яка займає в загальному рейтингу 86 місце із 97 країн [265]. Зауважимо, що індекс верховенства закону складається з восьми показників і відображає стан правового середовища країни. У таблиці 5.7 наведено два з цих показників, що демонструють, на наш погляд, законослухняність громадян. Однак, виходячи з індексу дотримання законів (Regulatory Enforcement) та індексу відсутності корупції (Absence of corruption) як складових загального показника верховенства права, Україна не випереджає жодну із пострадянських держав (чим нижче значення індексу – тим гіршим є показник).

Таблиця 5.7

Окремі показники стану правової культури за 2012-2013 рр.

Країна	2012	
	Виконання законів (Regulatory Enforcement)	Відсутність корупції
Країни з дуже високим рівнем розвитку людського потенціалу		
Швеція	0,89	0,96
Японія	0,87	0,84
Данія	0,85	0,95
Фінляндія	0,82	0,93
Великобританія	0,79	0,80
Франція	0,76	0,80
Німеччина	0,73	0,82
США	0,70	0,78
Постсоціалістичні країни		
Естонія	0,73	0,77
Польща	0,61	0,72
Грузія	0,63	0,77
Угорщина	0,60	0,72
Чеська Респ.	0,59	0,62
Словенія	0,59	0,62
Білорусь	0,56	0,50
Румунія	0,54	0,50
Російська Федерація	0,45	0,39
Казахстан	0,44	0,38
Молдова	0,39	0,33
Україна	0,35	0,25

Примітка. Складено за даними [265]

Отже, незважаючи на переконаність наших громадян у своїй законослухняності, наша країна посідає одне з останніх місць по дотриманню законодавства, що дає підстави стверджувати про існування в її інституціональному середовищі виключно норми неправомірної поведінки.

Таким чином, підсумовуючи вищевикладене, приходимо висновку, що у свідомості наших громадян закріплено подвійний стандарт: вони вважають себе законослухняними громадянами і, водночас, можуть як самі порушувати закони, так і дозволяти робити це іншим. Слід зазначити, що правовий нігілізм є досить поширеним не тільки серед пересічних українців, а притаманний у якості норми поведінки і державним діячам та чиновникам, що ще більшою мірою утверджує подвійні стандарти поведінки в суспільстві.

Отже, інституціональне середовище економічної системи сучасної України не відповідає вимогам свого ефективного функціонування і не сприяє сталому соціально-економічному розвитку суспільства. Ситуація, яка склалася в країні у ході трансформаційних перетворень, більш ніж красномовно свідчить про те, що нові формальні правила в принципово іншому середовищі продемонстрували свою повну неефективність.

Реалії сучасності ставлять сьогодні перед економічною наукою завдання пошуку загальних закономірностей системного розвитку, чіткої та аргументованої відповіді на питання – чи є дійсно універсальними західні ліберальні інститути, або вони всього лише результат своєрідного культурного розвитку частини Європи? На наше глибоке переконання, більш ніж двадцятирічний досвід реформ і наведені вище розрахунки дали пряму й однозначну відповідь на це питання: кожна країна має свої специфічні особливості, хоча й характеризується при цьому загальними закономірностями розвитку.

Тому будь-які соціальні трансформації не можуть здійснюватися без урахування історичних особливостей розвитку певної економіки, національно-культурних традицій, пануючих світоглядних систем і домінуючих неформальних інститутів. Саме інституціональне середовище, під яким ми розуміємо сукупність соціокультурних, політичних і правових норм та взаємозв'язків між ними, що впливають на характер економічної діяльності людей та формування стійких структур їх взаємодії у межах економічної системи, здійснює найбільш визначальний вплив на розвиток.

Слід мати на увазі, що основні елементи такого середовища формуються еволюційно протягом тривалого періоду історичного розвитку кожної конкретної країни і є похідними від культури. Саме норми людської поведінки, що носять формальний або неформальний характер, утворюють її економічний порядок. І якщо в результаті імплантації інститутів з іншого середовища такі норми виявляються принципово різними, то в таких економічних системах виникають інституційні дисфункції, які проявляються в неефективному функціонуванні, а також загостренні соціально-економічних і політичних суперечностей.

Тому при проведенні реформ системного характеру завжди повинно діагностуватися існуюче інституціональне середовище і розроблятися політика зміни реально діючих інститутів з урахуванням їх історичної обумовленості і специфіки. Відомий історик Д. Ландсей свого часу зазначив, що «якщо ми можемо чогось навчитися з історії економічного розвитку, то це тільки тому, що культура робить майже все різним (culture makes almost all the difference) [152].

Саме з цих причин наступним етапом нашого дослідження має стати аналіз причин існування виявленої специфіки інституціонального середовища економічної системи України.

5.2 Особливості інституціонального середовища економічної системи України

Підсумки більш ніж двадцятирічної трансформації українського суспільства до нової моделі соціально-економічного розвитку показали помилковість імплантації в його інституціональну структуру інститутів західного типу без урахування історичних умов розвитку країни. Подібна ситуація виникла і в інших державах, де досвід формування національних моделей економіки наочно показав, що нові інститути можуть ефективно функціонувати тільки тоді, коли будуть відповідати існуючим елементам інституціонального середовища суспільства та глибинним ціннісним спрямуванням його діючих суб'єктів.

Сучасний стан інституціонального середовища економічної системи України, який нами розглянуто у попередньому параграфі, дозволяє стверджувати, що на сьогодні його якісні та кількісні характеристики є неоптимальними для подальшого ефективного розвитку країни. Інституціональне середовище українського суспільства є складним феноменом, в якому поєднуються інститути, успадковані від колишньої централізовано-планової економіки, новостворені інститути ринку, а також їх гібридні форми. Маючи принципово різні механізми побудови і функціонування, такі інститути не відрізняються міцними системоутворюючими зв'язками і в силу цього не складають єдиного когерентного цілого. Як наслідок – система знаходиться в нестійкому стані, оскільки не має дієвих механізмів встановлення і підтримання порядку, а також не створює умов для прогресивного розвитку.

Для формування більш чіткого розуміння проблеми розвитку нашого суспільства та розробки шляхів подолання кризової ситуації необхідно дослідити причини виникнення в ньому неефективних інститутів, які уповільнюють розвиток. Перш за все, розпочнемо аналіз з інституту власності, оскільки саме він є основоположним базовим інститутом будь-якої економічної системи. Як свідчить історичний досвід, норми, правила та звичаї в Україні у своїй переважній більшості сформувались в залежності від інститутів власності та бюрократії і базувалися на неформальних нормах, які склалися ще за часів Радянського Союзу [266-268].

На сьогодні серед всіх економічних інститутів в Україні домінує положення займає специфічний інститут, який представлено владою-власністю. Останній походить із «східного деспотизму» і являє собою нерозчленовану єдність владних і власницьких функцій: політичне лідерство дає невід'ємне право розпоряджатися власністю, а власність органічно розуміє наявність політичного авторитету [269, с.58].

Влада-власність в Україні виникла на основі: по-перше, відчуження безпосередніх виробників від засобів виробництва і результатів праці в

централізовано-плановій економіці, і, по-друге, привласнення основних повноважень власника бюрократичним апаратом держави. В результаті працівники не мали альтернатив працевлаштування – всі вони були найманими працівниками держави, не могли реалізувати свої задекларовані права власності в силу наявності останніх виключно у бюрократії, яка, власне, і мала виняткові права індивідуального володіння, які покоїлись на причетність до влади.

З переходом до ринкових відносин інститут приватної власності було легалізовано, що дозволило виникнути і розвиватися дрібному та середньому бізнесу. Що стосується великих державних підприємств, то вони так і залишилися в розпорядженні бюрократичного апарату, який частково легалізував свої права в період масової приватизації через перерозподіл накопиченого за радянських часів капіталу. Наслідком цих процесів стало практичне зникнення з соціальної структури суспільства середнього класу, який в розвинених країнах виконує роль соціального стабілізатора і економічного донора. Ще одним наслідком існування влади-власності стало формування особливої організаційної структури економіки, в якій найбільшу питому вагу займають підприємства, засновані на родинних і особистих зв'язках. Це призводить до переважання персоніфікованих угод, зростанню трансакційних і альтернативних витрат, пов'язаних з економічними втратами і неефективним розподілом ресурсів [270].

Особливості інституту власності визначають і специфічні риси конкуренції в Україні. Це домінування олігополістичних структур і наявність високих показників монопольної влади на ринках більшості товарів і послуг, які є результатом діяльності таких відомих українських фінансово-промислових груп, як «Приват», «Індустріальний Союз Донбасу», «Динамо«Київ», «Інтерпайп». Відсутність у системі розвиненої конкуренції не сприяє її трансформації до ефективних ринкових відносин. І якщо в розвинених країнах цей інститут підтримується за рахунок активної політики держави, націленої на розвиток малого та середнього бізнесу та правових механізмів, то у нас він консервується в колишніх неефективних формах. Це пов'язано з особливостями функціонування правових інститутів та норми «правова поведінка».

Сьогодні, на думку незалежних експертів, ми маємо сукупність нормативно-правових актів, в яких закріплені найбільш прогресивні норми громадянського суспільства. До того ж у нас існує добре відпрацьований судовий механізм. Але проблема в тому, що постійне порушення прав громадян з боку владних структур і недотримання законодавства самими ж громадянами є типовим зразком поведінки українців.

Як уявляється, витoki такого стану слід шукати в культурі, цінності якої, на відміну від європейської, не сприяли законослухняності, а також у закріпленні неформальних норм за радянських часів. Як зазначає В. Полтерович, в умовах численних обмежень і тотального дефіциту практично кожна радянська людина змушена була порушувати закон: купувати необхідні товари на чорному ринку і з чорного ходу, платити хабарі практично всім, хто був зобов'язаний його обслуговувати за дорученням держави. Обмін забороненими ідеями,

дисидентський напівпідпілля було ще однією формою ілегалної активності. В результаті сформувалася звичка до порушення закону, девіантна поведінка стала рутиною. Одночасно виробилося толерантне ставлення до порушення закону [262, с.288]. У період реформ 90-х рр. ХХ ст. девіантна поведінка отримала нові підстави. Законодавство не встигало за мінливою ситуацією, що виникала у ході трансформаційних перетворень суспільства. Ринок став юридично дозволеним, але межі легітимності ринкової поведінки виявилися розмитими. Завдяки величезним розмірам ренти, що вивільнилась у цей час, стимули до прямого порушення закону різко посилюються.

Розглянемо основні напрямки і тенденції розвитку рентоорієнтованої поведінки в економіці України і її взаємозв'язок з інституціональним середовищем суспільства. Ми вважаємо, що ця норма є одним із видів антисоціальної поведінки, яка закріпилась в нашому суспільстві й притаманна більшості наших співгромадян, а також провладній еліті.

У другому розділі роботи нами було розглянуто декілька загальних напрямів пошуку ренти. Вважаємо, що по відношенню до української економіки перелік цих напрямів слід розширити, оскільки за період трансформаційних перетворень в ній утвердились такі специфічні форми, які ще не отримали ґрунтового аналізу в теорії суспільного вибору. Найбільш розповсюдженими напрямками рентоорієнтованої поведінки є рекет і «відкат» який отримують менеджери відділів постачань великих мережевих компаній за закупівлю продукції у конкретного постачальника в залежності від виду продукції та оптової ціни на неї. Чому «відкат» ми розглядаємо як пошук ренти, а не як хабар?

Власне хабар, як його розуміють в літературі з суспільного вибору, відноситься до перерозподільних трансфертів. У випадку «відкату» виникають трансакційні витрати пошуку інформації, попередження опортунізму контрагента та ведення переговорів, які є суспільними втратами. Слід зауважити, що сутнісною природою цих методів є незаконне привласнення благ. В основі перших трьох напрямків знаходяться відносини між державою і певними групами тиску, а у виділеному нами окремому випадку, характерному для «відкату», лежать відносини між господарюючими суб'єктами. Цей вид рентоорієнтованої поведінки є модифікацією антисоціальних стандартів, сформованих в результаті дій держави за описаними трьома напрямками, які були перенесені у приватний сектор. За таких умов ця норма виправдовує використання підприємства як джерела власного збагачення і є причиною значного масштабу тіньового ринку. За даними експертних оцінок, в нашій країні тіньовий сектор складає близько 50%, що, в свою чергу, спричиняє неадекватну побудову державного бюджету і ще більш посилює рентоорієнтовану поведінку. [271, 272].

Зауважимо, що на різних етапах розвитку суспільства мають місце різні методи пошуку ренти, що пов'язано із змінами в інституціональному середовищі суспільства. Розглянемо більш детально діючих суб'єктів та їх роль у відтворенні антисоціальної поведінки в Україні. Першим таким суб'єктом є держава, яка виробляє колективні блага для суспільства в цілому. Якість,

кількість і асортимент цих благ залежить від ступеня розвиненості громадянського суспільства в даній країні. У даному дослідженні нас цікавлять такі блага, як створення формальних норм і правил для членів суспільства та нагляд за їх виконанням, координація і регулювання економіки в разі «провалів ринку», а також послуги з охорони правопорядку і захисту населення.

Зауважимо, що створенням та реалізацією колективних благ займається не бюрократичний апарат держави як цілісне утворення, а конкретно уповноважена посадова особа. Цей бюрократ діє в межах своєї компетенції, яка обмежується формальними і неформальними нормами та ресурсами, що знаходяться в його розпорядженні. Легітимність створених таким чином благ забезпечує бюрократичний апарат на підставі повноважень, які були делеговані йому суспільством і закріплені в законодавчих актах. Таким чином, завдяки займаному місцю в бюрократичному апараті кожний конкретний бюрократ отримує можливість здійснювати пошук ренти.

Ще однією важливою характеристикою бюрократичного апарату є досить хороша організація та взаємодія всередині його ієрархічної структури. Але це зовсім не означає, що така взаємодія існує й між окремими гілками влади: законодавчою, виконавчою та судовою. Власне кажучи, в Україні вона практично відсутня. Крім того, досить часто можемо спостерігати як суспільні інтереси приносяться в жертву «честі мундира». І, як правило, за цим стоять особисті інтереси окремих представників бюрократичного апарату. Таким чином, захищаючи свої приватні інтереси бюрократичний апарат створює соціальні стандарти поведінки, які у подальшому відтворюються й іншими суб'єктами.

Другим суб'єктом відтворення антисоціальної поведінки є громадяни. Вони є особами, для яких створюються колективні блага. До речі, бюрократ також є споживачем колективних благ у силу того, що він є громадянином цієї держави. Відмінною характеристикою цього суб'єкта є низький рівень організації діяльності та взаємодії з іншими особами.

Третім суб'єктом в складних соціально-економічних відносин пошуку ренти є «групи тиску». Власне кажучи, вони є ключовими фігурами цих відносин, оскільки виступають ініціаторами їх виникнення. «Група тиску» – це вузьке коло осіб, яке володіє значними обсягами інформації. Суб'єкти, що входять в таку групу, добре організовані, вміють відстоювати свої особливі інтереси та здійснювати вплив на політиків. До особливих інтересів віднесемо цілі, реалізація яких принесе вигоди «групі тиску» за рахунок перерозподілу збитків серед великої кількості людей. Слід зауважити, що ця більшість, що несе на собі тягар збитків (не відчутний кожною конкретною особою), як правило, цього не усвідомлює через брак належної інформації і байдужого відношення до суспільних проблем [271, 272].

Виникає цілком правомірне питання, у чому причина такої поведінки? На нашу думку, в першу чергу це те, що всі учасники розглянутих відносин є раціональними особами і головним мотивом їх дій є власні інтереси. Причому свій вибір суб'єкти здійснюють на основі співставлення можливих зисків і збитків. Друга причина – це те, що реальний вплив, який може справити окрема

особа на діяльність держави, наближається до нуля. Витрати окремого громадянина на здійснення контролю над бюрократичним апаратом не впливають на той факт, чи будуть або не будуть вироблені певні колективні блага. Реалізувати свої владні повноваження з контролю за діями держави громадяни можуть виключно у період виборів. Крім того, більшість громадян не бачать прямого зв'язку між своїми витратами на постійний контроль за діями держави і отриманими колективними благами.

Третя причина полягає в тому, що колективними благами можуть користуватися всі громадяни без виключення, що припускає можливість використовувати їх без здійснення витрат. Четвертою причиною є те, що оскільки пересічні громадяни погано інформовані й організовані, а також практично не мають можливості реалізувати свою владу, то рівень їх мотивації на дії з установлення контролю над державою, є мінімальним. Таким чином, пасивна поведінка громадян із захисту своїх прав на привласнення колективних благ дає можливість для їх перерозподілу на користь членів бюрократичного апарату і «груп тиску» [271, 272].

У цьому відношенні слід також зазначити, що всі «угоди», мотивом яких є пошук ренти, укладаються на рівні персоніфікованої довіри, у той час як ринок передбачає їх формування на підставі норм деперсоніфікованої довіри. В основі дій учасників таких угод лежать норми простого утилітаризму і ціннісно-раціональна дія. Якщо в основі рентоорієнтованої поведінки кожного суб'єкта знаходиться мотив дотримання власних інтересів на основі вище перелічених норм, то втрати суспільства повинні бути однаковими в усіх країнах. Але, як вже було нами показано вище, масштаби втрат від пошуку ренти в різних державах прямо залежать від специфіки інституціонального середовища, яке в них склалося.

Оскільки в своєму повсякденному житті суб'єкт використовує ті правила і норми поведінки, які прийняті у цьому суспільстві на даний період часу, то можемо діагностувати в нашому суспільстві наявність доволі сприятливих умов для поширення й закріплення рентоорієнтованої поведінки як норми. Виходячи з цього можемо стверджувати, що домінування в Україні норм, які виправдовують особисте збагачення за рахунок інших осіб і провокують розповсюдження рентоорієнтованої поведінки, має під собою досить серйозне підґрунтя.

Функціонування норми «правова поведінка» тісно пов'язано з іншими нормами інституціонального середовища і є головною передумовою виходу персоніфікованої довіри та рентоорієнтованої поведінки за локальні рамки.

Існування норми «правова поведінка» в нашому суспільстві досить проблематичне питання. Сьогодні в Україні функціонує досить чисельна й розгалужена примусова система, яка вражена корупцією і в якій мають місце значні масштаби протиправних дій з боку представників всіх гілок влади. Як результат, поведінка наших громадян у більшості випадків носить опортуністичний характер. Прикладом такої поведінки є розповсюджена норма ухилення від податків. Обмеженість дії цієї норми в нашому суспільстві призводить до значних проблем із захистом прав власності. Так за даними

«Індексу захисту прав власності» (The International Property Right Index) у 2011 році Україна в цьому рейтингу займала 118 місце поряд з такими країнами як Нікарагуа та Алжир. «Індекс захисту прав власності» розраховується із 2007 року для 130 країн [273]. Криза довіри до держави разом із нормою «неправомірна поведінка» загрожує ще більшим посиленням опортуністичної поведінки громадян.

Слід зазначити, що норма «правова поведінка» є одним із основних елементів, які пов'язують між собою окремі складові суспільства в цілісну структуру. Функціонування норми «проголошений легалізм» ставить під сумнів ефективний розвиток правової та політичної систем, інститути яких формують інституціональне середовище економічної системи України. Сьогодні, на жаль, постійні порушення прав громадян є типовою поведінкою представників владних структур. Ці порушення стали настільки рутинними, що більшість наших громадян навіть не усвідомлюють цей факт, або мовчки погоджується з таким становищем. Так, останнім часом в Україні у зв'язку з економічною кризою з'явилися «інноваційні» технології у сфері порушення соціально-економічних прав найманих робітників. Одним із прикладів може слугувати «ноу-хау» українських банків, які примушують робітників писати заяви на відпуску без збереження зарплатні. При цьому цю фіктивну відпустку персонал «проводить» на робочих місцях і виконує свої безпосередні функції. На перший погляд, в дійсності вигоди є явними – банки отримують реальну економію фонду заробітної плати, економію на внесках до обов'язкових соціальних фондів. Але ми впевнені, що ніхто із топ-менеджерів банку не ставив собі питання, як у майбутньому будуть відноситися до банку його працівники. Можна говорити із впевненістю про посилення опортуністичної поведінки персоналу. Як вона буде виявлятися – існує багато варіантів: від механічного виконання своєї роботи без елементів творчості до промислового шпигунства, який загрожує економічній безпеці самого банку [271].

Отже, як показав аналіз, домінування в Україні влади-власності породжує стійке функціонування таких неефективних норм інституціонального середовища економіки, як домінування деперсоніфікованої довіри та рентоорієнтована поведінка. Остання знаходить свій прояв у формах антисоціальної поведінки, корупції, протиправних дій як окремих суб'єктів, так і органів державної влади.

Як відомо, економічні системи відрізняються між собою не тільки відносинами власності, але ще й формами координації між економічними суб'єктами. За роки трансформаційних реформ Україна була визнана світовою спільнотою у якості країни з ринковою економікою. Остання базується на конкуренції, домінуванні приватних інтересів і свободі підприємництва. Якщо розглядати власне інститут підприємництва, то можна стверджувати, що він виникає у залежності від домінуючих форм власності і несе на собі відбиток культури, національної психології та ментальності. Як свідчить історичний досвід, для виникнення українського підприємництва у вигляді класичних форм західного зразка не існувало глибоких культурологічних коренів. Відсутність в українському, як і російському, підприємстві домінуючого мотиву особистої

наживи як результату впливу православної етики, наявність суспільного служіння, залежність від регулюючої ролі держави відзначають багато дослідників [274, 275].

Відродження інституту підприємництва в часи «перебудови» здійснювалося вже на принципово іншій соціальній та ідеологічній основі й зазнало впливу вже розглянутого нами інституту влади-власності. Як зазначає І. Малий, «Якщо в Англії чи іншій розвиненій країні нова нація підприємництва виросла з тих, хто самостійно створив своє багатство, тобто з людей сильних, рішучих, підприємливих, то в Україні генерація підприємців відбувалася з тих, хто володів до реформи відповідною економічною чи політичною владою. Враховуючи те, що раніше наше суспільство було розподільчим, то й сучасні підприємці, як правило, є носіями розподільчої ідеології, а не ідеології трудового примноження багатства, державного будівництва» [277, с.59]. Саме такого типу підприємці займають сьогодні ключові позиції у великому бізнесі та політичній сфері України, що зі зрозумілих причин аж ніяк не сприяє соціально-економічному розвитку суспільства.

Підприємництво тісно пов'язане із свободою. На свободі та конкуренції ґрунтується ринкова економіка, яка формує економічні засади для розвитку суспільства. Що стосується передумов формування норми свобода, то можна стверджувати, що вони були створені виключно для її одного виду – фізичної свободи, хоча й при значному обмеженні потреб у самореалізації. За часів СРСР самореалізація без загрози безпеки особистості могла здійснюватись тільки у жорстких рамках панівної ідеології. Зауважимо, що у сучасних умовах також існують значні обмеження на ефективне функціонування означеної норми, однак, вони стосуються дещо інших потреб.

Так, можемо стверджувати, що сьогодні більшість населення України вимушена опікуватися лише задоволенням фізіологічних потреб, необхідних для виживання. Ілюстрацією цього факту може слугувати структура сукупних витрат домогосподарств, яка свідчить, що, наприклад, у 2010 р. 51,6% від усіх витрат домогосподарства спрямовували на харчування [277]. І це при тому, що в Чехії та Польщі рівень цих витрат складає до 30%, у Німеччині – 16,2 %, Франції – 13,8% [192]. Нагадаємо, що ці потреби у ієрархії потреб за А. Маслоу заходяться в основі піраміди. А це означає, що наші громадяни заклопотані виживанням і не здатні реалізувати свій творчий потенціал та розвиватися як особистості. В цілому це суттєво обмежує можливості розвитку економіки України інноваційним шляхом. У свою чергу технологічне відставання значно знижує рівень соціально-економічного розвитку України і ставить її у залежність від інших країн. [271] Ще однією проблемою домінування потреб виживання є зниження соціально-політичної активності громадян, що також не сприяє розвитку.

Що стосується виникнення й розвитку інших видів свободи, то у своїй переважній більшості вони почали формуватись тільки з отриманням незалежності України у 1992 році. Так як до цієї епохальної події у суспільстві не набували поширення будь-які норми, які могли б слугувати основою для виникнення інших видів свобод, то нами зроблено припущення щодо періоду,

коли вони почали формуватися. Оскільки виникнення норм, правил та інститутів завжди базується на цінностях певного суспільства, то важливим моментом дослідження специфіки норми «свобода» та її функціональних видів в українському інституціональному середовищі є встановлення ціннісних засад її формування в умовах вже незалежної України. Разом з цим необхідно дослідити і вплив культури на формування інших норм, які є структурними елементами інституціонального середовища економічної системи України.

На сьогоднішній день у світовій науці створено та застосовано на практиці ряд методик з діагностики цінностей, найбільш розповсюдженими з яких є підходи Г. Хофстеда, Р. Хоуза, Р. Інглхарта, Ш. Шварца, М. Бонда і К. Леунга, Ф. Тромпенаарса [278-282]. Маючи між собою певні відмінності, ці підходи дозволили на емпіричному рівні виявити домінуючі цінності у суспільстві, кількісно їх оцінити та пов'язати з основними показниками розвитку суспільства. Для більш повного розуміння впливовості культури на виникнення специфічних ознак у норм, які формують інституціональну структуру економічної системи України, звернемося до результатів авторського дослідження цінностей українського суспільства, оцінених за методикою Г. Хофстеда VSM 08 (табл. 5.8).

Таблиця 5.8

Значення показників Г. Хофстеда, отриманих в Україні
за методикою VSM 08

Показники	Регіони					
	Україна	Центрально-український	Західноукраїнський	Північно-східний	Донецько-Придніпровський	Причорноморський
Дистанція влади (PDI)	22,79	24,10	17,94	28,05	25,16	18,69
Індивідуалізм (IDV)	31,49	27,89	26,65	46,86	28,49	27,56
Маскулінність (MAS)	-8,67	-3,38	-13,84	-11,99	-8,73	-5,39
Уникнення невизначеності (UAI)	4,81	2,19	-2,90	10,51	8,36	5,88
Довгострокова орієнтація (LTO)	4,08	7,92	0,72	-1,00	6,23	6,54
Терпимість–стриманість (IVR)	36,13	38,27	43,98	31,73	31,88	34,81
Монументалізм (MON)	9,34	11,99	28,75	8,24	-1,62	-0,65

Примітка. Складено за даними [283]

Як показує таблиця 5.8, для України характерні одночасно низькі показники дистанції влади (22,79) та індивідуалізму (30,08), що є свідченням відсутності яскраво вираженого домінування в суспільній свідомості як ліберальних цінностей, так і схильностей до підтримання авторитаризму. Такі показники дещо порушують характерну для більшості розвинутих країн закономірність, згідно якої висока дистанція влади поєднується з низьким

індивідуалізмом і навпаки. Як правило економічні системи, в яких домінує держава, не мають високих значень індивідуалізму. Для України ж характерно поєднання одночасно низьких показників дистанції влади та індивідуалізму.

Ця специфіка відображається і на взаємозв'язку з цими показниками норми «свобода». Як свідчать емпіричні дослідження, для більшості розвинутих країн разом із зростанням рівня дистанції влади відразу зменшується рівень економічної свободи, а із зростанням індивідуалізму – збільшується. Для України, згідно результатів проведеного дослідження, специфікою є те, що цінності індивідуалізму детермінують розвиток індивідуальної свободи не на противагу підвищенню дистанції влади, а у відповідності з нею.

Подібна специфіка була встановлена і по відношенню до показника маскулінність. Його значення для українців виявилось від'ємним (-7), що характеризує їх як таких, що ціннісно спрямовані на солідарність, співпрацю, турботу про слабких, підтримку теплих особистих відносин і меншу зорієнтованість на успіх. Якщо ж звернутися до показників Хофстеда відносно більшості розвинутих країн, то виявляється, що для них характерна пряма залежність між індивідуалізмом та маскулінністю. Світові дослідження цінностей свідчать, що як правило, чим більшим є значення для країни індивідуалізму, тим більшою в ній є й маскулінність, яка відображає переважання в культурі наполегливості, самовпевненості, прагнення досягти успіху, конкурентності як психологічних передумов розвитку підприємництва. Виявлені риси української ментальності за показниками «маскулінність» та «індивідуалізм» не відповідають встановленій для більшості країн західної культури закономірності. Ця специфіка це раз підтверджує факт неможливості активного розвитку українського підприємництва в його класичних західних формах та утверджує домінування в інституціональному середовищі України більшою мірою норми «персоніфікована довіра».

Індекс «уникнення невизначеності» (UAI), який відображає здатність суспільства справлятися з тривогою і стресами, викликаними невизначеністю, має для України досить низьке значення – 4,7 за всією вибіркою і найменший від'ємний параметр (-2,85) по Західній Україні. Це є свідченням слабого уникнення невизначеності, яке породжує схильність до ризиків, підвищену збудливість й емоційність, порушення правил з прагматичних міркувань, менший опір змінам. Українське суспільство в незначній мірі стурбоване виробленням дієвого механізму дотримання правил, що дозволяють забезпечити безпеку громадян. Отриманий результат за показником «уникнення невизначеності» свідчить про укоріненість на рівні суспільних цінностей норми «неправова поведінка».

За параметром «довгострокова орієнтація» Україна демонструє – 2,5 за всією вибіркою. Враховуючи той факт, що даний показник відображає те, наскільки суспільство виявляє прагматизм і стратегічно орієнтується на майбутнє на противагу традиціоналізму і короткострокової орієнтації, ми змушені констатувати яскраво виражену в українців тенденцію жити сьогоднішнім днем. Висока політична та соціально-економічна нестабільність українського суспільства не дає підстав для довгострокової орієнтації. А це не

сприяє встановленню відносин, що базуються на довірі, і, відповідно, негативно відображається на можливостях розвитку.

Індекс терпимості проти стримування (IVR) показав превалювання терпимості (38,45), що характеризує Україну як досить відкрите суспільство, що здатне виявляти толерантність до поведінки і думок, які відмінні від власних, сприймати зміни і чужий господарський досвід, ініціювати інновації. Цілком зрозуміло, що ці риси української ментальності свідчать про існування досить стійкої ціннісної основи норми «толерантність» і через неї як структурний елемент інституціонального середовища, сприяють ефективному соціально-економічному розвитку.

Індекс монументалізму (MON) в Україні дорівнює 9,34 з дуже істотним розкидом значень по різних регіонах. У своєму середньому вимірі він характеризує доволі високу здатність українців відстоювати власну позицію і захищати свою гідність на противагу пристосовуваності, а також високу самоідентифікацію. При аналізі цього показника в зіставленні з іншими індексами (низькі показники PDI, дуже низькі UAI і відносно високі IVR) можна стверджувати про наявність в Україні самостійних субкультур, які при цьому мають незначну варіативність щодо основних базових цінностей. Від'ємні значення даного показника по Донецько-Придніпровському та Причорноморському регіонах вказують на суттєве відхилення ментальності населення за цим індикатором від загальної картини цінностей і свідчать про переважну схильність населення цих регіонів до адаптації, пристосовуваності, високу ймовірність відмови від своїх ідеалів та цінностей заради інших благ.

Таким чином, індикатори цінностей українського суспільства, оцінені за методикою Г. Хофстеда VSM 08, ще раз підтверджують висунуте нами теоретичне положення про вагомий вплив соціокультурної складової на формування таких норм інституціонального середовища як індивідуальна свобода, «неправова поведінка», толерантність і довіра.

Однак, при всій важливості даних, отриманих у ході застосування до оцінки цінностей методики Хофстеда, слід звернути увагу на той факт, що вона зорієнтована, перш за все, на суспільний рівень свідомості. Як справедливо зазначає Н. Лебедева, «в існуючих дослідженнях взаємозв'язку культури й економіки упущена дуже важлива деталь: продемонстровано, що культура пов'язана з національними економічними показниками, але не показано, яким чином вона впливає на соціально-економічні спрямування й уявлення людей. Тому ці методики не дозволяють отримати дуже важливу інформацію про відношення людей до тих чи інших цінностей, а також про те, як вони виражаються у конкретній економічній поведінці людини» [284, с. 6].

Дійсно, для виявлення складових інституціонального середовища, які здійснюють вплив на розвиток, важливо знати не тільки норми й цінності суспільного рівня. Особливого значення набувають ціннісні орієнтації та спрямування суб'єктів, оскільки саме вони зумовлюють їх економічну поведінку, яка, у свою чергу, сприяє або перешкоджає розвитку. Саме тому в предметну область нашого дослідження мають потрапити й ці важливі для розгляду специфіки інституціонального середовища змінні.

Важливо розуміти, що тільки проходячи через призму індивідуальної життєдіяльності, через внутрішній світ індивіда (його інтереси, прагнення, схильності), суспільні цінності включаються у психологічну структуру індивіда, набуваючи форми особистих цінностей. Вони, власне, і виступають поряд з потребами, одним із джерел мотивації до економічної діяльності. Отже, узагальненими і стійкими мотиваційно-ціннісними орієнтирами, що регулюють поведінку й діяльність суб'єктів, цінності стають тільки після їх прийняття та затвердження індивідами. Цей процес завершується у формуванні конкретних регулювальних механізмів поведінки людини – ціннісних орієнтацій і соціально-психологічних спрямувань.

Ціннісні орієнтації – це форма включення суспільних цінностей в механізм діяльності й поведінки особистості, певний ступінь переходу цінностей суспільства в діяльність суб'єкта. Саме ціннісні орієнтації дають людині підстави для вибору із наявних альтернатив цілей і засобів їх досягнення, визначаючи, тим самим, припустимі межі діяльності. Ціннісні орієнтації займають місце на перетині світоглядних структур свідомості людини та її мотиваційно-потребової сфери. Остання охоплює такі стани особистості, які детермінують її до певної діяльності.

Як доведено психологами, весь мотиваційний комплекс, як правило, не усвідомлюється людиною, однак він проявляється у формі складного емоційного відображення суб'єктивної цінності певних об'єктів або явищ і закріплюється в особливих регулювальних утвореннях – соціально-психологічних спрямуваннях. Зазвичай, їх визначають як несвідомий психологічний стан, внутрішню якість особистості, яка базується на її попередньому досвіді, налаштованості на певний вид активності за умов, що склалися. Спрямування реалізується як стан мобілізованості, готовності до реалізації певної ціннісної орієнтації. Соціально-психологічне спрямування мобілізує свідомість, орієнтує її на пошук відповідних цілей і способів їх досягнення стереотипним чином. Відповідно, знаючи ціннісні орієнтації й соціально-психологічні спрямування членів суспільства, можна прогнозувати їх діяльність, виявляти стереотипи та реакцію на зміну середовища, в якому дана діяльність відбувається.

Саме тому при дослідженні свободи як норми ми зосередилися на вивченні соціально-психологічних спрямувань населення України в мотиваційно-потребовій сфері і застосували для цього методика О. Потьомкіної [285, с. 641-648]. Ця методика дозволяє виявити спрямування за двома напрямками шкал – «альтруїзм-егоїзм» і «процес-результат», а також «свобода-влада» і «праця-гроші».

Вказане дослідження здійснювалося у межах вже згаданої вище науково-дослідної тематики «Економічний світогляд українського суспільства в період трансформаційних змін» кафедри економічної теорії та основ підприємництва ДВНЗ «Національний гірничий університет» на вибірці 2058 респондентів по всіх областях України. Отримані результати були оцінені відповідно до методики і за ними розраховані індекси окремих спрямувань, які дозволяють провести порівняння з нормальним емоційним рівнем кожного спрямування та

визначити відхилення від неї [286]. Результати розрахунків відносно соціально-психологічних спрямувань на свободу-владу та свободу-працю представлено у таблиці 5.9.

Таблиця 5.9

Соціально-психологічні спрямування на свободу-владу, свободу-працю у мотиваційно-потребовій сфері за методикою О.Ф. Потьомкіної

Показники	Україна	Центрально-Український	Західно-Український	Північно-східний	Донецько-Придніпровський	Причорноморський
Соціально-психологічне спрямування настанови на: свободу ≥ 5	81,15	85,79	80,84	79,75	79,03	80,92
свободу ≤ 5	18,85	14,21	19,16	20,25	20,97	19,08
у т. ч. свободу = 0	0,78	1,02	0,96	0,41	0,67	0,66
влада ≥ 5	30,76	37,82	32,57	23,97	28,69	27,96
влада ≤ 5	69,24	62,18	67,43	76,03	71,31	72,04
у т. ч. влада = 0	5,05	3,55	4,21	9,09	4,36	6,58
Індекс рівня соціально-психологічного спрямування на свободу	6,32	6,43	6,37	6,24	6,16	6,41
Індекс рівня соціально-психологічного спрямування на владу	3,50	3,94	3,69	3,10	3,44	3,36
свобода $\geq 5 \cap$ влада ≤ 5	51,41	50,00	51,15	53,31	52,18	50,66
свобода $\leq 5 \cap$ влада ≥ 5	3,79	4,57	4,21	2,07	4,53	1,97
свобода $\geq 5 \cap$ влада ≥ 5	26,92	32,99	28,35	21,90	24,16	25,99
свобода $\leq 5 \cap$ влада ≤ 5	15,01	9,14	14,18	19,01	16,11	18,75
свобода $\geq 5 \cap$ праця ≤ 5	28,96	33,76	21,84	26,45	32,05	30,92
свобода $\leq 5 \cap$ праця ≥ 5	8,02	7,36	9,58	7,02	8,22	6,58
свобода $\geq 5 \cap$ праця ≥ 5	51,90	52,03	58,81	53,31	46,48	49,34
свобода $\leq 5 \cap$ праця ≤ 5	10,30	6,35	9,00	12,81	12,25	11,84

Примітка. Складено за даними [287].

Як слідує із таблиці 5.9, індекс рівня соціально-психологічного спрямування на свободу за методикою перевищує середнє значення свого індексу, яке дорівнює 5. Це підтверджує теоретичні висновки щодо високого рівня значимості для населення України цінності «індивідуальна свобода». Для більш ґрунтовного розуміння специфічної форми реалізації даного спрямування для населення України, розглянемо розгорнуті дані опитування за спрямуванням «свобода-влада», в яких представлено розрахунок кількості осіб процентному вираженні, для яких рівень спрямування був вищим (≥ 5) або нижчим (≤ 5) від свого середнього значення (табл. 5.8).

Звернемо увагу на те, що в таблиці 5.8 представлені дані опитування як по Україні в цілому, так і в регіональному зрізі. Як свідчать результати дослідження, суттєвих відмінностей у соціально-психологічному спрямуванні на «свободу-влада» по регіонам не спостерігається, за винятком Центрально-Українського регіону, де відхилення в орієнтації на свободу і владу становить відповідно 4,64% і 7,06 % опитаних від відповідних значень по Україні.

Такі значні відхилення пояснюються тим, що у складі цього регіону перебували столиця України – м. Київ, в якому сконцентровано значну кількість органів державного управління, штаб-квартири громадських організацій, провідні ВНЗ країни, науково-дослідні інститути, а також представництва великого бізнесу. В таких організаціях, як правило, працюють люди з сильними соціально-психологічними спрямуваннями на владу. Як правило, така висока концентрація подібних організацій вимагає і концентрації людей з особливою орієнтацією на владу [286].

Як впливає з таблиці 5.8, найменше число опитаних (3,79%) задовольняє нерівності «свобода $\leq 5 \cap$ влада ≥ 5 » а, значить, не вважає необхідною наявність сильної влади, персоніфікованої в окремій особистості. Разом з тим, найбільше число опитаних (51,41%) задовольняє нерівності «свобода $\geq 5 \cap$ влада ≤ 5 », що свідчить про їх дисгармонійну орієнтацію. Сильне прагнення до свободи без орієнтації на владу відображає анархічні елементи свідомості і точно так само, як і переважаюча орієнтація на сильну владу, не сприяє розвитку.

Як відомо, для економічної реалізації свободи необхідна активна участь держави, яка надає необхідні ресурси для користування свободою: закони і механізми примусу до їх виконання. Без цих елементів економічна свобода в принципі є неможливою [286]. Українці виявилися у своїй переважній більшості людьми, які не усвідомлюють кордони свободи, а значить, перетворюють її у деструктивну для суспільного розвитку норму. Саме цим фактом можемо пояснити виявлену специфіку України відносно взаємозв'язку індикаторів Хофстеда, представлених індивідуалізмом і дистанцією влади, а також їх співвідношенням з нормою «свобода».

Підсумовуючи дослідження, виконані для всієї сукупності норм інституціонального середовища економічної системи України (свободи, довіри, толерантності, рентоорієнтованої поведінки, легалізму), приходимо висновку про те, що головними причинами його неефективності є специфічні економічні умови розвитку країни, а також та особливий тип соціокультурного середовища, в якому відбувається діяльність економічних суб'єктів.

Перебуваючи в центрі розвитку економіки, людина взаємодіє з іншими людьми таким чином, що є одночасно і діючим суб'єктом і об'єктом, на який орієнтовані інші учасники економічного процесу. Така подвійна природа економічних взаємодій вимагає впорядкованості, яка досягається за допомогою економічних механізмів, формальних і неформальних інститутів. Останні задаються широким культурним контекстом – нормами поведінки, загальними переконаннями, цінностями, традиціями, на основі яких формується ставлення людей до праці, багатства, влади, волі. Ці елементи економічної свідомості впливають на думки і дії людей, визначають їх господарську поведінку та

напрямки економічної діяльності, які, в свою чергу, сприяють або ускладнюють розвиток.

На наш погляд, однією з основних причин існування неефективного інституціонального середовища, яке уповільнює розвиток в Україні є те, що зруйнувавши радянську систему цінностей, відкинувши комуністичну ідеологію, натомість не було запропоновано більш-менш рівноцінних інститутів, які могли б слугувати фундаментом для побудови нових відносин у рамках ринкової системи. Отже, успіх трансформації суспільства значною мірою залежить від того, наскільки його неформальні норми і цінності, сформовані протягом тривалого історичного розвитку, відповідають новим інститутам, які імплантовано з інституційного середовища інших систем. Виходячи з цього доводиться визнати, що будь-яка соціальна інженерія має цілком об'єктивні межі, оскільки обмежена в короткостроковому часовому інтервалі інертністю неформальних норм і правил. Урахування їхньої специфіки, пошук комплементарних інститутів та їх перехідних форм дозволить, на нашу думку, розробити більш адекватні варіанти реформ, що в перспективі дасть змогу значно підвищити ефективність державної економічної політики, спрямованої на досягнення довгострокового економічного зростання та соціально-економічного розвитку національної економіки.

5.3 Напрями формування ефективної структури інституціонального середовища економічної системи України

Проблема взаємозв'язку інституціональної структури суспільства з ефективним і безпечним його розвитком є одною із провідних тем інституціонального аналізу. Як було показано в розділі 1, майже всі представники інституціональної теорії були одноставними відносно того, що інститути визначають можливості суспільства рухатися до більш прогресивної стадії розвитку. Слід зазначити, що ще у XIX ст. класик Дж. Ст. Мілль вів мову про те, що впровадженню нових інститутів має передувати кропітка робота з вивчення характеру їхнього функціонування в різних середовищах та ретельного дослідження тієї інституціональної структури суспільства, в якому планується їх впровадження [12]. Вчений неодноразово наголошував, що успішному функціонуванню нових інститутів сприяють: наявність сформованих звичок, поглядів, смаків, які відповідають сутності нового інституту; «готовність та бажання запровадити потрібні інститути»; воля та насага виконувати та підтримувати умови для впровадження та закріплення інституту в суспільстві; громадянський дух [12, с. 135, 138–139].

Ці настанови вченого й дотепер не втратили своєї актуальності. Майже всі країни, які сьогодні трансформують свої економічні, політичні та правові системи з метою надання їм більшої дієвості у забезпеченні сталого соціально-економічного розвитку, намагаються у ході суспільних перетворень створити, перш за все, ефективне інституціональне середовище. Досвід невдалих реформ, які проводились в Україні протягом більш ніж двадцяти років, сьогодні став підґрунтям для вибору в якості пріоритетного даного завдання і для нашої країни.

Усвідомлюючи важливість створення ефективного інституціонального середовища для забезпечення сталого соціально-економічного розвитку країни, уряд, однак, не надто далеко просунувся у реалізації даного напрямку реформ. Як свідчить світовий досвід, ефективною економічна політика держави могла бути тільки тоді, коли вона базувалась на глибокому вивченні як самих закономірностей соціально-економічного розвитку, так і конкретних механізмів її реалізації. В Україні реформаторські заходи, за влучним виразом А. Гальчинського, «розгортаються без належного науково-теоретичного супроводу, на суто інтуїтивній, стихійно-емпіричній основі» [288, с.6]. Цілком зрозуміло, що таке положення не може бути прийнятним, а побудова адекватної стратегії розвитку країни вимагає, в першу чергу, теоретичного обґрунтування її концепції з урахуванням історичних умов розвитку України та дослідженої нами у попередньому параграфі роботи специфіки її соціокультурних інститутів.

Для виконання даного завдання вважаємо за необхідне здійснити аналіз тих заходів держави, які були спрямовані на розбудову ефективного інституціонального середовища в Україні і які були проведені за період 2014 – 2015 рр., тобто час, коли загострення політичної ситуації в країні стало каталізатором більш активних дій уряду і громадянського суспільства у відношенні розуміння утвердження в Україні нових, більш ефективних інститутів. Визначивши такі заходи та оцінивши їхню можливу результативність, сформуємо з урахуванням української специфіки рекомендації щодо удосконалення напрямів впливу держави на формування в Україні ефективного інституціонального середовища, яке буде сприяти сталому соціально-економічному розвитку країни.

Перш за все слід звернути увагу на те, що у січні 2015 р. урядом країни було прийнято «Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020», головно метою якої було визначено «впровадження в Україні європейських стандартів життя та вихід України на провідні позиції у світі» [289]. Стратегія визначає чотири загальні напрями руху українського суспільства: розвиток, безпека, відповідальність, гордість. Зазначимо, що цей документ є одним із перших нормативних актів, в якому можна побачити спробу розробити напрями реформування інституціонального середовища в тому контексті, в якому воно досліджено у межах інституціональної теорії. Так, вперше за всю історію незалежної України в документі прямо говориться про необхідність забезпечення толерантності та довіри в українському суспільстві. До загальних загроз безпеки країни віднесено корупцію, неефективність функціонування судової влади, які знижують рівень довіри населення до держави та обмежують захист прав і свобод громадян, недосконалість правового регулювання суспільних відносин, у тому числі й у сфері специфікації та захисту прав власності. Отже, загалом в документі приділено достатньо уваги проблемі формування ефективного інституціонального середовища економічної системи України.

Разом з позитивними моментами, більш детальний аналіз Стратегії на змістовному рівні виявив у цьому нормативному акті цілий ряд значних

недоліків. По-перше, в Стратегії передбачено 62 реформи та програми розвитку. На наше переконання, така велика кількість одночасно впроваджуваних реформ апріорі не може мати позитивного результату. Достатньо згадати, що ще на початку ХХ ст. Лауреат нобелівської премії Я. Тінберген довів, що ефективність економічної політики залежить від відповідності кількості намічених цілей наявним інструментам їх реалізації (загальновідома нерівність Тінбергена). Зважаючи на те, що в Україні не тільки інструменти реалізації економічної політики, але й власне інститут держави, який відповідає за її проведення має досить низький рівень ефективності, чекати високої результативності в системі, яка не має належних управлінських механізмів, не доводиться [80].

По-друге, 25 обраних індикаторів реалізації Стратегії, які дійсно добре віддзеркалюють рівень розвитку країни, не мають під собою ніякого розумного обґрунтування. Самі значення обраних показників, які планується досягти за вказаний період, не можна вважати адекватними. За п'ять років, на які розрахована Стратегія, більшість окреслених нею орієнтирів є недосяжними, оскільки вони не містять під собою відповідних інституціональних та макроекономічних засад. Наприклад, Стратегією планується досягти в Україні рівня довіри громадян до органів правопорядку на рівні 70 відсотків у той час, коли в жодній країні світу таких показників довіри взагалі ніколи не існувало. Як показав проведений нами крос-культурний аналіз, найбільший рівень інституціональної довіри у 2008 р. було досягнуто в Азербайджані і дорівнювало 6,54 пункти (див. додаток Е). Разом з тим, слід відмітити, що Азербайджан належить до країн з авторитарним режимом. Що стосується країн з повноцінною демократією, то найбільший рівень інституціональної довіри у 2008 році належить Данії – 6,04 пункти, а також Мальті – 6,03. Інституціональний рівень довіри в Україні складає 4,34 пункти. Подібні необґрунтовані орієнтири характерні й по відношенню до інших складових вітчизняного інституціонального середовища.

Все це дозволяє зробити висновок, що обрані урядом у якості орієнтирів індикатори розвитку інституціонального середовища досить всебічно можуть оцінити ефективність реформ, однак їхні прогностичні значення не можуть бути досягнені за сучасного рівня розвитку українського суспільства. Таке положення відносно процесу формування основних засад соціально-економічної політики держави є яскравим свідченням існуючого в суспільстві відриву науки від практики. Реалії все більше демонструють, що економічна теорія в Україні розвивається сама по собі, а заходи економічної політики розробляють фахівці з надто низьким рівнем кваліфікації. Це стосується як рядових управлінців, так і топ-менеджерів органів державної влади. Іншою причиною розробки завідомо «провальних» державних заходів по реформуванню інституціонального середовища може бути переднамірена опортуністична поведінка чиновників.

Долучаючи до аналізу інші нормативні акти приходимо висновку, що ще одним найбільш значимим програмним документом, який детально окреслює напрями інституціональних реформ в Україні, можна вважати «Програму діяльності Кабінету Міністрів України», прийняту у 2014 році. Цей документ, як

і проаналізована вище Стратегія, був розроблений у відповідності до Конституції України та спрямований на виконання «Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони» [290].

Оцінюючи наведені вище нормативні документи, а також звертаючись до базових елементів інституціонального середовища, представлених нормами свободи, толерантності, довіри, рентаорієнтованої поведінки та легалізму, а також виходячи із значень показників їхнього рівня розвитку в Україні та існуючих взаємозв'язків, приходимо висновку, що елементом середовища, на який в першу чергу повинна здійснювати вплив держава, є фізична свобода громадян. Саме цей параметр інституціонального середовища відіграє ключову роль у можливостях суспільства рухатися по траєкторії сталого соціально-економічного розвитку, оскільки формує засади повноцінної життєдіяльності людського організму як біологічного та соціального суб'єкту, створює потенціальну можливість суб'єктів задовольняти потреби у самореалізації, що, у свою чергу, підвищує їхню соціально-політичну активність, спрямовану на досягнення суспільних цілей.

Тому, на наш погляд, в першу чергу ми повинні зосередитися на дослідженні діяльності системи охорони здоров'я та освіти, оскільки саме ці галузі нематеріального виробництва здійснюють найбільш визначальний вплив на рівень фізичної свободи, якість формування людського капіталу, добробут країни. Іншим моментом є те, що саме в цих галузях, які функціонують переважно за рахунок державного бюджету і більшою мірою ніж інші галузі економіки підлягають державній регламентації та перерозподільній діяльності уряду, великого масштабу досягає корупція, рентаорієнтована та неправомірна поведінка. Така ситуація завдає великих втрат всій суспільній системі, а також спричиняє формування неефективних норм у всіх складових інституціонального середовища.

Аналізуючи напрямки реформування системи медичного обслуговування, які були запропоновані урядом України в «Національній стратегії реформування системи охорони здоров'я на період 2015–2020 рр.», приходимо висновку про певні прогресивні зрушення в усвідомленні державою значення інституціональних реформ у даній сфері.

До позитивних моментів, які мають місце в запропонованій Стратегії, слід віднести такі заплановані заходи, як:

- співпраця органів державної владі і представників громадянського суспільства;
- формування довіри, діалогу та взаємоповаги між всіма суб'єктами системи охорони здоров'я [291].

Крім того, Стратегією передбачається забезпечення реалізації принципу вільного вибору пацієнтами лікаря, що буде сприяти підвищенню якості надання медичних послуг. Також підвищенню рівня кваліфікації та сумлінності лікаря буде сприяти перехід до системи оплати за пролікований випадок, який базується на принципі «гроші йдуть за пацієнтом».

Слід також зазначити, що розвиток лікарського самоврядування стимулює розвиток професійних об'єднань, що сприяє розвитку соціального капіталу, а також становленню громадянського суспільства [291].

Загалом впровадження означених кроків буде мати, на нашу думку, позитивні наслідки для розвитку не тільки інституціональної довіри, але й сприятиме підвищенню рівня норми «Фізична свобода», зниженню рівня рентоорієнтованої поведінки лікарів, формуванню ефективного соціального капіталу. Але поряд з досить прогресивними кроками у реформуванні системи охорони здоров'я ми можемо виокремити і «нововведення», які можуть привести до формування неефективних норм, що стануть гальмом для соціально-економічного розвитку суспільства.

Продемонструємо ці прогалини законодавства на основі аналізу окремих положень тих нормативних актів, які регулюють діяльність системи охорони здоров'я. У таблиці 5.10 представлено, з одного боку, пункти запланованих урядом реформ у системі охорони здоров'я, а з іншого – ймовірні наслідки їх впровадження для ефективного розвитку українського суспільства.

Таблиця 5.10

Пункти реформ із сумнівним значенням для розвитку системи охорони здоров'я в Україні

Заходи згідно програми реформи системи охорони здоров'я	Наслідки впровадження
Створення Національного агентства з питань фінансування охорони здоров'я	Розширення бюрократичного апарату
Надання Агентству прав закупівлі медичних послуг у приватних компаній	Виникнення нового каналу корупційної діяльності
Перехід до закупівлі державних послуг у закладів охорони здоров'я на контрактній основі	Закупівлі будуть проводитись у «своїх»; зростання обсягів «відкату» за обрання постачальниками.
Створення Центру реформ в системі охорони здоров'я	Розширення бюрократичного апарату
Перегляд умов ліцензування медичної практики, акредитації медичних закладів і атестації медичного персоналу.	Зростання обігу документації. Зростання обсягів хабарів медичного персоналу своїм керівникам за штатне місце. Зниження якості медичних послуг внаслідок відбору, який буде здійснюватись за розміром хабара, а не за рівнем кваліфікації.
Створення незалежних центрів (агентств) оцінювання відповідності медичних установ ліцензійним і акредитаційним вимогам.	Зростання обсягів хабарів керівників медичних установ органам ліцензування та акредитації за надання ліцензій та присвоєння відповідного рівня акредитації.
Підвищення акцизів на алкоголь і тютюнові вироби.	Зростання тіньового сектору економіки. Перехід частини населення на вживання сурогатів алкогольних напоїв, що підвищить рівень смертності від алкогольного отруєння.

Продовження таблиці 5.10

Розробка комплексу законодавчих і нормативних документів.	Розширення зловживань посадовими особами, зростання рівня правового нігілізму.
Запровадження обов'язкового соціального медичного страхування.	Зниження рівня охоплення населення медичними послугами, зростання витрат бюджету. Підвищення зловживань посадовими особами: перерозподіл страхових коштів на користь «своїх»
Розробка системи індикаторів якості роботи медичних закладів, створення незалежних центрів оцінювання якості медичних послуг.	Створення додаткового бюрократичного органу. Неможливість досягнення нормативного рівня індикаторів, що стимулює зростання «приписок» та приховування реального стану.
Розробка національного класифікатора DRG переліку лікарських засобів та виробів медичного призначення.	Висока вірогідність включення лікарських засобів із сумнівною ефективністю, що може виникнути внаслідок змови між постачальником та бюрократом, якого уповноважено скласти відповідний перелік.

Примітка. Таблиця складена за даними [291, 292]

Аналіз комплексу реформ системи медичного обслуговування, ключові положення яких представлено в таблиці 5.10, виявив той факт, що вони більшою мірою спрямовані не на стимулювання розвитку і підвищення рівня медичного обслуговування населення, а на створення сприятливих умов для реалізації «творчого процесу відкриття» нових напрямів пошуку ренти, активізуючи при цьому рентоорієнтовану поведінку не тільки посадових осіб вищих щаблів державного управління, але й рядових виконавців.

Із всіх зазначених заходів найбільше занепокоєння викликає процедура складання «Національного переліку лікарських засобів та виробів медичного призначення». На сьогодні існує три законодавчо затверджених списки лікарських засобів: «Національний перелік основних лікарських засобів і виробів медичного призначення», затверджений постановою Кабінету міністрів України № 333 від 25 березня 2009 року, перелік лікарських засобів вітчизняного та іноземного виробництва, які можуть закуповувати заклади й установи охорони здоров'я та які повністю або частково фінансуються з державного та місцевих бюджетів, затверджений постановою уряду № 1071 від 05 вересня 1996 року «Про порядок закупівлі лікарських засобів закладами охорони здоров'я, що фінансуються з бюджету» та «Державний формуляр лікарських засобів». Зазначимо, що всі списки відрізняються між собою і мають велику кількість найменувань ліків з недоведеною клінічною ефективністю. Крім того, включені до цих списків лікарські засоби суттєво відрізняється від свого аналога, рекомендованого Всесвітньою організацією охорони здоров'я (ВООЗ) [293-295]. Виявлені розбіжності у зазначених національних переліках призводять до того, що:

– суттєво ускладнюється можливість встановити життєво-необхідний препарат, який гарантується державою;

– формуються сприятливі умови для рентоорієнтованої поведінки чиновників, що знаходить прояв у закупівлі більш дорогих медичних препаратів.

Для того, щоб усунути ці негативні наслідки необхідно скласти єдиний базовий перелік життєво-необхідних препаратів, які будуть гарантовані державою. Для запобігання корупційних дій, у результаті яких до списку можуть потрапити препарати із сумнівною ефективністю, вважаємо за доцільне у якості нормативного взяти перелік, рекомендований Всесвітньою організацією охорони здоров'я без внесення до нього будь-яких змін. Як уявляється, за таких умов значно звужується поле корупційної діяльності чиновників, що позначиться на зниженні показника «рентоорієнтована поведінка». У свою чергу, споживання перевірених світовою практикою лікарських засобів у найближчій перспективі буде сприяти зростанню рівня фізичної свободи в країні.

Ще одним негативним моментом, що характерний для всіх запланованих державою заходів у сфері охорони здоров'я, є те, що ці заходи у своїй переважній більшості не враховують досвіду інших держав, а також ігнорують вже існуючу інституціональну структуру нашого суспільства. Так, на сьогодні в Україні вже сформувався і досить ефективно працює інститут приватної медичної допомоги. Його особливістю є те, що він сьогодні обіймає ті сфери медичної допомоги й охорони здоров'я, де держані інститути виявилися не надто ефективними. Приватні медичні установи, що виникли в Україні в результаті пошуку бізнесом сфер більш прибуткового вкладання капіталу, відзначаються досить високими показниками конкурентоспроможності і можуть вважатися ефективним прикладом поєднання ринку і держави у сфері надання медичних послуг.

У зв'язку з цим викликає занепокоєння прагнення уряду суттєво розширити масштаб дії ринкових механізмів у системі охорони здоров'я і практично повністю перейти на засади страхової медицини. Така позиція держави є прикладом повного ігнорування світового досвіду. Останній більш ніж красномовно свідчить, що в країнах як Європейського Союзу, так і США, інститут страхової медицини успішно працює тільки у поєднанні з інститутом державної медичної допомоги. Така інституціональна структура дозволяє охопити все населення якісною медичною допомогою, знизити супутні трансакційні витрати.

Крім того, як свідчить світовий досвід функціонування інституту страхової медицини, його можуть собі дозволити тільки досить заможні суспільства, однак і вони стикаються з серйозними труднощами. Так, згідно статистичних даних США майже 30% населення країни залишається не охопленим медичним страхуванням і не може дозволити собі медичних послуг через їх високу вартість. Як відомо, ціни на медичні послуги в США значно перевищують ціни Європейських країн. Крім того, кількість операцій у США перевищує кількість

в Європейських країнах приблизно у 1,5 рази. Американські лікарі надають переваги оперативному втручанню через його високу вартість, що приводить до зростання гонорарів лікарів за надані послуги. Все це не покращує стану здоров'я бідних прошарків населення, яке без державної медицини взагалі було б поставлене на межу вимирання. Подібні приклади «провалів» ринку в даній сфері можна продовжити.

Щодо вже діючого в Україні інституту медичного страхування, то ефективність його функціонування викликає досить обґрунтовані сумніви. Високі показники рентоорієнтованої поведінки в нашому суспільстві зумовлюють використання у сфері страхової медицини «відкатів», завищення вартості надання медичних послуг, використання із переліку альтернативних схем лікування тих, які принесуть найбільший прибуток медичному закладу а не підуть на користь пацієнту тощо. Все це не сприяє зростанню фізичної свободи й забезпечення розвитку українського суспільства.

Наступним кроком пропонуємо розглянути реформи, що відбуваються у системі освіти України. Як зазначалося раніше, освіта поряд із охороною здоров'я здійснює найбільш визначальний вплив на рівень фізичної свободи у суспільстві. Якщо охорона здоров'я створює умови якісного відтворення людини як біологічної істоти, то освіта відповідальна за її перетворення на духовну й соціальну особистість. Реалізуючи цю місію освіта виступає одним із визначальних чинників соціально-економічного розвитку суспільства. Перш за все, вона формує кваліфікаційні ознаки та ділові навички робочої сили, закладає підвалини розвитку підприємництва та інноваційності в суспільстві. Разом з цим освіта формує і передає цінності, знання та набутий досвід від покоління до покоління, змінює погляди людей щодо власної поведінки та дій оточуючих і, тим самим, сприяє утвердженню в суспільній свідомості ефективних норм. У силу цих причин освіта виступає тим ключовим параметром впливу на інституціональне середовище, від якого залежать його основні якісні характеристики.

У «Проекті Концепції розвитку освіти України на період 2015 – 2025 рр.», який є основоположним у реформуванні системи вітчизняної освіти, урядом запропоновано ряд заходів, які, на нашу думку, можуть мати вагомий вплив на покращення стану інституціонального середовища. Так, в п. 4.2.5 Концепції задекларовано до 2020 року створення «академічного середовища з системою формалізованих і неформалізованих цінностей та культури, орієнтованих на якісно інший професійний етос у вищій школі» [296].

Високо оцінюючи сам підхід до кардинальних змін інституціонального середовища суспільства через вплив на цінності тих людей, які самі в подальшому будуть їх формувати у наступних поколіннях, слід звернути увагу на недостатню ґрунтовність його теоретичної розробки. На нашу думку, найбільш значним недоліком цього пункту Концепції є його декларативний характер, оскільки протягом 5 років, на які розраховує уряд, сформувати нові соціокультурні цінності у працівників вищої освіти неможливо. Згідно досліджень психологів, цінності у дорослої людини формуються з раннього

дитинства через процес виховання в сім'ї та системі дошкільної освіти. У подальшому процес їхнього формування відбувається під впливом соціального оточення. Відповідно, коригування цінностей – це довготривалий процес, який потребують для своєї реалізації у межах одного покоління близько 20-30 років. З огляду на такі закономірності формування цінностей виявляється недостатнім зосереджуватися на здійсненні перетворень в академічному середовищі вищої школи тільки через вплив культури. На нашу думку, для скорочення терміну досягнення результату в даному процесі мають бути задіяні й інші важелі державної політики.

Аналіз напрямів діяльності уряду, які з точки зору інституціональної теорії можуть мати негативні наслідки на ефективне функціонування системи освіти, наведено в таблиці 5.11.

Таблиця 5.11

Пункти реформ із сумнівним значенням для розвитку системи освіти

Заходи згідно програми реформи системи освіти в Україні	Наслідки впровадження
Створення Державної інспекції навчальних закладів України.	Розширення бюрократичного апарату. За даних умов неможливість досягнення нормативного рівня індикаторів, що стимулює зростання «приписок» та приховування реального стану. Виникнення нового корупційного каналу. Розширення зловживань посадовими особами, зростання рівня правового нігілізму.
Створення Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти.	Розширення бюрократичного апарату. Зростання обігу документації. Збільшення обсягів хабарів. Зростання непотизму.
Видача документів про вищу освіту та наукові ступені вищими навчальними закладами.	Зниження захисту документів, що призведе до їх підробки. Відкриття можливості зловживань з надання документів особам, які не закінчували навчальний заклад.
Вимоги до працівників вищої школи щодо публікацій у провідних закордонних фахових виданнях.	Висока вартість публікації, яка в більшості випадків перевищує місячний зарібок науково-педагогічного працівника, призведе до посилення корупції і зростання розмірів хабара.
Вимоги щодо закордонного стажування для отримання звання професора.	Значна вартість закордонного стажування підвищить рівень корупції

Примітка. Таблиця складена за даними [296, 297]

Як слідує із таблиці 5.11, запропоновані урядом пункти реформ теоретично можуть покращити ситуацію, яка склалась в системі освіти на сьогоднішній час в напрямку підвищення рівня кваліфікації науково-педагогічного складу, поширення визнання досягнень вітчизняних науковців у світі, надання більшої свободи навчальним закладам та можливості просування свого «бренду» на ринку освітніх послуг через розробку власних зразків документів про освіту.

Разом з цим, наведені пропозиції не враховують специфіку існуючого в Україні інституціонального середовища, а також рівень оплати праці науково-педагогічних працівників. У своїй сукупності означені обставини сприяють виконанню висунутих вимог за неоптимальним сценарієм, який наносить значної шкоди суспільству в цілому.

Якщо перейти від нормативних документів до інших джерел, в яких представлено на рівні теоретичного і практичного аналізу напрямки державного впливу на параметри інституціонального середовища в Україні, то можна також констатувати недостатній ступінь їх розробки. Загалом у своїй більшості публікації з даної проблематики носять однобокий характер – констатується факт неправомірних дій, описуються явище і його негативні наслідки для суспільства та пропонуються шляхи щодо усунення самого явища та його наслідків. Дослідники у своїй переважній більшості уникають процедури встановлення причин, які породили те чи інше явище в нашому суспільстві. За таких умов виявляється неможливим забезпечити ефективність державної політики, оскільки її об'єктом стають наслідки, а не причина появи феномена.

Так, досліджуючи прояви та негативні наслідки для соціально-економічного розвитку суспільства норми «рентоорієнтована поведінка», із поля зору дослідників усувається одна із ключових причин її існування в Україні – низький рівень добробуту. Як свідчать результати проведеного нами кроскультурного аналізу, з підвищенням рівня добробуту громадян знижується й рівень рентоорієнтованої поведінки. Ще однією із причин існуючого становища є глибоко укорінені в свідомості українців цінності, що схиляють суспільство до нехтування законами.

На наше глибоке переконання, подібний аналіз причин домінування в інституціональному середовищі неефективних норм має здійснюватися по кожній із його складових. Тільки після такої попередньої роботи слід переходити до формування відповідних коригуючих заходів державної політики. У протилежному випадку вони не будуть мати дієвості.

Крім того, при впровадженні будь-яких заходів необхідно враховувати рівень ефективності функціонування інституту «державної і ринкової координації», які вимірюються силою ринку та силою держави [298]. Змістовними рисами сили держави є здатність координувати економічні дії, тобто здійснювати примушення до виконання правил гри. Це знаходить свій прояв у здатності уряду створювати закони і забезпечувати їх виконання; мобілізації податків і ефективному їх використанні; забезпеченні поєднання принципів економічної свободи та необхідності у діяльності економічних агентів; впливовості на процес формування економічної свідомості нації; здійсненні владного контролю над економічними ресурсами у межах економічної системи.

На жаль, рівень «індексу сила держави» в Україні дорівнює 4,77 і поступається за цим показником багатьом країнам Азії та Африки (Сирія, Марокко, Гана, Китай), які належать до групи країн з середнім та низьким індексом розвитку людського потенціалу [298, с.43]. Це означає, що держава в Україні нездатна ефективно і в повному обсязі виконувати свої функції. Тому з урахуванням домінування в суспільстві норми «проголошуваний легалізм» та

високого рівня рентоорієнтованої поведінки, які обумовлюють існування персоніфікованої довіри, низького рівня інституціональної довіри, актуальним постає питання реалізації «сили держави» в Україні. Тільки тоді, коли інститут держави в українському суспільстві стане дієвим, можна розраховувати й на вироблення ним ефективних заходів впливу на інституціональне середовище.

За таких умов останнє перетворюється на об'єкт управління, оскільки завдяки існуючим у держави повноваженням виникає можливість впливати на поведінку суб'єктів як всередині, так і за межами економічної системи через зміну норм і правил. Як було нами доведено, специфіка інституціонального середовища економічної системи України є, з одного боку, результатом паралельного існування в суспільстві неформальних норм, які заміщують формальні, а з іншого – наслідком історичних умов розвитку країни, впливу культури та результатів інституціонального вибору суб'єктів. Знання цієї специфіки дозволяє розробити дієві заходи з трансформації інституціонального середовища, коли через зміну норм буде сформована основа для зміни власне поведінки суб'єктів і, тим самим, створені умови для спрямування їхньої діяльності на сприяння ефективному соціально-економічному розвитку суспільства.

ВИСНОВКИ

1. Соціально-економічний розвиток завжди перебував у центрі уваги представників різних напрямків економічної науки. Спочатку це були ідеї прогресу, потім – теорії зростання, а з другої половини ХХ ст. вони набули ознак розвитку як прогресу, у центрі якого знаходиться людина. Досліджуючи складові переходу суспільства у нову якість, економісти-теоретики виділяли як економічні (техніка, технологія, кваліфікація робочої сили, природні ресурси, поділ праці, конкуренція, заощадження), так і позаекономічні чинники, пов'язані з інтелектуальним прогресом людства, демографією, свободою, виконанням законів, захищеністю прав власності, етичними принципами, ідеологією, ефективними економічними, правовими і політичними інститутами.

2. Система факторів сумісного впливу на розвиток є результатом функціонування суспільства як цілісного організму, який поєднує правову соціальну, політичну і культурну системи, а значить вимагає для свого аналізу міждисциплінарної методології. У якості останньої обирається еволюційна версія інституціоналізму, яка дозволяє пов'язати людину із всіма системами суспільства, виділити суттєві функції, які виконують складові інституціонального середовища по відношенню до економічної системи, і при цьому продемонструвати можливості та напрями впливу на економічний розвиток через цілеспрямовану зміну інститутів.

3. Досліджуючи проблему впливу інституціонального середовища на економічну систему проаналізовано його структуру, виокремлено складові елементи та встановлено зв'язок між ними. Під інституціональним середовищем економічної системи пропонується розглядати сукупність соціокультурних, політичних і правових інститутів та взаємозв'язків між ними, які впливають на характер економічної діяльності людей та формування стійких структур їх взаємодії у межах економічної системи.

4. Додержуючись основних рамок дослідження, які окреслено концепцією людського розвитку, кінцевою метою якої є людина, збільшення її можливостей і розширення їх використання, виділено ті елементи інституціонального середовища, які мають найбільший вплив на розвиток економічної системи, а саме: норми свобода, довіра, толерантність, рентоорієнтована поведінка та правова поведінка. Встановлення сутності даних понять як категорій інституціональної теорії зумовило виділення фізичної свободи як виду особистої свободи, який відображає рівень задоволення фізичних потреб людини та економічної свободи, яка відображає рівень свободи з боку економічних відносин, що склалися у певному суспільстві.

5. У толерантності увага акцентована на розрізненні двох її аспектів: з одного боку, як соціокультурної норми, що віддзеркалює відносини «я-чужий», які склалися у даному суспільстві (вимірюється через показник «Сфера толерантності»), а з іншого – як особистісної характеристики, що визначається сукупністю індивідуально-психологічних особливостей індивіда (вимірюється

через показник «Критерій толерантності»). Для дослідження норми довіра і її впливу на соціально-економічний розвиток виділено міжособистісну довіру та довіру інституціональну. Норма рентоорієнтована поведінка розглядається через форми, які є її проекцією на політичну систему у формі корупції, а на економічну – як пошук ренти у бюджетній сфері.

6. На основі встановлених критеріїв оцінки виділених норм проведено діагностику існуючих інтегральних показників, які використовуються для кількісної оцінки інститутів. Запропоновано систему індикаторів для кількісної оцінки якісних показників інституціонального середовища: для правової поведінки – показники «Верховенство права», «Політична стабільність і відсутність насилля»; для рентоорієнтованої поведінки – «Контроль корупції» (Control of Corruption) і «Рента в бюджетній сфері»; для толерантності у її двох аспектах – оцінка «Критерію толерантність» на основі критеріїв особистісної характеристики толерантної людини; для оцінки цінностей – показники бази даних опитувань глобального дослідницького проекту «World Values Survey» та європейського дослідницького проекту «European Values Study». Кількісна оцінка «Фізичної свободи» сконструйована у вигляді інтегрального індексу, який засновано на 17 макроекономічних показниках. Для визначення рівня соціально-економічного розвитку обрано «Індекс розвитку людського потенціалу».

7. Аналіз загальних тенденцій змін середніх значень кількісних показників обраних норм виявив незначне зростання їхнього рівня. Окремі показники, як то «Рента в бюджетній сфері» мають значні коливання, а загалом середнє значення на початку досліджуваного періоду практично дорівнює йому в кінці. Причиною таких коливань визнано як економічні фактори, так і позаекономічні. За допомогою кореляційного аналізу встановлено, що такі норми як міжособистісна довіра, правова поведінка, оцінена за двома показниками, фізична свобода, толерантність у своїх двох аспектах та рентоорієнтована поведінка як прояв корупції, мають суттєвий прямиий зв'язок з рівнем соціально-економічного розвитку. Це означає, що будь-які зміни у означених нормах відображаються у тому ж напрямку й на зміні рівня добробуту країни, який оцінюється «Індексом розвитку людського потенціалу». Що стосується норми інституціональна довіра та рентоорієнтованої поведінки як «Ренти в бюджетній сфері», то встановлено, що вони мають суттєвий зворотній зв'язок з добробутом. Це доводить той факт, що зміни відбуваються за різноспрямованими векторами. При цьому на групи країн з різним рівнем соціально-економічного розвитку справляє суттєвий вплив різна комбінація елементів інституціонального середовища.

8. Інституціональне середовище економічної системи України має специфічний склад. Загалом рівень показників, що характеризують виділені норми, є нижчим за середні показники групи країн, до якої належить вітчизняна економіка. Це пояснюється, в першу чергу, тим, що норми, правила та інститути в країні у своїй більшості сформувались в залежності від інституту

власності, інституту бюрократії і переважно на основі неформальних норм, які склалися ще за часів СРСР, економіка якого носила дуальний характер – була водночас плановою й ринковою, легальною і нелегальною. З цього зроблено висновок, що інституціональне середовище економічної системи України не відповідає вимогам ефективного функціонування й розвитку, так як ґрунтується на нормах персоніфікованої довіри, обмеженої фізичної та економічної свободи, має високий рівень рентоорієнтованої поведінки, яка виправдовує особисте збагачення за рахунок інших осіб, а також підтримує правовий нігілізм.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Нисбет, Р. Прогресс: история и идеи [Текст] / Роберт Нисбет; пер. с англ. под науч. ред. Ю. Кузнецова и Г. Сапова. – М. : ИРИСЭН, 2007. – 557 с.
2. Кузнецов, В. М. Вольтер и философия французского просветительства XVIII века. [Текст] / В. М. Кузнецов. – М. : Изд-во Московского университета, 1965. – 275 с.
3. Шумпетер, Й. История экономического анализа [Текст] / Й. Шумпетер // Истоки. Вып. 3: под ред. Я. И. Кузьминова – М. : ГУ ВШЭ, 2001. – 512 с.
4. Кенэ, Ф. Физиократы. Избранные экономические произведения [Текст]: пер. с франц., англ., нем. / Ф. Кенэ, А. Р. Ж. Тюрго, П. С. Дюпон де Немур. – М. : Эксмо, 2008. – 1200 с.
5. Тюрго, А. Р. Последовательные успехи человеческого разума [Текст] / Тюрго А. Р. Избр. филос. произведения. М., 1937.- 192 с.
6. Кондорсе, Ж. А. Эскиз исторической картины прогресса человеческого разума. [Текст] / Ж. А. Кондорсе. – М.: Государственное социально-экономическое издательство, 1936. – 266 с.
7. Сміт, А. Дослідження про природу та причини добробуту націй [Текст] / А. Сміт; пер. з англ. О. Васильєвої, М. Межевікіної, А. Малівського. – К.: Port-Royal, 2001. – 594 с.
8. Смит, А. Теория нравственных чувств [Текст] / А. Смит; пер. с англ. – М. : Республика, 1997. – 352 с.
9. Мальтус, Т. Дослідження закону народонаселення [Текст] / Т. Мальтус. – К. : Основи, 1998. – 535с.
10. Милль, Д. С. Система логики силлогистической и индуктивной: Изложение принципов доказательства в связи с методами научного исследования. Серия «Из наследия мировой философской мысли: логика» [Текст] / Д. С. Милль. - М.: ЛЕНАНД, 2011. – 832 с.
11. Арон, Р. Этапы розвитку соціологічної думки [Текст] / Р. Арон; пер. з фр. Г. Філіпчука.– К: Юніверс, 2004. – 688с.
12. Міл, Дж. С. Про свободу: Есе [Текст] / Дж. С. Міль; пер. з англ. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. – 463 с.
13. Милль, Дж. С. Основы политической экономии с некоторыми приложениями к социальной философии [Текст] / Дж. С. Милль – М. : Эксмо, 2007. – 1040 с.
14. Маркс, К. К критике политической экономии [Текст] / К. Маркс // Соч. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – Т.13. – М: Государственное издательство политической литературы, 1959. – 770 с.
15. Маркс, К. Святое семейство [Текст] / К. Маркс, Ф. Энгельс // Соч. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – Т. 2. – М: Государственное издательство политической литературы, 1959. – 652 с.
16. Маркс, К. Капитал [Текст] / К. Маркс // Соч. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – Т.25, ч.І. – М: Государственное издательство политической литературы, 1960. – 545с.

17. Маркс, К. Тезисы о Фейербахе [Текст] / К. Маркс // Соч. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – Т.3. – М: Государственное издательство политической литературы, 1955. – с. 630
18. Энгельс, Ф. Конраду Шмидту, 27 октября 1890 г. [Текст] / Ф. Энгельс // Соч. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – 2-е изд. – М.: Госполитиздат, 1965. – Т. 37. – С. 414 – 420.
19. Лист, Ф. Национальная система политической экономики [Текст] / Ф. Лист / под ред. К. В. Трубникова – СПб., 1891. – 452 с.
20. Витте, С. Ю. Национальная экономия и Ф. Лист [Текст] / С. Витте // Вопросы экономики, 1992. –№3 – С. 139-149.
21. Зомбарт, В. Буржуа. Евреи и хозяйственная жизнь [Текст] / В. Зомбарт. – М.: Адир-пресс, 2004. – 126 с.
22. Вебер, М. Избранные произведения [Текст] / М. Вебер; пер. с англ. – М. : Прогресс, 1990. – 808 с. , с. 628–629
23. Вебер, М. Протестанська етика і дух капіталізму [Текст] / М. Вебер. – К. : Основи, 1994. – 261 с.
24. Veblen, T. Limitation of Marjinal Utility [Text] / T. Veblen // Journal of Political Economy. – 1909. – Vol.17. – p.620 – 636. Цит. по: G. M. Hodjson. Characterizing Institutional and Heterodox Economics – A Reply to Tony Lawson // Evolutional Institutional Economy, 2006. – Rev. 2(2). – P. 2– 11.
25. Веблен, Т. Теория праздного класса [Текст] / Т. Веблен; перевод с англ. – М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2011 – 368 с.
26. Нуреев, Р. Краткая история институционализма [Текст] / Р. Нуреев. – Ростов-на-Дону: Изд.-во «Содействие – XXI век», 2010. – 415 с.
27. Фукуяма, Ф. Доверие. Социальные добродетели и созидание благосостояния [Текст] / Ф. Фукуяма. – М.: ООО «Издательство АСТ»: ЗАО НПП «Ермак», 2004. – 730 с,
28. Норт, Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки [Текст] / Д. Норт; переклад з англ. Іван Дзюб. – К. : Основи, 2000. – 198с.
29. North, D., Thomas R. The Rise of the Western World: A New Economic History [Text] / D. North, R. Thomas. – Cambrige: Cambrige University Press, 1973. – 171 p.
30. North, D. Structure and Change in Economic History [Text] / D. North. – N.Y : W. W. Norton & Company Inc., 1981. – 214 p.
31. Норт, Д. Понимание процесса экономических изменений [Текст] / Д. Норт – М. : Изд. дом ГУВШЕ, 2010. –256 с.
32. Норт, Д. Насилие и социальные порядки. Концептуальные рамки для интерпретации письменной истории человечества [Текст] / Д. Норт, Д. Уоллис, Б. Вайнгаст. М. : Изд. Института Гайдара, 2011. – 480 с.
33. Солоу, Р. Технічні зміни та функція сукупного виробництва [Текст] / Р. Солоу. – К.: Port-Royal, 2002. – 298 с.
34. Денисон, Э. Исследование различий в темпах экономического роста [Текст] / Э. Денисон– М. : Прогресс. – 1971. – 645 с.

35. Коуз, Р. Фирма, рынок, право [Текст] / Р. Коуз; перевод с англ. Б. Пинскера; под науч. ред. Р. Капелюшникова. – М. : Дело, 1993. – 192 с.
36. Вільямсон, О. Економічні інституції капіталізму: фірми, маркетинг, укладання контрактів [Текст] / О. Вільямсон. – К. : Артк, 2001. – 472 с.
37. Кейнс, Дж. Общая теория занятости, процента и денег [Текст] / Дж. Кейнс. – М. : Прогресс, 1978. – 352 с.
38. Олсон, М. Возвышение и упадок народов. Экономический рост, стагфляция, социальный склероз [Текст] / М. Олсон. – Новосибирск: ЭКОР, 1998. – 397 с.
39. Олсон, М. Власть и процветание. Перерастая коммунистические и капиталистические диктатуры [Текст] / М. Олсон. – М.: Новое издательство, 2012. – 213 с.
40. Нуреев, Р. М. Теории развития: кейнсианские модели становления рыночной экономики [Текст] / Р. М. Нуреев // Вопросы экономики. – 2000. – № 4. – С.137–156
41. Иноземцев, В. Л. Пределы «догоняющего» развития [Текст] / В. Л. Иноземцев. – М.: ЗАО «Издательство «Экономика», 2000. – 295 с.
42. Нуреев, Р. М. Экономика развития: модели становления рыночной экономики: учебник для студ. экон. вузов и фак. [Текст] / Р. М. Нуреев. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Норма, 2008. – 640 с.
43. Филипенко, А. С. Экономическое развитие: цивилизационный поход [Текст] / А. С. Филипенко. – М.: ЗАО «Издательство «Экономика», 2002. – 260 с.
44. Філіпенко, А. С. Економічний розвиток сучасної цивілізації: навч. посібник [Текст] / А. С. Філіпенко. – 3.вид., перероб. і доп. – К.: Знання України, 2006. – 316 с.
45. Райзберг, Б. А. Современный экономический словарь [Текст]: словарь / Б. А. Райзберг, Л. Ш. Лозовский, Е. Б. Стародубцева. – М.: ИНФРА-М, 1999. – 479 с.
46. Еременко, В. Г. Основы соціальної економіки. Популярний курс [Текст] / В. Г. Еременко: – К.: МАУП, 1997. –168 с.
47. Шумпетер, Й. Теория экономического развития [Текст] / Й. Шумпетер // Теория экономического развития. Капитализм, социализм и демократия. – М.: Эксмо, 2007. – 864 с.
48. Schultez, T. W. Investment in Human Capital [Text] / T. W. Schultez . – N. Y., 1971. – 342 p.
49. Беккер, Г. С. Человеческое поведение: экономический подход: Избр. тр. по экон. Теории [Текст] / Г. С. Беккер; перевод с англ. Е. В. Батракова [и др.]; сост., науч. ред. пер., авт. послесл. Р. И. Капелюшников; авт. предисл. М. И. Левин. – М. : ГУ ВШЭ, 2003. – 671 с.
50. Маслоу, А. Мотивация и личность [Текст] / А. Маслоу. – М. : Психология, 2010. – 124 с.
51. Сен, А. Развитие как свобода [Text] / А.Сен. – М. :Фонд «Либеральная инициатива», 2003. – 432 с.

52. Human Development Report 1990. Published for United Nations Development Programme. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://hdr.undp.org/sites/default/files/reports/219/hdr_1990_en_complete_nostats.pdf. – Загол. з екрана.
53. Report of the commission on the measurement of economic performance et social progress, CMEPSP, September, 14, 2009. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.stiglitz-sen-fitoussi.fr/documents/rapport_anglais.pdf. – Загол. з екрана.
54. Индекс развития человеческого потенциала – информация об исследовании [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gtmarket.ru/news/2013/03/14/5622>. – Загол. з екрана.
55. Доклад о развитии человека 2010. Реальное богатство народов: пути к развитию человека [Текст]: [пер. с англ.]; ПРООН. – М., Издательство «Весь Мир», 2010. – 244 с.
56. Доклад о человеческом развитии 2013. Возвышение Юга: человеческий прогресс в многообразном мире. Резюме. – М. : Весь мир. – 2013. – 152 с.
57. Fukuda-Parr, S. Human Development Paradigm: operationalizing Sen's ideas on capabilities [Text] / Sakiko Fukuda-Parr // Feminist Economics – 2003. – № 9 (2 - 3). – P. 301 – 317.
58. Human Development Report 1995. Published for United Nations Development Programme. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://hdr.undp.org/sites/default/files/reports/256/hdr_1995_en_complete_nostats.pdf. – Загол. з екрана.
59. Яковенко, Л.І. Економічні основи модернізації вищої освіти в умовах становлення економіки знань [Текст] / Л. І. Яковенко, О. В. Пащенко. – Полтава: Скайтек, 2011. – 216 с.
60. Богданов, А. А. Всеобщая организационная наука (Тектология) [Текст] / А. А. Богданов. – М. : Книга, 1925. – 184 с.
61. Bertalanffy, L. General System Theory [Text] / L. Bertalanffy. – N.Y.: G. Brazillier, 1973. – 354 p.
62. Гражевська, Н. І. Економічні системи епохи глобальних змін [Текст] / Н. І. Гражевська. – К.: Знання, 2008. – 431 с.
63. Економічні системи: монографія. – Т.1 [Текст] / за ред. д-ра екон. наук, проф. Г. Башнянина. – Л.: Вид-во Львів. комерц. акад., 2006. – 484 с.
64. Луман, Н. Социальные системы. Очерк общей теории [Текст] / Н. Луман; перевод с нем. И. Д. Газиева; под ред. Н. А. Головина. – СПб.: Наука, 2007. – 648 с.
65. Холл, А. Определение понятия системы [Текст] / А. Холл, А. Фейджин. – М.: Прогресс, 1969. – 286 с.
66. Єрохін, С. А. Структурна трансформація національної економіки (теоретико-методологічний аспект): наук. моногр. [Текст] / С. А. Єрохін. – К. : Світ знань, 2002. – 528 с.
67. Кузнецова, М. А. Социальные системы и процессы: методология исследования [Текст]: учебное пособие для студентов гуманитарных факультетов / М.А. Кузнецова. – Волгоград: Изд-во ВолГУ, 2004. – 96 с.

68. Рузавин, Г. Самоорганизация и организация экономики: поиск новой парадигмы экономической науки [Текст] / Г. Рузавин // Вопросы экономики. – 1993. – №1. – С. 24–32.
69. Беляев, И.А. Целостность и свобода человека: Монография [Текст] / И.А. Беляев, А.М. Максимов. – Екатеринбург: изд.-во Урал. ун-та, 2004. – 180 с.
70. Veblen, T. Limitation of Marjinal Utility [Text] / T. Veblen // Journal of Political Economy. – 1909. – Vol.17. – p.1-2.
71. Davis, L. Institutional Change and American Economic Growth [Text] / L. Davis, D. North. – Cambridge. 1971
72. Норт, Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / [Текст] / Д. Норт; пер. з англ. І. Дзюб. – К. : Основи, 2000. – 198 с.
73. Олейник, А. Институциональная экономика: учеб. пособие [Текст] / А. Олейник. – М.: Инфра-М, 2002. – 401 с.
74. Вольчик, В. Комплементарность и иерархия институтов в рамках хозяйственного порядка [Текст] / В. Вольчик. // Научные труды Дон НТУ. Серия экономическая. – 2009. – Выпуск 37-1 – С.35 – 41.
75. Шумпетер, Й. Капитализм, социализм и демократия [Текст] / Й. Шумпетер // Теория экономического развития. Капитализм, социализм и демократия. – М.: Эксмо, 2007. – 864 с.
76. Інституційні засади формування економічної системи України: теорія і практика [Текст] / За ред. проф. З. Ватаманюка. – Львів: «Новий Світ-2000», 2005. – 648 с.
77. Oxley, J. E. Institutional environment and the mechanism of governance: The impact of intellectual property protection on the structure of inter-firm alliances [Text] / J. E. Oxley // Journal of Economic Behavior & Organization. – 1999. – №. 38. – P. 283–309.
78. Прангишвили, И. В. Системный подход и общественные закономерности [Текст] / И. В. Прангишвили. – М. : Синтег, 2000. – 528 с.
79. Якубенко, В. Базисні інститути у трансформаційній економіці [Текст]/ В. Якубенко. – К.: КНЕУ, 2004. – 252 с.
80. Пилипенко, Г. М. Інституціональні чинники співвідношення державної і ринкової координації економічної діяльності [Текст]/ Г. М. Пилипенко: монографія. – Д.: Національний гірничий університет, 2012. – 293 с.
81. Клишова, Е. В. Институциональная среда в контексте теории экономической рациональности [Текст] / Е. В. Клишова // Научные труды Дон НТУ. Серия экономическая. – 2006. – Выпуск 103-2 – С.35 – 41.
82. Липов, В. В. Институциональная комплементарность в формировании и развитии национальных социально-экономических систем стран мира [Текст] / В. В. Липов // Terra economicus. – 2009. – Т. 7, № 4. – С. 51– 68.

83. Кирдина, С. Институциональная структура современной России: эволюционная модернизация [Текст] / С. Кирдина // Вопросы экономики, 2004. – №10. – С.89-98.
84. Кирдина, С. Институциональные матрицы и развитие России [Текст] / С. Кирдина. – М.: ТЕИС, 2000. – 323 с.
85. Философский словарь [Текст] / под ред. И. Т. Фролова. – 5-е изд. – М. : Политиздат, 1986. – 590 с.
86. Конт, О. Дух позитивной философии (Слово о положительном мышлении) [Текст] / О. Конт. Спб., 1910. – 238 с.
87. Mill, J.S. Collected Works, Essays on Economy and Society [Text] / J.S. Mill; ed. by J. M. Robson. – Toronto: University of Toronto Press. – 1967. – vol.4. – 463 p.
88. Маркс, К. Письмо к П. В. Анненкову в Париж. Брюссель, 28 декабря 1846 г. [Текст] / К. Маркс // Соч. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – 2-е изд. – М.: Госполитиздат, 1960. – Т. 27. – 402 с.
89. Арон, Р. Этапи розвитку соціологічної думки [Текст] / Р. Арон; переклад з фр. Г. Філіпчука. – К: Юніверс, 2004. – 688с.
90. Шумпетер, Й. Капитализм, социализм и демократия [Текст] / Й. Шумпетер // Теория экономического развития. Капитализм, социализм и демократия. – М. : Эксмо, 2007. – 864 с.
91. Шумпетер, Й. Десять великих экономистов от Маркса до Кейнса [Текст] / Й. Шумперер; перевод. с англ. Н. В. Автономовой, И. М. Осадчей, Н. И. Розинской; под науч. ред. В. С. Автономова. – М. : Изд-во Института Гайдара, 2011. – 416 с.
92. Куббеду, Р. Политическая философия австрийской школы: К. Менгер, Л. Мизес, Ф. Хайек [Текст] / Р. Куббеду; перевод. с англ. под ред. А. Куряева. – М. : Мысль; Челябинск: ИРИСЭН, Социум, 2008. – 406 с.
93. Менгер, К. Исследования о методах социальных наук и политической экономии в особенности [Текст] / К. Менгер // Избранные работы. – М. : Территория будущего, 2005. – 564 с.
94. Дюркгейм, Э. О разделении общественного труда. Метод социологии [Текст] / Э. Дюркгейм – М.: Наука, 1991. – 576 с.
95. Дюркгейм, Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение [Текст] / Э. Дюркгейм; перевод. с фр., сост., послесл. и прим. А. Б. Гофмана. – М.: Канон, 1995. – 352 с.
96. Парсонс, Т. О структуре социального действия [Текст] / Т. Парсонс. – М. : Академический проект, 2000. – 880 с.
97. Парсонс, Т. Система современных обществ [Текст] / Т. Парсонс; перевод. с англ. Л. А. Седова и А. Д. Ковалева; под ред. М. С. Ковалевой. – М. : Аспект Пресс, 1998. – 270 с.
98. Веблен, Т. Почему экономическая наука не является эволюционной дисциплиной? [Текст] / Т. Веблен // Истоки: из опыта изучения экономики как структуры и процесса: под ред. В. С. Автономова, О. И. Ананьина. – М. : ГУ ВШЕ, 2007. – 533 с.

99. Веблен, Т. Теория праздного класса: пер. с англ. [Текст] / Т. Веблен. – М. : Прогресс, 1984. – 368 с.
100. Винарчик, И. Спасение идей: Й. Шумпетер и ключевые проблемы противоборствующих экономических теорий [Текст] / И. Винарчик // Вопросы экономики, 2003 – №11 – С.15–26
101. Мизес, Л. Человеческая деятельность: трактат по экономической теории [Текст] / Л. Мизес; перевод. с 3-го испр. англ. изд. А. В. Куряева. – Челябинск: Социум, 2005. – 878 с.
102. Блауг, М. Методология экономической науки или как экономисты объясняют? [Текст] / М. Блауг; перевод с англ.; под науч. ред. и вступ. сл. В. С. Автономова. – М.: Журнал Вопросы экономики, 2004. – 416 с.
103. Поппер, К. Ницета историцизма [Текст] / К. Поппер. – М. : Прогресс, ВИА, 1993. – 185 с.
104. Ходжсон, Дж. Эволюционная и институциональная экономика как новый мейнстрим? [Текст] / Дж. Ходжсон. // Экономический вестник Ростовского государственного университета , 2008. – Том 6 – №2 – С. 8-21.
105. Нельсон, Р. Эволюционная теория экономических изменений [Текст] / Р. Нельсон, С. Уинтер; перевод. с англ. – М.: Дело, 2002. – 535 с.
106. Ананьин, О. Исследовательская программа Торстейна Веблена: 100 лет спустя [Текст] / О. Ананьин // Вопросы экономики. – 1999. – № 11. – С. 49–62.
107. Гегель, Г. В. Ф. Энциклопедия философских наук: в 3 т. [Текст] / Г. В. Ф. Гегель. – М.: Мысль, 1977.– Т. 3 Философия духа. – 472 с.
108. Антология мировой правовой мысли: в 5-ти т. [Текст] / под ред. Ю. Семигина. – М. : Мысль, 1999. – Т.1. – 750 с.
109. Спиноза, Б. Этика [Текст] / Б. Спиноза. – Мн.: Харвест, М.: АСТ, 2001. – 336 с.
110. Локк, Дж. Сочинение: в 3-х т. [Текст] / Дж. Локк; перевод. с англ. и лат. Т. 3; ред. и состав., авт. примеч. А.Л. Субботин. – М.: Мысль, 1988. – 668 (1) с.
111. Локк, Д. Два трактата о правлении [Текст] / Д. Локк; перевод. с англ. – Челябинск: Социум, 2007. – 264 с.
112. Боуз, Д. Либертарианство: история, принципы, политика [Текст] / Д. Боуз. – Челябинск: Социум, 2004. – 392 с.
113. Берлин, И. Философия свободы. Европа [Текст] / Исая Берлин; предисловие А. Эткинда. – М.: Новое литературное обозрение, 2001. – 448 с.
114. MacCallum, Gerald C., Jr. Negative and Positive Freedom [Text] / Gerald C. MacCallum // The Philosophical Review. – 1967. – Vol. 76, Issue 3. – P. 312-334.
115. Фромм, Э. Бегство от свободы [Текст] / Э. Фромм; пер. с англ. Г.Ф. Швейника, Г.А. Новичковой. – М.: Академический Проект, 2007. – 272 с.

116. Бауман, З. Свобода [Текст] / З. Бауман; пер. с англ. Г.М.Дашевского. предисл. Ю.А. Левады. – М.: Новое издательство, 2006. – 132с.
117. О свободе [Текст] / М. Фридмен, Ф. Хайек // В серии «Философия свободы», вып. II. – М.: Социум, Три квадрата, 2003. – 182 С.
118. Мизес, Л. Либерализм Liberalismus [Текст] / Людвиг фон Мизес // Серия: Библиотека ГВЛ. –М. : Политика Издательство: Социум, 2007. – 344 с.
119. Мизес, Л. Либерализм в классической традиции [Текст] / Л. Мизес. – М. : Социум; Экономика», 2001. – 239 с.
120. Ротбард, М. Этика Свободы [Электронный ресурс] / М. Ротбард .– Режим доступа: <http://lib.rus.ec/b/144210> . – Загол. з экрана.
121. Ротбард, М. Власть и рынок: Государство и экономика [Текст] / Мюррей Ротбард; Пер. с англ. Б.С. Пинскера; под ред. Гр. Сапова. – Челябинск: Социум, 2003. – 415 с
122. Родбард, М. К новой свободе [Текст] / М. Родбард. – М.: Новое издательство, 2009. – 398 с.
123. Бьюкенен, Дж. Границы свободы. Между анархией и Левиафаном [Электрон. Ресурс] / Дж. Бьюкенен. – Режим доступа: <http://economics.ru>. – Загол. з экрана.
124. 2011 Index of Economic Freedom [Электронный ресурс]: Сайт центра «Фонд наследия». – 10.04.2013. – Режим доступа: <http://www.heritage.org/index/download>. – Загол. з экрана.
125. Gwartney, J. Economic Freedom in the World, 1975-1995 [Электронный ресурс] / James Gwartney, Robert Lawson, Walter Block. – Режим доступа: <http://www.fraserinstitute.org/research-news/search.aspx>. – Загол. з экрана.
126. Хомяков, М.Б. Толерантность: парадоксальная ценность [Текст] / М.Б. Хомяков // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2003. – Том VI, Вып. 4. – С. 1-13. [Электрон. Ресурс]. – Режим доступа: <http://www.old.jourssa.ru/>.– Загол. з экрана.
127. Varuch, N. Tolerance in the Age of Pluralism [Электронный ресурс] / N. Varuch // Yearbook of the «George Barițiu» History Institute in Cluj-Napoca, Series Humanistica. – 2008. – tom. VI. – p. 299–312. – Режим доступа: <http://www.humanistica.ro/engleza/index.htm>. – Загол. з экрана.
128. Арцыбашев, И. Г. О некоторых аспектах проблемы определения толерантности [Текст] / И. Г. Арцыбашев // Известия Уральского государственного университета. Сер. 3, Общественные науки. – 2007. – № 54, вып. 4. – С. 165-178.
129. Кох, Н.И. О различиях в понимании термина «толерантность» [Текст] / Н.И. Кох // Вестник Оренбургского государственного педагогического университета. – 2012. – № 4. – С. 86-92
130. Веджвуд, С.В. Тридцатилетняя война [Текст] / Сесилия Вероника Веджвуд; перевод с англ. И.В. Лобанова. – М.: АСТ: Астрель: Полиграфиздат, 2012. – 571 с.

131. Николсон, П. Толерантность как моральный идеал [Текст] / Питер Николсон; перевод с англ. Я. Р. Абдуллина, М. Б. Хомякова // Сборник методических материалов «Толерантность в современной цивилизации». Т. 1. Философия толерантности: история и современность / Уральский межрегион. ин-т обществ. наук. – Екатеринбург, 2007. – С. 11-25.
132. Хабермас, Ю. Когда мы должны быть толерантными? О конкуренции видений мира, ценностей и теорий [Текст] / Ю. Хабермас // Социологические исследования. – 2006. – № 1. – С. 45-53.
133. Бьюкенен, П. Дж. Смерть Запада [Текст] / Патрик Дж. Бьюкенен; перевод с англ. А. Башкирова. – М.: ООО «Издательство АСТ; СПб.: Terra Fantastica, 2003. – 444с.
134. Поппер, К. Відкрите суспільство та його вороги: в 2 т. [Текст] / Карл Поппер; перекл. з англ. – К.: Основа, 1994. – Т.1. – 444 с.
135. Касьянова, Е.И. Социально-философские основания толерантности [Текст]: дис. д. філос. наук: 09.00.11: захищена 24.12.2009: / Евгения Ивановна. – Улан-Уде, 2009. – 338 с.
136. Баева, Л. В. Толерантность: идея, образы, персоналии [Текст] : монография / Л. В. Баева. – Астрахань : Издательский дом «Астраханский уни-верситет», 2009. – 217с.
137. Пісоцький, В.П. Проблема толерантності в християнській етиці [Текст]: автореф. дис. ... кан. філос. наук: 09.00.06: захищена 25.09.1998: затвердж. / Вадим Петрович Пісоцький. – Київ, 1998. – 16 с. – Библиогр.: с.
138. Солдатова, Г. Практическая психология толерантности, или как сделать так, чтобы зазвучали лучшие струны человеческой души? [Текст] / Г. Солдатова // Век толерантности. –2003. – № 6. – С. 60-78.
139. Уолцер, М. Про толерантність [Текст] / Майкл Уолцер; перекл. з англ. М. Лупішко. – Харків: Видавнича група «РА-Каравела», 2003. – 148 с.
140. Декларация принципов терпимости Принята резолюцией 5.61 Генеральной конференции ЮНЕСКО от 16 ноября 1995 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/toleranc.shtml. – Загол. з екрана.
141. Круглова, Н.В. Толерантность как социокультурная норма (западноевропейский опыт) [Текст]: автореф дис. ... д. филос. наук: 21.00.01: захищена 29.12.2011: затвердж. / Круглова Надежда Викторовна. – С.-Пб., 2011. – 37 с.
142. Монастирська, М.В. Ідея толерантності та її розвиток у історії політико-правової думки [Текст] / М.В. Монастирська // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. – 2009. – №3. – С. 39-47
143. Олпорт, Г.У. Толерантная личность [Текст] / Г.У. Олпорт // Национальный психологический журнал. – 2011. – № 2(6). – С. 155-159.

144. Леонтьев, Д.А. К операционализации понятия «толерантность» [Текст] / Д.А. Леонтьев // Вопросы психологии. – 2009. – № 5. – С. 3-16
145. Сиротюк, А.С. Критерии толерантности [Текст] / А.С. Сиротюк // Вестник Тверского государственного университета. Серия «Педагогика и психология». – 2012. – Выпуск 1. – С. 38-42
146. Corneo, G. A theory of tolerance [Электрон. Ресурс] / Giacomo Corneo, Olivier Jeanne. – Режим доступа: <http://www.SSRN.com/abstract=976576>. – Загол. з экрана.
147. Шапар, В.Б. Сучасний тлумачний психологічний словник [Текст] / В.Б. Шапар. – Харків: Прапор, 2007. – 640 с.
148. Коулмэн, Дж. Капитал социальный и человеческий [Текст] / Дж. Коулмэн // Общественные науки и современность – 2001. – №4. – С.122-139
149. Патнэм, Р. Чтобы демократия сработала. Гражданские традиции в современной Италии [Текст] / Р. Патнэм. – М. : AdMarginam, 1996.– 429 с.
150. Будье, П. Формы капитала [Текст] / П. Будье // Западная экономическая социология: Хрестоматия современной классики – М. : РОССПЭН, 2004.– 884 с.
151. Радаев, В. В. Экономическая социология: учеб. пособие для вузов [Текст] / В. В. Радаев. – М. : ГУ ВШЭ, 2008. – 602 с.
152. Культура имеет значение. Каким образом ценности способствуют общественному прогрессу [Текст] / Под. Ред Л. Харрисона и С. Хантингтона. М.: Изд.-во Московской школы политических исследований, 2002. – 286 с.
153. Антология мировой правовой мысли: в 5-ти т. [Текст] / под ред. Ю. Семигина. – М. : Мысль, 1999. – Т. 1. – 750 с.
154. Эмерсон, Р. Доверие к себе [Электронный ресурс] / Ральф Уолдо Эмерсон.– Режим доступа: <https://raw.githubusercontent.com/boretskiy/self-reliance-ru/master/self-reliance-ru.txt> . – Загол. з экрана.
155. Эриксон, Э. Детство и общество [Текст] / Э. Эриксон. – М. : Прогрес, 1996. – 118 с.
156. Скрипкина, Т. П. Психология доверия [Текст]: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / Т. Скрипник. – М.: Издательский центр «Академия», 2000. – 264 с.
157. Купрейченко, А. Б., Табахарова С. П. Критерии доверия и недоверия личности другим людям [Текст] / А. Б. Купрейченко, С. П. Табахарова // Психологический журнал, 2007. – Том 28 – №2 – С. 55 – 67
158. Купрейченко, А.Б. Психология доверия и недоверия [Текст] / А. Б. Купрейченко. – М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2008. – 571 с.
159. Гидденс, Э. Последствия современности [Текст] / Энтони Гидденс; перевод. с англ. Г.К.Ольховикова; Д.А.Кибальчича; вступ. статья Т.А.Дмитриева. – М.: Праксис, 2011. – 343 с. – (Серия «Образ общества»)

160. Алексеева, А.Ю. Концептуальные основы исследования феномена доверия: обзор основных подходов [Текст] / А.Ю. Алексеева // Вестник НГУ: Социально-экономические науки, 2004. – Том 4, выпуск 1. – С. 136-148.
161. Штомпка, П. Доверие основа общества [Текст] / Петр Штомпка; перевод с польск. Н.В. Морозова. – М.: Логос, 2012. – 440 с.
162. Экономика и социология доверия [Текст] / Ю.В. Веселов [и др.]; под ред. Ю.В. Веселова. – СПб.: Социол. об-во им. М.М. Ковалевского, 2004. – 192 с.
163. Корнай, Я. Честность и доверие в переходной экономике [Текст] / Янош Корнай // Вопросы экономики. – 2003. – № 9. – С. 4-17.
164. Олейник, А.Н. Конституция российского рынка: согласие на основе пессимизма?: Экономическая социология [Текст] / А.Н. Олейник // Социологические исследования. – 2003. – № 9. – С. 30-41.
165. Бентам, И. Введение в основания нравственности и законодательства [Текст] / И. Бентам. – М.: РОССПЭН, 1998. – 416 с.
166. Милль, Дж.С. Утилитарианизм. О свободе. [Текст] / Милль Дж. С. - СПб., 1900.
167. Ролз, Дж. Теория справедливости [Текст] / Дж. Ролз. – Новосибирск: Изд.-во Новосибирского ун-та, 1995. – 535 с.
168. Tullock, G. The Welfare Costs of Tariffs, Monopolies and Theft [Электронный Ресурс]. – Режим доступа: <http://cameroneconomics.com/tullock%201967.pdf>. – Загол. з экрана.
169. Tullock, G. The fundamentals of rent-seeking [Электронный Ресурс]. – Режим доступа: http://gallery.economicus.ru/cgi-bin/frame_rightn_newlife.pl?type=school&links=.%2Fin%2Ftullock%2Fworks%2Ftullock_w2.txt&img=works.jpg&name=pubchoice. – Загол. з экрана.
170. Tollison, R. Rent-seeking : A survey [Text] / R. Tollison // Kyklos. – 1982. – Vol. 35, № 4. – P. 577-578.
171. Kreuger, A.O. (1974) The Political Economy of the Rent-Seeking Society [Text] / A. Kreuger // American Economic Review/ – 1974. – Vol. 64, № 3. – P. 291-303.
172. Ослунд, А. «Рентоориентированное поведение» в Российской переходной экономике [Текст] / А. Ослунд // Вопросы экономики. – 1996. – №8. – С. 99–108.
173. Заостровцев, А. Рентоориентированное поведение: потери для общества [Текст] / А. Заостровцев // Вопросы экономики. – 2000. – №5. – С. 31–44.
174. Полищук, Л. Экономическая эффективность и присвоение ренты: анализ спонтанной приватизации [Текст] / Л. Полищук // Экономика и математические методы. – 1996. – Т 30. – Вып. 2. – С. 7-18.
175. Хиллман, А. К. Западноэкономические теории и переход от социализма к рыночной экономике. Перспективы общественного выбора [Текст] / А. Хиллман // Экономика и математические методы. – 1996. – Т 32. – Вып. 4. – С. 77-90.

176. Дементьев, В.В. Политическая реформа с точки зрения экономической теории. [Электрон. Ресурс]. – Режим доступа: URL: <http://www.donntu.edu.ua>. – Загол. з екрана.
177. Demirbas, D. Rent-seeking in developed and developing countries: cross section and time series studies. [Электрон. Ресурс]. – Режим доступа: URL: <http://inomics.com> – Загол. з екрана
178. Соціологічна енциклопедія [Текст] / Укладач В.Г. Городяненко – К.: Академвидав, 2008. – 456 с
179. Ерлих, Є. Вільне право знаходження та вільне правознавство [Текст] / Євген Ерлих // Проблеми філософії права. – 2005. – Том III. – №1-2. – С. 168-184.
180. Index of Economic Freedom [Електронний ресурс]: Сайт центра «Фонд наследия». – 10.04.2013.– Режим доступа: <http://www.heritage.org/index/download>. – Загол. з екрана.
181. Economic Freedom of the World 2012 Annual Report / J. Gwartney, R. Lawson, J. Hall, with. [Електронний ресурс] .– Publisher: Fraser Institute, 2012. – Режим доступа: www.freetheworld.com/2012/EFW2012-complete.pdf. – Загол. з екрана.
182. 2012 Index of Economic Freedom / T. Miller, K. R. Holmes, E. J. Feulner, with. [Electronic resource]. – Publisher: The Heritage Foundation and Dow Jones & Company, Inc., 2012. – Mode of access: www.heritage.org/Index/pdf/2012/book/Index_2012.pdf. – Title from the screen.
183. The Corruption Perceptions Index. [Електронний ресурс]: Сайт «Transparency International».– 11.05.2015. – Режим доступа: <http://www.transparency.org/research/cpi/overview>. – Загол. з екрана.
184. Worldwide Governance Indicators. [Електронний ресурс]: Сайт «Світового Банку». – 11.05.2015. – Режим доступа: <http://info.worldbank.org/governance/wgi/index.aspx#home>. – Загол. з екрана.
185. Das, J. A global tolerance index [Text] / J. Das, C. DiRienzo, T. Tiemann // Competitiveness Review: An International Business Journal. – 2008. – Vol. 18 Iss: 3. – P. 92-205
186. Human Development Reports. [Електронний ресурс]: Сайт «Програма розвитку Організації Об'єднаних Націй». – 11.05.2015. – Режим доступа: <http://hdr.undp.org/en>. – Загол. з екрана.
187. Schwartz, S. H. Universals in the content and structure of values: Theoretical advances and empirical tests in 20 countries. [Electronic resource] / S. Schwartz. – Mode of access: <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.220.3674&rep=rep1&type=pdf>. – Title from the screen.
188. House, R. Cultural influences on Leadership and Organizations. Project GLOBE [Text] / R. House, P. Hanges // Advances in Global Leadership. – 1999. – Vol. 1. – P. 171–233.

189. Hofstede, G. Values Survey Module 2008 (VSM 08) [Electronic resource] / G. Hofstede, G. J. Hofstede, M. Minkov, H. Vinken . – Mode of access: [www/URL:http://geerthofstede.nl](http://www.geerthofstede.nl). – 08.01.08. . – Title from the screen.
190. Minkov, M. Monumentalism versus flexibility [Electronic resource] / M. Minkov. – Mode of access: [http://www.sietareuropa.org/ congress 2007/files/congress2007_paper_Michael_Minkov.doc](http://www.sietareuropa.org/congress2007/files/congress2007_paper_Michael_Minkov.doc). – 14.11.07 . – Title from the screen.
191. Data. Indicators. [Електронний ресурс]: Сайт «Світового Банку». – 11.05.2015. – Режим доступу: <http://data.worldbank.org/indicator>. – Загол. з екрана.
192. FAOSTAT [Електронний ресурс]: Сайт «Продовольчої і сільськогосподарської організації Об'єднаних націй». – 10.12.2013. – Режим доступу: <http://faostat3.fao.org/faostat-gateway/go/to/home/E>. – Загол. з екрана.
193. Undata. A world of information [Електронний ресурс]: Сайт «Організації Об'єднаних Націй». – 11.05.2015. – Режим доступу: <http://data.un.org/Default.aspx>. – Загол. з екрана.
194. African Statistical Yearbook 2006 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uneca.org/publications/serie/african-statistical-yearbook>. – Загол. з екрана.
195. African Statistical Yearbook 2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uneca.org/publications/serie/african-statistical-yearbook>. – Загол. з екрана.
196. African Statistical Yearbook 2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uneca.org/publications/serie/african-statistical-yearbook>. – Загол. з екрана.
197. Energy Statistics of Non-OECD Countries 2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.oecd-ilibrary.org/energy/energy-statistics-of-non-oecd-countries_19962851-en. – Загол. з екрана.
198. Energy Statistics of Non-OECD Countries 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.oecd-ilibrary.org/energy/energy-statistics-of-non-oecd-countries_19962851-en. – Загол. з екрана.
199. Питание и здоровье в Европе: новая основа для действия (Региональная публикация ВОЗ. Европейская серия № 96) [Текст] / под ред. А. Робертсона, [и др.]. – Всемирная организация здравоохранения, 2005. – 505 с.
200. Доклад о развитии человека 2010. Реальное богатство народов: пути к развитию человека [Текст] : пер. с англ.; ПРООН. – М., Издательство «Весь Мир», 2010. – 244 с.
201. The economic survey 2004 [Електронний ресурс] / The Ministry of Finance and Economic Affairs. – KIUTA Dar es Salaam – Tanzania. – 2005. – Р. 239. – Заголовок з титульного листа. – Електронна версія друкованої публікації. – Режим доступу: <http://openmicrodata.wordpress.com/2011/03/03/tanzania-economic-surveys-2004-2008/>. – Загол. з екрана.

202. The economic survey 2009 [Електронний ресурс] / The Ministry of Finance and Economic Affairs. – KIUTA Dar es Salaam – Tanzania. – 2010. – Р. 239. – Заголовок з титульного листа. – Електронна версія друкованої публікації. / – Режим доступу: <http://openmicrodata.wordpress.com/2011/03/03/tanzania-economic-surveys-2004-2008/> – Загол. з екрана.
203. The economic survey 2011 [Електронний ресурс] / The Ministry of Finance and Economic Affairs. – KIUTA Dar es Salaam – Tanzania. – 2012. – Р. 246. – Заголовок з титульного листа. – Електронна версія друкованої публікації. / – Режим доступу: <http://www.mof.go.tz/mofdocs/Micro/Economic%20Survey%202011.pdf>. – Загол. з екрана.
204. 2002 Statistical Abstract [Електронний ресурс]: Сайт «The Uganda Bureau of Statistics». – Режим доступу: <http://www.ubos.org>. – Загол. з екрана.
205. 2006 Statistical Abstract [Електронний ресурс]: Сайт «The Uganda Bureau of Statistics». – Режим доступу: <http://www.ubos.org>. – Загол. з екрана.
206. 2010 Statistical Abstract [Електронний ресурс]: Сайт «The Uganda Bureau of Statistics». – Режим доступу: <http://www.ubos.org>. – Загол. з екрана.
207. 2012 Statistical Abstract [Електронний ресурс]: Сайт «The Uganda Bureau of Statistics». – Режим доступу: <http://www.ubos.org>. – Загол. з екрана.
208. Fiscal Statistics Handbook (1993-2002) [Електронний ресурс]: Сайт «Republic of the Philippines Department of Budget and Management». – Режим доступу: http://www.dbm.gov.ph/?page_id=7833. – Загол. з екрана.
209. Fiscal Statistics Handbook (2003-2012) [Електронний ресурс]: Сайт «Republic of the Philippines Department of Budget and Management». – Режим доступу: http://www.dbm.gov.ph/?page_id=7833. – Загол. з екрана.
210. Shpenzimet sipas klasifikimit funksional 1997 – 2007 (Albania) [Електронний ресурс]: Сайт «Republika e Shqipërisë Instituti i Statistikave». – Режим доступу: <http://www.instat.gov.al/al/themes/shpenzimet-e-konsumit-dhe-statistikat-financiare-dhe-bankare.aspx>. – Загол. з екрана.
211. Shqipëria në Shifra 2010 = Albania in figures 2010 [Електронний ресурс]: Сайт «Republika e Shqipërisë Instituti i Statistikave». – Режим доступу: <http://www.instat.gov.al/al/publications/librat.aspx>. – Загол. з екрана.
212. Shqipëria në Shifra 2012 = Albania in figures 2012 [Електронний ресурс]: Сайт «Republika e Shqipërisë Instituti i Statistikave». – Режим доступу: <http://www.instat.gov.al/al/publications/librat.aspx>. – Загол. з екрана.

213. 2006 - 2012 Central Government Consolidated Financial Statistics // Central Government Finance Statistics Bulletin [Электронный ресурс]: Сайт «Republic of Turkey Ministry of Finance». – Режим доступа: https://portal.muhasabat.gov.tr/mgmportal/faces/khbDetail?birimDizini=Central+Government&_afzLoop=11159081241637114&_afzWindowMode=0&_adf.ctrl-state=14eyu9tdl6_322. – Загол. з экрана.
214. Annual Appropriations and Spending of Institutions Included in Consolidated Budget (1973-2005) [Электронный ресурс]: Сайт «Republic of Turkey Ministry of Finance Departments General Directorate of Budget and Fiscal Control». – Режим доступа: <http://www.bumko.gov.tr/EN,2681/consolidated-budget-1973-2005.html>. – Загол. з экрана.
215. Central Government Budget Balance (2000-2012) [Электронный ресурс]: Сайт «Republic of Turkey Ministry of Finance Departments General Directorate of Budget and Fiscal Control». – Режим доступа: <http://www.bumko.gov.tr/EN,2685/central-government-budget--2006-2012.html>. – Загол. з экрана.
216. Government Finance Statistics Yearbook, 2001 [Text] // Washington, D.C., International Monetary Fund. – 2001. – Vol. 25. – 508 p.
217. Government Finance Statistics Yearbook, 2003 [Text] // Washington, D.C., International Monetary Fund. – 2004. – Vol. 27. – 539 p.
218. Annex to summary of budget 1999 // Office of National budget republic of Korea [Электронный ресурс]: Сайт «Digital Budget and Accounting System». – Режим доступа: https://www.digitalbrain.go.kr/kor/view/library/lib01_02.jsp?curPage=1&code=DB020102&lib_category=02. – Загол. з экрана.
219. Annex to summary of budget 2000 // Ministry of planning & budget republic of Korea [Электронный ресурс]: Сайт «Digital Budget and Accounting System». – Режим доступа: https://www.digitalbrain.go.kr/kor/view/library/lib01_02.jsp?curPage=1&code=DB020102&lib_category=02. – Загол. з экрана.
220. Annex to summary of budget 2001 // Ministry of planning & budget republic of Korea [Электронный ресурс]: Сайт «Digital Budget and Accounting System». – Режим доступа: https://www.digitalbrain.go.kr/kor/view/library/lib01_02.jsp?curPage=3&code=DB020102&lib_category=02. – Загол. з экрана.
221. Annex to summary of budget 2002 // Ministry of planning & budget republic of Korea [Электронный ресурс]: Сайт «Digital Budget and Accounting System». – Режим доступа: https://www.digitalbrain.go.kr/kor/view/library/lib01_02.jsp?curPage=2&code=DB020102&lib_category=02. – Загол. з экрана.
222. Annex to summary of budget 2003 // Ministry of planning & budget republic of Korea [Электронный ресурс]: Сайт «Digital Budget and Accounting System». – Режим доступа: https://www.digitalbrain.go.kr/kor/view/library/lib01_02.jsp?curPage=2&code=DB020102&lib_category=02. – Загол. з экрана.

223. Annex to summary of budget 2004 // Ministry of planning & budget republic of Korea [Электронный ресурс]: Сайт «Digital Budget and Accounting System». – Режим доступа:
https://www.digitalbrain.go.kr/kor/view/library/lib01_02.jsp?curPage=4&code=DB020102&lib_category=02. – Загол. з экрана.
224. Annex to summary of budget 2005 // Ministry of planning & budget republic of Korea [Электронный ресурс]: Сайт «Digital Budget and Accounting System». – Режим доступа:
https://www.digitalbrain.go.kr/kor/view/library/lib01_02.jsp?curPage=2&code=DB020102&lib_category=02. – Загол. з экрана.
225. Annex to summary of budget 2006 // Ministry of planning & budget republic of Korea [Электронный ресурс]: Сайт «Digital Budget and Accounting System». – Режим доступа:
https://www.digitalbrain.go.kr/kor/view/library/lib01_02.jsp?curPage=4&code=DB020102&lib_category=02. – Загол. з экрана.
226. Annex to summary of budget 2007 // Ministry of planning & budget republic of Korea [Электронный ресурс]: Сайт «Digital Budget and Accounting System». – Режим доступа:
https://www.digitalbrain.go.kr/kor/view/library/lib01_02.jsp?curPage=2&code=DB020102&lib_category=02. – Загол. з экрана.
227. Annex to summary of budget 2008 // Ministry of planning & budget republic of Korea [Электронный ресурс]: Сайт «Digital Budget and Accounting System». – Режим доступа:
https://www.digitalbrain.go.kr/kor/view/library/lib01_02.jsp?curPage=4&code=DB020102&lib_category=02. – Загол. з экрана.
228. Annex to summary of budget 2009 // Ministry of planning & budget republic of Korea [Электронный ресурс]: Сайт «Digital Budget and Accounting System». – Режим доступа:
https://www.digitalbrain.go.kr/kor/view/library/lib01_02.jsp?curPage=4&code=DB020102&lib_category=02. – Загол. з экрана.
229. Annex to summary of budget 2010 // Ministry of planning & budget republic of Korea [Электронный ресурс]: Сайт «Digital Budget and Accounting System». – Режим доступа:
https://www.digitalbrain.go.kr/kor/view/library/lib01_02.jsp?curPage=1&code=DB020102&lib_category=02. – Загол. з экрана.
230. Annex to summary of budget 2011 // Ministry of planning & budget republic of Korea [Электронный ресурс]: Сайт «Digital Budget and Accounting System». – Режим доступа:
https://www.digitalbrain.go.kr/kor/view/library/lib01_02.jsp?curPage=1&code=DB020102&lib_category=02. – Загол. з экрана.
231. Vietnam : Managing Public Expenditure for Poverty Reduction and Growth, Public Expenditure Review and Integrated Fiduciary Assessment, Volume 1, Cross Sectoral Issues. – Washington, DC: World Bank, 2005. [Электрон. Ресурс]. – Режим доступа:
<https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/8562>. – Загол. з экрана.

232. Statistical Yearbook of Vietnam 2007 [Электронный ресурс]: Сайт «General Statistics Office Of Vietnam». – Режим доступа: http://www.gso.gov.vn/default_en.aspx?tabid=515&idmid=5&ItemID=8030. – Загол. з экрана.
233. Statistical Yearbook of Vietnam 2011 [Электронный ресурс]: Сайт «General Statistics Office Of Vietnam». – Режим доступа: http://www.gso.gov.vn/default_en.aspx?tabid=515&idmid=5&ItemID=12576. – Загол. з экрана.
234. Ausgaben nach Aufgabengebieten 1990–2013 (Switzerland) [Электронный ресурс]: Сайт «The Federal Finance Administration (FFA)». – Режим доступа: http://www.efv.admin.ch/d/dokumentation/finanzberichterstattung/kennzahlen_bundshaushalt.php#. – Загол. з экрана.
235. Evolutia bugetului public national pe anii 2001- 2012 [Электронный ресурс]: Сайт «Ministerul Finanțelor al Republicii Moldova». – Режим доступа: <http://mf.gov.md/node/7778>. – Загол. з экрана.
236. Gasto Público Consolidado (1980-2009) (Argentina) [Электронный ресурс]: Сайт «Ministerio de Economía y Finanzas Públicas - Secretaría de Política Económica y Planificación del Desarrollo» Режим доступа: http://www.mecon.gov.ar/peconomica/basehome/serie_gasto.html. – Загол. з экрана.
237. Revenues and Expenditures of the state budget (Azerbaijan) [Электронный ресурс]: Сайт «The State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan» Режим доступа: <http://www.stat.gov.az/source/finance/indexen.php>. – Загол. з экрана.
238. Public Finance 2003-2012 [Электронный ресурс]: Сайт «Central Statistical Agency of Ethiopia» Режим доступа: <http://www.csa.gov.et/index.php/2013-02-20-13-43-35/national-statistics-abstract/143-public-finance>. – Загол. з экрана.
239. Estimates of Expenditure for Fiscal Year 2003-04 – 2011-2012 [Электронный ресурс]: Сайт «Ministry of Finance Nepal» Режим доступа: <http://www.mof.gov.np/en/archive-documents/budget-details--red-book-28.html>. – Загол. з экрана.
240. Расходы государственного бюджета (база данных) [Электронный ресурс]: Сайт «Национальный Статистический Комитет Кыргызской Республики». – Режим доступа: http://stat.kg/index.php?option=com_content&task=view&id=93&Itemid=141. – Загол. з экрана.
241. Статистический ежегодник Армении 2001 [Электронный ресурс]: Сайт «National Statistical Service of the Republic of Armenia» Режим доступа: <http://www.armstat.am/en/?nid=45&year=2001>. – Загол. з экрана.
242. Статистический ежегодник Армении 2006 [Электронный ресурс]: Сайт «Национальная статистическая служба Республики Армения» Режим доступа: <http://www.armstat.am/en/?nid=45&year=2006>. – Загол. з экрана.

243. Статистический ежегодник Армении 2008 [Электронный ресурс]: Сайт «Национальная статистическая служба Республики Армения» Режим доступа: <http://www.armstat.am/en/?nid=45&year=2008>. – Загол. з екрана.
244. Статистический ежегодник Армении 2011 [Электронный ресурс]: Сайт «Национальная статистическая служба Республики Армения». – Режим доступа: <http://www.armstat.am/en/?nid=45&year=2011>. – Загол. з екрана.
245. Офіційний сайт Держкомстату України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>. – Загол. з екрана.
246. WVS 1981-2008 Integrated Questionnaire v. 2011-06-09: [Electronic resource]: Web «World Values Survey» . – Mode of access: http://www.asep-sa.org/wvs/wvs_1981-2008/WVS_1981-2008_IntegratedQuestionnaire.pdf . – Title from the screen.
247. Data & Documentation / Documentation / Downloads [Electronic resource]: Web «World Values Survey». – Mode of access: <http://www.worldvaluessurvey.org/>. – Title from the screen.
248. Data and Documentation [Electronic resource]: Web «European Social Survey». – Mode of access: <http://www.europeansocialsurvey.org/>. – Title from the screen.
249. Berggren, N. Does economic freedom foster tolerance ? [Electronic resource] / Niclas Berggren, Therese Nilsson. – Mode of access: <http://www.ifn.se/wfiles/wp/wp918.pdf>. – Title from the screen.
250. (Dys-)Functionalities of Corruption. Comparative Perspectives and Methodological Pluralism [Text] / T. Debiel, A. Gawrich (Eds.) // Comparative Governance and Politics. – 2013. – Special Issue 3. – P. 264.
251. Tavares, S. Do Freedom of Information Laws Decrease Corruption? [Электронный ресурс] / Samia Costa Tavares. – Режим доступа: <http://mpira.ub.uni-muenchen.de/3560/>. – Загол. з екрана.
252. Swaleheen, M. Economic Freedom, Corruption, and Growth / Mushfiq us Swaleheen, Dean Stansel // Cato Journal. – 2007. – Vol. 27, No. 3. – P. 343-358.
253. Пан, Л.В. Вплив культури на рівень економічної свободи і міжнародну комерційну діяльність [Текст] / Л.В. Пан, Н.В Романченко // Наукові записки національного університету «Києво-Могилянська академія». Економічні науки. – 2008. – Том 81. – С. 61-65
254. Stroup, M. Economic Freedom, Democracy and the Quality of Life [Электронный ресурс] / Michael D. Stroup. – Режим доступа: http://www.researchgate.net/profile/Peter_Zaleski/publication/226219835_Economic_Freedom_and_the_Quality_of_Life_An_Empirical_Analysis/links/0c960515f00f02ff90000000.pdf . – Загол. з екрана.
255. Pееv, E. Democracy, Economic Freedom and Growth in Transition Economies [Электронный ресурс] / Evgeni Pееv, Dennis C. Mueller . – Режим доступа: http://homepage.univie.ac.at/dennis.mueller/democracy_ec_freedom_trans_econ_reev_kyklos2012.pdf . – Загол. з екрана.

256. Zakir Saadullah Khan, M. Democracy and Economic Freedom: A Static Panel Data Analysis of South Asia [Электронный ресурс] / M. Zakir Saadullah Khan . – Режим доступа: http://epa.oszk.hu/02300/02341/00026/pdf/EPA02341_ceu_2012_01_032-049.pdf . – Загол. з экрана.
257. Government at a Glance 2013 [Электронный ресурс]: Сайт «Organisation for Economic Co-operation and Development». – Режим доступа: <http://www.oecd.org/gov/> . – Загол. з экрана.
258. Barro, R. J. A New Data Set of Educational Attainment in the World, 1950–2010 [Электронный ресурс] / Robert J. Barro, Jong-Wha Lee. – Режим доступа: <http://www.nber.org/papers/w15902>. – Загол. з экрана.
259. Вопросы политики, касающиеся региона ЭСКАТО: новые вопросы, возникшие в связи с цунами и другими природными катастрофами // ООН, Экономический и социальный совет, Экономическая и социальная комиссия для Азии и Тихого океана. Шестьдесят первая сессия 12-18 мая 2005 года. – Бангкок. [Электронный ресурс]: Сайт ПРООН. – Режим доступа: <http://www.unescap.org/61/English/E1333e.pdf>. – Загол. з экрана.
260. Inglehart R., Baker W. Modernization, cultural change, and the persistence of traditional values [Электрон. Ресурс]. – Режим доступа: <http://webuser.bus.umich.edu/wayneb/pdfs/culture/ModernizationCulturalChange.pdf>. – Загол. з экрана.
261. Липов, В.В. Институциональная комплементарность социально-экономических систем: монография [Текст] / В.В. Липов. – Х.: ХНУ имени В.Н. Каразина, 2011. – 484 с.
262. Полтерович, В. М. Элементы теории реформ [Текст] / В. М. Полтерович. – М. : Экономика, 2007. – 447 с.
263. Economic Survey of Europe, 2002 No. 1. Prepared by the Secretariat of the Economic Commission for Europe [Электрон. Ресурс]. – Режим доступа: http://www.unecsc.org/ead/pub/surv_021.html. – Загол. з экрана.
264. Розміщення продуктивних сил України [Текст]: підручник / Є. П. Качан, М. О. Ковтонюк, М. О. Петрига [та ін.]; за ред. Є. П. Качана. – К. : Вища шк., 1997. – 375 с.
265. The Rule of Law Index 2012-2013 [Электрон. Ресурс]. – Режим доступа: <http://worldjusticeproject.org/publications>. – Загол. з экрана.
266. Маевский, В. Эволюционная теория и макроэкономика / В. Маевский // Вопросы экономики. – 1997. – № 3. – С.27-41.
267. Нуреев, Р.М. Социальные субъекты постсоветской России: история и современность [Электрон. Ресурс] / Р. М. Нуреев. – Режим доступа: <http://www.ie.boom.ru/Nureev/article/article.htm>. – Загол. с экрана.
268. Нуреев, Р. Россия: неизбежна ли деприватизация ? [Текст] / Р. Нуреев, А. Рунов // Вопросы экономики. – 2002. – № 6. – С. 10-31.
269. Нуреев, Р. М. Россия: особенности институционального развития [Текст] / Р. М. Нуреев. М. : Норма, 2009. – 448 с.

270. Литвиненко, Н.І. Становлення інституту власності в Україні [Текст] / В.В. Волошенюк, Н.І. Литвиненко // Наукові праці Донецького національного університету. Серія: економічна. Випуск 34-2 (138). – Донецьк, ДонНТУ, 2008. – С.79-82.
271. Литвиненко, Н.І. Інституціональна структура суспільства та економічна безпека держави [Текст] / Н.І. Литвиненко // Економічний Вісник НГУ. – 2009. – №2. – С.79-84
272. Литвиненко, Н.И. Рентоориентированное поведение как норма в современной экономике Украины [Текст] / В.В. Волошенюк, Н.И. Литвиненко // Научные труды Донецкого национального технического университета. Серия: экономическая. Випуск 37-1 (138). – Донецк, ДонНТУ, 2009. – С.98-102.
273. 2012 Report The International Property Right Index [Електрон. Ресурс]. – Режим доступа:
http://www.americansfortaxreformfoundation.org/userfiles/ATR_INDEX_m ar20.pdf. – Загол. с экрана.
274. Радаев, В. Внеэкономические мотивы предпринимательской деятельности (по материалам эмпирических исследований) [Text] / В. Радаев // Вопросы экономики – 1994. – №7 – С.85-97
275. Пилипенко, А. Мотивация предпринимательства в контексте кросс-культурного анализа [Текст] / А. Пилипенко // Бюлетень міжнародного нобелівського економічного форуму «Світова економіка XXI століття: цикли та кризи». – № 1 (6). – 2013. – С.269 – 275
276. Малий, І. Й. Держава і ринок: філософія взаємодії. – Монографія / І.Й. Малий, М.І. Диба, М.К. Галабурда; за заг. та наук. ред. д-ра екон. наук, проф. І. Й. Малого. – К.: КНЕУ, 2005. – 358 с.
277. Статистичний щорічник України за 2012 рік [Текст] / За ред. О.Г. Осауленка. – К., 2013. – 551 с.
278. Hofstede, G. Cultures and Organizations (Software of the Mind) [Text] / G. Hofstede. – L. : Harper Collins Publishers, 1994. – 196 p.
279. House, R. Cultural influences on Leadership and Organizations. Project GLOBE [Text] / R. House, P. Hanges // Advances in Global Leadership. – 1999. – Vol. 1. – P. 171–233
280. Inglehart, R. Culture Shift in Advanced Industrial Society [Text] / R. Inglehart. – L.: Princeton, 1990. – 268 p.
281. Inglehart, R. Modernization and post modernization: Cultural economic and political change in 43 societies [Text]/ R. Inglehart. – L.: Princeton; N. J., Princeton University Press. – 1997. – 168 p.
282. Schwarz, S. Cultural Value Orientation. Nature and Implication of Natural Differens [Text]/ S. Schwarz. – V.: Pabl. House SU HSE, 2008. – 426 p.
283. Lytvynenko, N. Regional Map of Mentality after G. Hofstede: Lessons From Ukraine [Text] / A. Pylypenko, N. Lytvynenko, V. Voloshenuk // Journal of US-China Public Administration. – Volume 9, Number 2, February, 2012. – P. 195–204

284. Лебедева, Н. М. Культура как фактор общественного прогресса [Текст] / Н. М. Лебедева, А. Н. Татарко. – М.: ЗАО «Юстицинформ», 2009. – 408 с.
285. Практическая психодиагностика. Методики и тесты. [Текст]: учебное пособие. / Ред. и сост. Райгородский Д.Я. – Самара, 2001. – 672 с.
286. Литвиненко, Н.И. Социокультурные аспекты экономического сознания украинцев в контексте структурной модернизации экономики [Текст] / Н.И. Литвиненко, А.Н. Пилипенко, Э.В. Прушковская // XV Международная научная конференция по проблемам развития экономики и общества, Москва, 1-4 апреля 2014 года
287. Литвиненко, Н. І. Соціокультурні аспекти економічної свідомості українців [Текст] / Е.В. Прушківська, Г.М. Пилипенко, Н.І. Литвиненко // Економічний вісник НГУ. – 2013. – №1 (41). – С. 34–44
288. Гальчинський, А. Лібералізм: уроки для України: наук.-попул. есе [Текст] / А. Гальчинський. – К.: Либідь, 2011. – 288 с.
289. Стратегія сталого розвитку «Україна – 2020» Схвалено Указом Президента України від 12.01.2015 р. № 5/2015 [Електрон. Ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/5/2015>. – Загол. с экрана.
290. Про Програму діяльності Кабінету Міністрів України Постанова Верховної Ради України від 11.12.2014 № 26-VIII [Електрон. Ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/26-19> . – Загол. с экрана.
291. Національній стратегії реформування системи охорони здоров'я на період 2015–2020 рр. [Електрон. Ресурс]. – Режим доступу: <http://healthsag.org.ua/strategiya/> . – Загол. с экрана.
292. План заходів Міністерства охорони здоров'я України з виконання Програми діяльності Кабінету Міністрів України та Коаліційної угоди у 2015 році від 26.12.2014 [Електрон. Ресурс]. – Режим доступу: http://www.moz.gov.ua/ua/portal/pl_zahodiv_moz_2015.html . – Загол. с экрана.
293. Національний перелік основних лікарських засобів і виробів медичного призначення, затверджений постановою Кабінету міністрів України №333 від 25.03.2009 [Електрон. Ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/333-2009-%D0%BF> . – Загол. с экрана.
294. Про порядок закупівлі лікарських засобів закладами охорони здоров'я , що фінансуються з бюджету, затверджений постановою уряду № 1071 від 05.09.1996 [Електрон. Ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1071-96-%D0%BF> . – Загол. с экрана.
295. Примерный перечень ВОЗ Основных лекарственных средств, 15-й перечень, март 2007 г. [Електрон. Ресурс]. – Режим доступу: http://whqlibdoc.who.int/hq/2007/a95075_rus.pdf . – Загол. с экрана.

296. Проекті Концепції розвитку освіти України на період 2015 – 2025 рр. [Електрон. Ресурс]. – Режим доступа: <http://eenu.edu.ua/uk/articles/prezentovano-proekt-konserpciyi-rozvitku-osviti-do-2025-roku>. – Загол. с экрана.
297. Проект Постанови Кабінету Міністрів України Деякі питання затвердження рішень вчених (науково-технічних) рад про присвоєння вчених звань [Електрон. Ресурс]. – Режим доступа: <http://www.pu.if.ua/uk/novyny/2430-proekt-postanovy-kabinetu-ministriv-ukrainy-deiaki-putannia-zatverdzhennia-rishen-vchenykh-naukovo-tekhnichnykh-rad-pro-prysvoiennia-vchenykh-zvan>. – Загол. с экрана.
298. Литвиненко, Н. И. Количественное измерение участия государства в экономике [Текст] / А. Н. Пилипенко, Н. И. Литвиненко // Постсоветский институционализм: десять лет спустя: монография в 2-х т. / Под ред. Дементьева В. В., Нуреева Р. М., Т.2. – Донецк: ГУВЗ «ДонНТУ», 2013.– 472 с

ДОДАТКИ
Додаток А

Таблиця А.1

Кореляційна матриця показників індексу «Фізична свобода» за 2009 рік

	FD	FS	IT	MR	AB	IS	IW	CO2	PM 10	EC	EE	HE	HC	IU	M	EI	PS
FD	1																
FS	-267**	1															
IT	585**	-270**	1														
MR	591**	-350**	569**	1													
AB	-338**	508**	-205*	-362**	1												
IS	618**	-424**	619**	828**	-366**	1											
IW	643**	-340**	532**	854**	-398**	825**	1										
CO2	-446**	444**	-371**	-464**	289**	-533**	-486**	1									
PM 10	241**	-379**	174	330**	-448**	296**	306**	-051	1								
EC	460**	-552**	393**	501**	-438**	554**	513**	-665**	263**	1							
EE	684**	-585**	519**	784**	-578**	807**	807**	-654**	364**	736**	1						
HE	657**	-605**	549**	764**	-640**	809**	772**	-643**	369**	744**	945**	1					
HC	537**	-438**	393**	619**	-502**	682**	587**	-525**	298**	570**	750**	728**	1				
IU	608**	-587**	565**	679**	-646**	710**	666**	-591**	406**	801**	865**	905**	721**	1			
M	615**	-381**	467**	721**	-499**	715**	728**	-533**	198*	498**	770**	758**	614**	662**	1		

Продовження таблиці А.1

EI	,601**	-,491**	,504**	,807**	-,608**	,813**	,793**	-,529**	,455**	,639**	,860**	,869**	,686**	,808**	,742**	1	
PS	,403**	-,399**	,168	,404**	-,531**	,437**	,458**	-,397**	,339**	,550**	,622**	,607**	,546**	,624**	,467**	,548**	1

Примітки. 1. ** Кореляція значима на рівні 0,01 (2-сторон.)

2. * Кореляція значима на рівні 0,05 (2-сторон.)

3. Прийняті скорочення складових показників індексу «Фізична свобода»:

FD – Глибина дефіциту продовольства

FS – Постачання продовольства на душу населення

IT – Інфікованих туберкульозом

MR – Рівень смертності дітей віком до 5 років

AB – Алкогольні напої кількість постачання

IS – Доступність санітарних споруд

IW – Доступність питної води

CO2 – Викиди CO2

PM10 – Концентрація твердих часток (PM10)

ES – Споживання електричної енергії

EE – Витрати держави на освіту на душу населення

NE – Витрати на охорону здоров'я на душу населення

NS – Витрати домогосподарств на кінцеве споживання на душу населення

IU – Інтернет користувачі

M – Абоненти рухомого стільникового зв'язку

EI – Індекс освіти

PS – Політична стабільність і відсутність насилля

Додаток Б

Таблиця Б.1

Індекс «Фізичної свободи» та його субіндекси за 2000 рік

Країна	Індекс	Енергетичні потреби організму	Ризики втрати здоров'я та життя	Гідне житло	Екологія	Ресурси для розвитку	Комунікація	Індекс освіти	Політична стабільність і відсутність насилля / тероризму
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Албанія	3,42	4,37	-0,59	9,01	-0,91	4,18	0,03	6,93	4,33
Алжир	2,85	3,92	-0,74	9,03	-1,50	4,10	0,03	5,18	2,80
Ангола	0,67	-0,68	-3,10	4,12	-1,93	2,19	0,01	3,00	1,76
Аргентина	3,58	2,55	-1,31	9,35	-1,32	5,46	0,80	7,48	5,59
Австралія	4,86	3,67	-1,73	10,00	-1,46	7,29	3,59	9,74	7,77
Австрія	4,05	0,09	-2,27	10,00	-1,10	7,21	3,67	7,86	6,94
Білорусь	3,79	3,78	-0,81	9,62	-0,46	4,76	0,11	7,71	5,61
Бельгія	4,21	0,48	-1,99	10,00	-1,20	7,11	2,92	8,96	7,39
Беліз	3,74	4,64	-0,83	8,34	-0,46	5,87	0,48	6,18	5,68
Бенін	2,16	4,28	-2,01	3,48	-0,75	2,65	0,03	2,83	6,80
Болівія	2,50	2,33	-1,72	4,83	-1,36	4,03	0,25	6,73	4,94
Ботсвана	2,89	1,92	-3,42	7,23	-1,40	4,85	0,46	6,27	7,21
Бразилія	3,42	3,79	-1,35	8,30	-0,57	4,97	0,48	5,93	5,82
Бруней-Даруссалам	4,28	4,27	-0,30	10,00	-2,39	6,64	1,19	7,10	7,73
Болгарія	3,80	4,29	-1,36	9,98	-1,44	4,91	0,51	7,41	6,13
Буркіна-Фасо	1,30	3,85	-2,95	3,26	-1,64	2,42	0,01	0,00	5,46
Бурунді	0,56	-2,43	-3,49	5,66	-0,67	1,76	0,01	2,00	1,63
Камбоджа	1,55	2,09	-2,35	2,74	-0,78	2,42	0,03	4,36	3,92
Камерун	1,84	2,30	-2,82	5,35	-1,48	2,87	0,03	3,97	4,49
Канада	4,52	1,44	-1,60	9,99	-1,53	8,09	3,44	8,84	7,50
Кабо-Верде	2,91	4,28	-1,18	6,17	-0,77	2,76	0,21	4,26	7,52
Чад	0,62	0,58	-2,58	2,41	-2,62	2,13	0,00	1,84	3,25
Чилі	4,00	4,50	-0,75	9,30	-1,16	5,34	1,43	7,09	6,27
Китай	2,63	3,75	-0,96	6,04	-1,57	3,20	0,26	5,29	5,01

Продовження таблиці Б.1

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Колумбія	3,05	4,40	-0,91	8,10	-0,44	4,63	0,26	5,76	2,62
Конго, Рес.	1,81	2,40	-2,20	4,30	-1,18	2,92	0,06	4,56	3,63
Коста Рика	3,92	4,45	-0,50	9,48	-0,55	5,06	0,44	6,06	6,92
Берег Слонової Кістки	1,85	4,22	-2,85	4,75	-0,79	3,19	0,08	3,05	3,11
Хорватія	3,79	4,44	-2,03	9,87	-0,78	5,11	0,91	7,04	5,75
Кіпр	4,19	4,61	-0,80	10,00	-1,27	5,99	1,38	7,30	6,27
Чеська Рес.	3,95	3,40	-2,64	9,89	-1,20	6,07	1,56	8,53	5,97
Данія	4,62	2,36	-2,05	10,00	-0,91	7,15	3,63	8,71	8,07
Домініканська Рес.	3,22	3,86	-1,34	8,12	-0,64	4,35	0,40	5,56	5,48
Еквадор	3,12	3,46	-0,79	8,25	-0,50	4,16	0,17	5,92	4,26
Сальвадор	3,42	4,56	-0,76	8,23	-0,66	4,44	0,37	5,24	5,99
Естонія	4,30	3,32	-1,46	9,68	-0,99	5,55	2,52	8,83	6,92
Ефіопія	0,36	-1,75	-2,57	1,52	-1,36	1,67	0,00	1,71	3,68
Фінляндія	4,81	2,99	-1,53	10,00	-0,96	7,70	3,75	8,05	8,43
Франція	4,11	1,02	-1,42	10,00	-0,61	7,07	1,96	8,02	6,85
Гамбія	2,36	4,10	-2,45	7,19	-1,23	2,83	0,06	2,10	6,31
Грузія									3,72
Німеччина	4,37	1,86	-2,35	10,00	-1,02	6,99	3,04	8,56	7,88
Гана	2,22	4,20	-1,76	3,79	-0,58	2,67	0,02	4,71	4,71
Греція	3,83	1,01	-1,05	9,84	-1,28	6,21	1,80	7,35	6,78
Гватемала	2,47	2,41	-0,86	7,83	-1,33	4,00	0,22	3,51	4,01
Гаяна	3,18	4,32	-1,15	8,33	-0,74	3,78	0,49	5,98	4,40
Гаїті	1,42	-0,43	-1,82	3,93	-0,62	2,62	0,03	3,54	4,15
Гондурас	2,93	4,31	-0,87	7,12	-0,72	3,79	0,13	4,55	5,16
Угорщина	3,96	1,97	-1,74	9,95	-0,71	5,70	1,11	8,44	6,98
Ісландія	5,15	3,05	-0,91	10,00	-0,78	9,01	4,24	8,40	8,20
Індія	2,03	3,61	-1,46	5,07	-1,50	3,09	0,04	3,63	3,74
Індонезія	2,09	4,20	-1,00	5,91	-1,99	3,03	0,09	4,67	1,85

Продовження таблиці Б.1

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Іран, Ісламська Рес.	3,02	3,02	-0,57	9,12	-1,88	4,63	0,09	5,61	4,13
Ірландія	4,08	0,51	-3,27	9,94	-1,04	6,70	2,53	9,10	8,18
Ізраїль	3,97	1,34	-0,33	10,00	-1,43	6,80	2,90	8,83	3,61
Італія	4,06	0,50	-1,26	10,00	-1,03	6,74	3,04	7,46	7,03
Японія	4,71	4,16	-0,98	10,00	-1,16	6,87	2,90	8,39	7,53
Йорданія	3,65	4,69	-0,36	9,72	-1,24	4,40	0,34	6,34	5,34
Казахстан	3,64	4,45	-1,38	9,61	-0,99	4,45	0,07	7,36	5,50
Кенія	1,76	1,90	-2,06	3,72	-0,63	3,00	0,03	4,69	3,45
Корея, Рес.	4,38	3,35	-1,13	9,65	-1,36	6,03	3,81	8,67	6,04
Кувейт	3,55	1,49	-0,20	9,95	-4,12	7,36	0,96	6,26	6,67
Киргизька Рес.	3,28	4,26	-1,11	8,66	-0,45	2,99	0,06	6,93	4,89
Латвія	3,92	4,64	-1,27	8,77	-0,40	5,19	0,75	7,69	6,02
Ліван									4,55
Литва	3,77	2,80	-1,39	9,17	-0,51	5,35	0,71	7,99	6,00
Люксембург	4,37	1,45	-1,97	10,00	-1,58	8,30	2,92	7,61	8,25
Македонія									4,08
Малаві	1,88	3,04	-2,91	5,22	-0,87	2,11	0,02	3,85	4,64
Малайзія	3,91	4,34	-0,49	9,39	-0,71	4,88	1,68	6,58	5,59
Малі	1,22	3,36	-2,84	2,86	-3,31	2,36	0,01	1,55	5,75
Мальта	4,28	1,86	-0,16	10,00	-0,61	6,27	1,40	7,24	8,22
Мавританія	1,84	4,61	-2,77	2,75	-1,81	3,01	0,02	2,95	5,91
Маврикій	3,87	4,08	-0,25	9,39	-0,36	4,74	0,76	5,76	6,81
Мексика	3,32	2,95	-0,88	8,10	-0,90	5,29	0,62	6,29	5,09
Молдова	3,18	4,00	-0,90	8,56	-0,73	3,16	0,15	6,76	4,47
Монголія	2,47	1,91	-1,96	5,50	-2,16	3,56	0,22	5,81	6,85
Марокко	2,67	3,31	-1,01	6,97	-0,59	3,74	0,24	3,55	5,19
Мозамбік	0,98	0,50	-3,07	2,42	-0,65	1,93	0,01	1,52	5,21
Намібія	2,35	3,01	-3,59	5,22	-0,66	4,48	0,19	5,35	4,78
Непал	1,83	3,41	-1,30	4,65	-0,75	2,30	0,01	3,03	3,27
Нідерланди	4,79	2,84	-1,71	10,00	-1,28	7,01	4,01	8,95	8,49

Продовження таблиці Б.1

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Нова Зеландія	4,85	3,07	-1,47	10,00	-0,79	7,07	3,51	9,66	7,79
Нікарагуа	2,52	2,04	-0,80	6,24	-0,51	3,56	0,10	4,27	5,27
Нігер	0,97	2,82	-2,96	2,11	-2,60	1,76	0,00	1,11	5,50
Нігерія									2,76
Норвегія	5,18	2,18	-1,04	10,00	-0,84	9,06	4,53	9,47	8,09
Пакистан	1,80	3,94	-1,57	6,10	-2,92	2,84	0,01	2,52	3,45
Панама	3,37	2,96	-1,17	7,67	-0,93	4,98	0,69	6,96	5,81
Парагвай	2,73	4,41	-1,32	6,43	-1,51	4,37	0,41	5,56	3,52
Перу	2,91	3,95	-1,20	7,03	-1,24	4,27	0,28	6,69	3,52
Філіппіни	2,84	4,07	-1,27	7,57	-0,67	3,40	0,31	6,35	2,96
Польща	3,57	1,85	-1,38	9,04	-1,15	5,52	0,82	7,92	5,90
Португалія	3,99	1,35	-1,92	9,79	-0,86	6,36	2,45	6,85	7,91
Румунія	3,15	2,98	-1,82	7,71	-0,55	4,55	0,47	7,22	4,62
Російська Федерація	3,26	4,11	-1,16	8,28	-1,14	5,07	0,16	7,82	2,96
Руанда	0,94	-0,78	-3,52	5,46	-0,64	2,03	0,02	2,68	2,24
Саудівська Аравія	3,36	3,19	-0,27	9,58	-3,45	6,05	0,29	5,81	5,68
Сенегал	1,90	3,34	-1,90	5,36	-1,74	2,85	0,09	2,95	4,24
Сьєрра-Леоне	0,55	0,74	-4,26	2,57	-1,02	2,12	0,01	2,25	1,95
Словацька Рес.	4,18	4,50	-1,66	9,99	-0,70	5,63	1,07	8,07	6,53
Словенія	4,41	3,46	-1,59	9,98	-0,96	6,48	2,30	8,69	6,92
Іспанія	4,07	2,07	-1,70	10,00	-1,11	6,49	2,20	8,02	6,60
Шрі Ланка	2,73	3,23	-0,36	7,97	-1,55	3,47	0,09	6,96	2,03
Судан	0,87	2,45	-1,82	4,20	-3,79	2,31	0,00	2,20	1,40
Свазіленд	2,37	4,16	-4,35	4,97	-0,52	4,22	0,13	4,97	5,36
Швеція	5,13	3,27	-1,16	10,00	-0,53	7,98	4,20	9,37	7,88
Швейцарія	4,69	1,76	-1,48	10,00	-0,74	7,36	4,10	8,32	8,18
Сирія	2,92	3,22	-0,33	8,72	-1,76	3,78	0,01	4,71	5,05
Таджикистан	2,13	0,59	-1,55	7,42	-0,76	2,52	0,00	6,58	2,28
Танзанія	1,24	1,07	-2,90	2,86	-0,58	2,07	0,01	3,31	4,06

Продовження таблиці Б.1

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Таїланд	3,33	3,85	-0,98	9,25	-1,29	4,30	0,32	5,02	6,18
Того	1,91	3,05	-1,82	3,01	-0,77	2,56	0,07	4,38	4,78
Тринідад і Тобаго	3,49	4,35	-0,82	9,15	-2,97	5,47	0,72	6,48	5,57
Туніс	3,24	2,71	-0,52	8,45	-0,83	4,60	0,18	5,33	6,00
Туреччина	2,88	0,86	-0,65	8,95	-1,04	5,04	0,82	5,11	3,99
Уганда	1,56	3,47	-4,49	4,08	-0,24	2,31	0,02	4,29	3,07
Україна	3,57	4,10	-0,84	9,58	-0,89	4,20	0,08	7,75	4,58
Великобританія	4,34	2,09	-1,75	10,00	-0,87	6,90	3,23	7,83	7,28
США	4,36	0,12	-1,60	9,93	-1,78	8,19	3,25	9,44	7,34
Уругвай	3,82	4,36	-1,05	9,68	-2,65	5,27	0,87	7,02	7,03
Узбекистан									2,91
Венесуела	3,30	4,29	-1,52	9,01	-0,55	5,14	0,72	5,24	4,04
В'єтнам	2,68	3,41	-0,87	6,48	-1,12	2,92	0,04	4,56	6,04
Ємен	1,55	2,13	-1,41	4,71	-1,57	3,29	0,01	1,95	3,27
Замбія	1,58	0,05	-3,63	4,80	-1,23	2,63	0,03	4,57	5,39

Примітка. Таблиця складена за даними [184, 186, 191-193].

Додаток В

Таблиця В.1

Індекс «Економічної свободи» за 1995-2012 р.р.

Країна	1995	1999	2000	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Афганістан											
Албанія	5,75	5,69	5,68	6,19	6,46	6,64	6,74	6,93	7,14	6,98	7,11
Алжир	5,46	5,6	5,69	5,55	5,69	5,63	5,71	5,81	5,82	5,44	5,4
Ангола	3,09	2,9	2,98	0	4,71	4,59	4,75	4,89	5,09	5,04	5,01
Аргентина	6,79	7,48	7,44	5,35	5,48	5,53	5,55	5,33	5,1	5,13	4,93
Вірменія		5,66	6,44	7,38	7,41	7,09	7,36	7,33	7,16	7,26	7,29
Австралія	7,76	7,76	7,77	7,93	8,03	8,1	8,24	8,31	8,28	8,3	8,37
Австрія	7,57	7,09	7,37	7,31	7,59	7,64	7,56	7,5	7,52	7,62	7,57
Азербайджан	0	4,42	4,89	5,34	5,35	5,47	5,54	5,63	5,84	6,02	6
Багамські острови	6,99	7,36	7,27	6,97	6,94	6,88	6,78	6,97	6,48	6,52	6,53
Бахрейн	7,78	7,52	7,59	7,76	7,79	7,7	7,78	7,62	7,7	7,84	7,71
Бангладеш	3,81	4,75	4,68	4,35	5,08	4,17	3,92	4,4	4,88	5,13	5,11
Барбадос		6,89	6,98	7,08	7,24	7,01	7,2	7,14	6,84	6,89	7,03
Білорусь	4,6	3,76	4,19	4,54	4,86	4,52	4,4	4,67	5	4,95	5,05
Бельгія		7,11	7,13	7,49	7,82	7,91	7,91	7,88	7,58	7,64	7,65
Беліз	6,45	6,02	6,35	6,39	6,49	6,25	6,25	6,32	6,14	6,38	6,32
Бенін		6,1	6,09	5,03	5,26	5,48	5,55	5,54	5,57	5,65	5,69
Болівія	6,3	7,03	7,03	6,37	6,26	5,98	5,82	5,61	5,1	5,25	5,29
Ботсвана	5,8	6,82	6,81	7,5	7,27	7,09	7,04	7,17	7,25	7,29	7,35
Бразилія	4,83	6,24	6,27	6,34	6,18	5,79	5,85	5,99	5,9	5,99	6,12
Болгарія	5,28	4,85	4,9	6,43	6,72	6,42	6,58	6,69	6,59	6,73	6,8
Буркіна-Фасо		5,7	5,8	5,79	5,64	5,5	5,62	5,91	5,92	6,14	6,17
Бурунді		4,04	4,14		4,86	4,84	4,61	4,89	4,95	5,13	5,33
Камбоджа		5,95	5,89	6,22	6,02	5,69	5,68	5,82	5,88	5,98	5,97
Камерун	5,17	4,79	4,87	5,26	5,41	5,54	5,31	5,16	5,08	5,13	5,1
Канада	7,43	7,12	7,15	7,68	7,88	8,02	8,29	8,32	8,31	8,38	8,37
Кабо -Верде		5,45	5,5	6,09	6,12	6,03	6,02	6,5	6,48	6,77	6,77
Центрально -Африканська Рес.				5,61	5,25	4,75	4,57	4,58	4,56	4,74	4,86

Продовження таблиці В.1

Країна	1995	1999	2000	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Чад		4,64	4,67	5,43	5,05	4,94	4,55	4,62	4,62	4,38	4,47
Чилі	7,19	7,42	7,41	7,74	7,73	7,7	7,81	7,82	7,69	7,8	7,91
Китай	4,91	5,27	5,46	5,03	5,01	4,81	4,9	4,95	4,75	4,89	4,82
Колумбія	6,92	6,66	6,63	6,14	6,2	6,07	6,39	6,48	6,71	6,92	7,02
Конго , Республіка		2,84	4,26	4,78	4,23	4,3	4,33	3,95	4,22	4,21	3,77
Коста -Ріка	6,74	6,52	6,73	6,74	6,62	6,45	6,47	6,64	6,6	6,73	6,77
Берег Слонової Кістки	5,21	4,95	4,97	5,66	5,61	5,46	5,29	5,48	5,39	5,56	5,4
Хорватія		5,56	5,58	5,87	6,2	6,16	6,19	6,22	6,58	6,8	6,84
Куба	3,44	3,53	3,88	4,05	3,37	3,11	3,15	3,1	2,92	3,04	3,22
Кіпр		7,11	7,16	7,58	7,8	7,79	7,77	7,76	7,69	7,86	7,82
Чеська республіка	7,46	7,58	7,43	7,63	7,5	7,48	7,45	7,58	7,48	7,62	7,69
Данія		7,34	7,35	7,85	7,85	8,03	8,25	8,32	8,15	8,31	8,24
Домініканська Республіка	5,38	5,74	5,83	5,3	5,56	5,62	5,79	5,94	6,05	6,05	6,02
Еквадор	5,92	6,32	6,24	5,46	5,68	5,81	5,81	5,46	5,04	5,12	5,03
Єгипет	4,69	6	5,46	5,53	5,22	5,36	5,96	6,05	6,18	6,34	6,14
Сальвадор	6,83	7,65	7,95	7,38	7,05	6,97	6,95	7,18	7,23	7,16	7,07
Екваторіальна Гвінея		4,5	4,56	5,46	5,16	5,45	5,23	5,17	4,86	4,76	4,82
Естонія	6,77	7,76	7,82	8,4	8,33	8,63	8,56	8,33	8,17	8,26	8,16
Ефіопія	3,78	4,45	4,84	5,13	5,18	5,31	5,12	5,2	4,88	4,74	4,96
Фіджі	5,57	6,04	6,1	5,67	5,67	5,89	5,96	5,84	5,7	5,82	5,68
Фінляндія		6,86	6,9	7,73	8,01	8,21	8,2	8,25	8,17	7,12	8,34
Франція	6,77	6,54	6,24	6,73	6,75	6,8	7,19	7,01	7,15	7,27	7,24
Габон	5,6	5,88	5,63	5,45	5,46	5,32	5,23	5,32	5,41	5,59	5,64
Гамбія ,		5,52	5,34	5,49	5,51	5,77	5,66	5,62	5,61	5,68	5,75
Грузія		5,37	5,6	5,66	6,58	6,88	6,9	7	7,23	7,3	7,26
Німеччина	7,25	6,92	6,92	7,52	7,85	7,83	7,8	7,79	7,86	7,92	7,96
Гана	4,98	5,67	5,79	5,74	5,65	6,01	5,97	6,18	6,38	6,47	6,49
Греція	6,37	6,28	6,36	6,23	6,36	6,17	6,36	6,5	6,91	6,79	6,66
Гватемала	5,87	6,41	6,45	5,92	5,89	6,06	5,94	5,93	6,16	6,25	6,14
Гаїті	4,02	4,37	4,45	4,44	4,6	4,83	4,51	4,77	4,77	4,81	4,78
Гондурас	5,7	5,62	5,93	5,86	6,13	6,26	6,23	6,3	6,45	6,37	6,44

Продовження таблиці В.1

Країна	1995	1999	2000	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Гонконг	8,77	9,01	9,08	9,12	9,02	9,11	9,06	9,1	9,07	9,13	9,11
Угорщина	6,39	6,74	7	7,05	7,23	7,17	7,54	7,54	7,39	7,42	7,59
Ісландія		7,27	7,34	8,2	8,08	7,93	7,83	8,05	7,73	7,63	7,73
Індія	4,33	4,77	4,64	5,37	5,1	5,36	5,26	5,26	5,29	5,24	5,19
Індонезія	5,63	6,16	5,72	5,31	5,17	5,29	5,25	5,32	5,55	5,59	5,6
Іран		3,39	3,36	4,43	4,04	4,06	4,08	4,13	3,94	3,94	3,9
Ірландія	7,54	7,65	7,71	8,43	8,61	8,65	8,65	8,61	8,5	8,32	8,29
Ізраїль	7,05	7,23	7,28	6,82	6,96	6,96	7,18	7,35	7,37	7,35	7,3
Італія	6,82	6,99	6,99	7,06	6,69	6,74	6,75	6,8	6,99	6,96	6,95
Ямайка	6,48	6,72	6,84	7,16	7,27	6,98	7,03	6,99	7,03	7,03	7
Японія	7,4	7,09	7,36	6,6	7,44	7,33	7,32	7,27	7,33	7,3	7,28
Йорданія	6,62	7	7,07	6,91	6,44	6,51	6,57	6,8	6,87	7,2	7,27
Казахстан		4,66	5,07	4,95	5,86	5,74	5,93	5,89	6,04	6,11	6,21
Кенія	5,39	6,08	6,2	5,97	6,19	6,18	6,09	6,02	5,82	12,37	5,93
Південна Корея	7,04	7,13	7,14	6,95	7,07	7,06	7,17	7,3	7,45	7,48	7,54
Кувейт		7,36	7,4	6,59	6,87	6,81	6,83	6,71	6,71	6,72	6,71
Киргизька Республіка		5,42	5,49	5,69	6,21	6,16	6,31	6,47	6,18	6,14	6,09
Лаос		3,15	3,36	4,05	4,48	4,5	4,6	4,74	4,88	5,04	4,81
Латвія		7,02	7,09	7,26	7,31	7,27	7,33	7,11	7,07	7,09	7,23
Ліван		6,45	6,48	6,12	6,18	6,38	6,17	6,14	6,36	6,45	6,39
Лесото		5,34	5,35	5,69	5,77	5,56	5,39	5,21	5,04	5,1	5,23
Лівія		3,14	3,44	3,38	3,51	4,02	3,95	4,6	4,19	4,23	4,27
Литва		6,55	6,63	7,67	7,87	7,69	7,64	7,59	7,64	7,86	7,99
Люксембург		7,54	7,62	8,36	8,3	8,13	8,12	8,12	8,18	8,25	8,18
Македонія				6,18	6,34	6,56	6,6	6,49	6,74	6,82	7,1
Мадагаскар	5,23	5,07	5,36	6,62	6,31	6,5	6,55	6,54	6,61	6,31	6,48
Малаві	5,69	5,31	5,61	5,45	5,82	5,69	5,67	5,78	5,83	5,85	5,85
Малайзія	7,12	6,94	6,57	5,99	5,99	6,23	6,23	6,31	6,35	6,56	6,69
Малі	5,44	6,19	6,42	5,66	5,14	5,35	5,43	5,49	5,37	5,46	5,5
Мальта	6,36	6,6	6,54	7,7	7,28	7,25	7,24	7,17	7,26	7,22	7,29
Мавританія		4,03	4,28	6,38	5,81	5,69	5,75	5,68	5,23	5,31	5,46

Продовження таблиці В.1

Країна	1995	1999	2000	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Маврикій		6,88	6,74	6,7	6,82	7,15	7,43	7,76	7,81	7,97	8,03
Мексика	6,16	5,91	5,84	6,73	6,67	6,86	6,9	6,88	7,14	7,15	6,89
Молдова	3,07	5,99	6,01	5,95	6,1	6,16	6,13	6,07	6,04	6,25	6,21
Монголія	5,18	5,94	5,91	6,33	6,81	6,41	6,67	6,57	6,24	6,35	6,43
Марокко	6,32	6,14	6,35	5,34	5,41	6,03	5,98	6,21	6,49	6,58	6,65
Мозамбік	4,63	4,9	5,39	5,98	5,49	5,76	5,83	5,88	5,94	6,1	6,21
М'янма		4,46	4,63	3,87	3,79	3,91	3,7	3,49	3,37	3,51	3,67
Намібія		6,92	6,81	5,96	6	6,3	5,95	6,07	6,01	6,04	5,96
Непал		5,43	5,2	5,22	5,29	5,44	5,39	5,27	5,18	4,94	4,94
Нідерланди		7,37	7,37	7,87	8,21	8,16	8,32	8,29	8,05	8,04	8,05
Нова Зеландія		8,36	8,39	8,31	8,23	8,14	8,07	8,38	8,4	8,44	8,48
Нікарагуа	4,25	5,96	5,79	6,34	6,52	6,42	6,15	6,15	5,87	5,92	5,82
Нігер		4,73	4,44	5,67	5,24	5,39	5,33	5,47	5,37	5,59	5,66
Нігерія	5,37	5,79	5,54	4,98	4,87	5,48	5,35	5,42	5,58	5,49	5,51
Норвегія		7,15	7,12	6,85	7,21	7,19	7,17	7,37	7,39	7,42	7,43
Оман	7,27	6,54	6,28	6,72	6,35	6,66	6,89	6,95	6,84	6,94	6,96
Пакистан	6,09	5,45	5,75	5,12	5,85	5,73	5,53	5,72	5,55	5,6	5,54
Панама	7,29	7,38	7,37	6,92	6,95	6,82	6,89	6,87	6,89	6,94	6,95
Парагвай	7,02	6,76	6,74	5,75	5,97	6,31	6,5	6,69	6,73	6,9	6,87
Перу	5,9	7,17	6,93	6,48	6,39	6,48	6,65	6,72	6,88	7,01	7,03
Філіппіни	5,67	6,23	6,3	5,43	5,65	5,61	5,59	5,72	5,68	5,66	5,8
Польща	5,67	6,43	6,57	6,71	6,53	6,3	6,59	6,56	6,82	6,94	6,96
Португалія	6,51	6,9	6,9	6,93	7,06	7,11	7,1	7,26	7,27	7,3	7,31
Катар		6	6,02	6,33	6,29	6,27	6,14	6,64	6,88	6,99	7,06
Румунія	4,62	5,01	5,36	5,26	6,1	6,47	6,56	6,68	6,92	7,01	6,99
Російська Федерація	5,46	5,75	5,28	5,22	5,3	5,24	4,88	5,06	5,08	5,07	5,32
Руанда		3,76	3,92	5,18	5,38	5,22	5,47	5,39	5,65	6,07	6,27
Саудівська Аравія		6,61	6,37	6,18	6,31	6,04	6,37	6,56	6,63	6,67	6,7
Сенегал		5,79	5,82	5,96	5,75	6,02	6,05	5,83	5,61	5,79	5,75
Сьєрра-Леоне	4,95	4,63	4,26	4,55	4,69	4,74	4,93	4,82	4,86	4,97	4,87
Сінгапур	8,56	8,6	8,67	8,64	8,56	8,36	8,39	8,37	8,21	8,44	8,55

Продовження таблиці В.1

Країна	1995	1999	2000	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Словацька Рес.	6,73	6	6	7,32	7,56	7,48	7,46	7,31	7,39	7,45	7,44
Словенія		6,6	6,26	6,45	6,76	6,62	6,6	6,88	7,01	7,1	7,06
Південно Африканська Рес.	6,18	6,48	6,49	6,37	6,47	6,47	6,46	6,47	6,33	6,37	6,47
Іспанія	6,84	6,91	6,92	7,14	7,29	7,4	7,38	7,57	7,56	7,69	7,73
Шрі Ланка	6,24	6,5	6,27	6,11	5,72	5,85	5,71	5,39	5,13	5,62	5,82
Суринам		4,82	4,94	5,04	4,93	5,06	5,06	4,94	4,67	4,74	4,85
Свазіленд	6,44	6,52	6,53	6,05	6,4	6,26	6,09	5,97	5,92	5,99	5,9
Швеція	6,61	6,92	7,02	7,71	7,85	7,61	7,82	7,84	7,99	7,93	8,02
Швейцарія		8,17	8,2	8,09	8	7,89	8,04	8	8,15	8,18	8,15
Сирія		3,77	3,7	4,21	5,07	4,77	4,72	5,14	4,69	4,94	5,12
Таджикистан		3,87	4,33	4,81	5,09	5,24	5,39	5,43	5,39	5,45	5,44
Танзанія	5,64	5,97	5,59	5,7	6,02	5,81	5,82	5,97	5,89	5,77	5,75
Таїланд	6,84	6,87	6,88	6,07	6,11	6,14	5,98	6,15	6,32	6,38	6,39
Того		4,82	4,59	4,71	4,58	4,67	4,68	4,75	4,5	4,72	4,69
Тринідад і Тобаго		7,46	7,7	7,29	7,17	7,26	7,18	7,03	6,73	6,79	6,65
Туніс	6,45	6,26	6,16	5,23	5,51	5,92	5,94	5,71	5,71	5,71	5,68
Туреччина	6,46	6,33	6,49	5,43	6,15	6,25	6,48	6,44	6,69	6,79	6,89
Туркменістан		3,18	3,55	4,93	4,28	4,24	4,23	4,26	4,03	4,18	4,27
Уганда	6,38	6,63	5,8	6,25	6,3	6,21	6,25	6,18	6,04	5,91	5,9
Україна	4,31	4,58	5,15	5,72	5,62	5,47	5,51	5,28	4,86	5,04	5,09
Об'єднані Арабські Емірати		7,3	7,32	6,51	5,86	5,83	5,85	6,11	6,49	6,59	6,73
Великобританія	8,2	7,99	7,99	8,32	8,47	8,44	8,41	8,38	8,18	8,06	8,17
США	7,74	7,75	7,76	8,13	8,26	8,3	8,31	8,29	7,91	7,9	7,85
Уругвай	6,18	7,22	7,31	6,96	6,7	6,76	6,63	6,77	6,86	6,88	6,96
Узбекистан		3,45	3,83	4,4	4,92	5,1	5,18	5,07	4,62	4,43	4,53
Венесуела	6,46	5,72	5,82	4,5	4,45	4,78	4,45	4	3,63	3,73	3,68
В'єтнам	3,98	3,93	4,06	4,48	4,8	4,68	4,78	4,81	4,7	4,94	5,03
Ємен	5,21	4,67	4,98	5,26	5,28	5,45	5,39	5,87	5,77	6,08	5,86
Замбія	5,58	6,43	6,41	5,75	5,91	5,75	5,86	5,81	5,89	6,13	5,95
Зімбабве	4,88	4,72	4,82	3,03	2,68	2,91	2,78	2,15	2,12	2,32	2,44

Примітка. Таблиця складена за даними [180].

Додаток Г

Таблиця Г.1

Розміри ренти в бюджетній сфері за 1999-2010 р.р.

Країна	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Австралія	2,93	6,53	2,15	0,93	2,19	1,54	0,84	0,59	1,52	4,23	6,56	4,35
Австрія	1,24	0,95	2,61	1,55	1,30	6,09	5,77	0,39	0,68	1,29	1,09	0,67
Азербайджан	5,56	2,78	3,00	4,40	5,57	1,97	4,75	16,50	6,48	9,18	6,70	2,41
Албанія	6,07	4,78	4,87	7,29	4,49	4,14	2,17	4,45	6,63	5,04	1,75	9,11
Аргентина	2,84	1,87	1,75	6,21	3,70	2,39	5,18	1,79	2,55	2,59	2,13	
Бельгія	12,84	0,68	1,34	1,42	1,80	2,11	5,38	3,65	0,76	0,98	0,67	1,26
Болгарія	3,64	3,26	5,81	8,05	7,54	3,48	4,12	5,12	9,56	9,58	8,65	8,31
Бразилія	10,62	5,05	2,88	0,90								
Великобританія	2,59	6,32	7,39	1,39	1,07	1,47	1,23	1,39	0,57	3,72	2,68	2,95
Венесуела		10,06	5,63	5,68	6,30	7,94	8,94	8,55	6,28	10,66	4,96	
В'єтнам	2,22	8,76	2,87	1,93	2,27	2,94	1,94	2,87	3,67	1,90	3,20	4,81
Вірменія	6,41	10,72	5,69	5,19	19,10	15,47	4,53	5,51	5,16	16,28	3,96	5,22
Гватемала	4,21	6,69	5,40	3,33	4,43	4,87	5,16	3,98	1,27	2,95	6,07	8,32
Греція	2,96	2,14	4,31	2,08	4,99	3,27	4,14	2,84	1,37	2,50	2,62	3,85
Данія	1,78	0,80	0,80	1,02	1,28	0,77	0,91	0,94	0,97	0,77	0,84	1,23
Екватор	4,19	24,34	13,43	9,15	7,47	6,30	3,48	4,73	9,61	3,30	20,16	12,02
Естонія	3,62	1,40	1,89	1,78	1,74	3,63	1,97	2,97	2,44	3,51	6,62	4,47
Ізраїль	1,15	1,20	1,34	2,11	2,28	1,37	2,89	1,56	1,11	2,27	1,73	0,77
Індія	2,37	28,59	0,71	0,39	0,91	28,55	3,27	3,10	2,65	4,02	2,63	2,79
Індонезія	6,55	5,02	5,48	5,50	6,34	4,00	69,13	6,89	2,30	14,46	10,66	3,09
Ірландія	4,25	5,16	2,68	2,55	1,57	1,37	2,98	1,44	1,21	2,99	2,44	22,58
Ісландія	1,92	1,26	1,44	3,62	2,29	1,21	1,24	2,13	2,04	20,00	21,49	5,19
Іспанія	1,42	1,31	0,95	0,71	1,09	2,38	1,11	0,58	1,03	0,93	1,79	1,95
Італія	2,34	2,49	3,41	1,99	1,71	1,48	0,56	2,11	1,72	1,24	1,98	1,65
Канада	0,51	1,23	0,71	1,80	1,31	1,05	0,85	1,16	0,78	0,76	1,08	
Кенія	4,07									9,84	6,96	9,13
Киризія	4,25	5,11	6,97	6,00	2,45	3,49	4,26	3,18	16,36	4,72	9,13	10,00
Китай	4,23	6,07	4,31	16,55	14,47	1,31	1,36	4,14	2,56	2,22	4,85	3,12
Колумбія	6,66	11,38	3,40	3,88	5,40	5,47	2,57	2,97	2,92	7,93	9,69	3,94
Коста-Ріка	3,91	14,95	13,14	3,05	5,77	2,19	2,56	9,46	9,23	6,82	4,88	5,70

Продовження таблиці Г.1

Країна	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Латвія	3,46	3,29	2,09	2,99	2,45	2,53	4,27	3,21	2,44	3,78	7,60	4,90
Литва	12,06	25,68	4,39	3,25	1,08	2,06	3,53	2,16	2,99	3,01	26,51	3,45
Люксембург	1,54	1,12	4,53	5,11	1,69	1,35	1,50	2,20	1,62	1,30	0,85	1,38
Маврикій	3,83	6,48	2,28	5,69	3,04	2,87	2,50	2,45	3,44	3,81	5,60	3,62
Малаві	24,80	14,37	37,03	11,61	15,26	15,73	22,74	7,20	9,29	11,68	11,18	1,73
Малайзія	3,99	4,20	3,66	4,54	3,91	8,12	3,46	4,53	3,71	2,78	3,40	4,40
Мальта	2,75	3,04	3,07	2,05	6,50	7,12	2,35	1,09	1,85	3,68	6,39	2,73
Мексика	2,47	6,86	1,98	0,63	2,72	2,39	1,40	1,23	3,35	1,03	8,10	1,55
Молдова	10,53	2,43	19,50	7,64	2,32	2,13	3,63	3,02	4,74	3,90	5,44	4,73
Нігерія	15,13	17,48	13,34	14,96	26,18	6,73	4,20	4,17	10,04	4,43	6,21	8,80
Нідерланди	1,80	1,81	2,70	1,46	0,91	1,12	0,82	3,14	0,95	0,61	1,76	1,43
Німеччина	1,40	4,66	5,12	0,77	0,61	0,75	0,42	0,64	0,98	0,99	0,94	1,88
Нова Зеландія	3,34	2,98	2,38	1,54	1,51	4,40	2,11	4,21	4,29	3,49	2,99	4,60
Норвегія	1,66	1,00	2,49	1,29	1,74	1,25	0,71	1,08	0,50	1,00	0,92	0,89
Пакистан	2,23	3,17	2,16	3,95	4,26	7,40	2,39	2,26	1,71	8,85	9,12	3,72
Перу	14,64	2,49	13,72	3,26	3,82	4,31	1,72	2,58	7,14	7,40	12,87	2,87
Корея, Рес.	5,20	1,44	5,76	3,01	1,56	3,67	5,69	3,57	1,64	1,84	3,49	2,99
Польща	13,76	21,40	7,25	26,86	1,57	1,36	2,56	2,27	2,14	1,92	1,92	1,18
Португалія	1,52	1,40	0,80	2,60	2,24	0,74	0,72	2,03	2,21	1,88	3,19	2,75
Росія	2,73	2,15	12,78	9,71	11,07	2,48	24,04	1,84	5,57	4,00	4,28	5,66
Румунія	13,24	8,29	5,79	5,42	5,43	4,95	4,43	6,01	5,07	4,18	5,24	3,75
Сальвадор	3,90	2,73	5,29	14,83	10,54	4,41	3,43	3,37	10,60	2,49	11,39	12,08
Сінгапур	5,41	8,42	7,61	5,24	4,47	4,17	3,21	2,52	3,24	6,55	4,03	2,50
Словачька Рес.	4,66	4,97	8,25	1,93	9,15	4,79	3,98	4,76	5,44	4,67	3,56	6,98
Словенія	53,30	0,86	2,67	1,74	0,94	0,96	1,35	1,31	0,82	2,50	1,26	1,73
США	1,51	1,66	2,20	2,63	2,65	2,15	1,63	2,39	3,26	1,76	7,31	9,71
Танзанія	11,41	8,49	3,33	3,84	9,44	18,86	6,55	13,22	15,03	2,94	11,93	19,61
Туреччина	1,33	4,39	5,57	1,64	3,22	5,96	8,42	11,70	3,24	2,39	4,46	3,82
Уганда	12,58	7,42	5,22	5,37	31,55	32,41	3,64	14,11	10,29	8,22	4,85	16,38
Угорщина	2,97	2,79	2,26	3,65	4,80	1,56	1,23	1,72	2,05	2,06	1,85	3,41
Україна	7,32	22,93	6,42	9,14	6,14	4,06	10,45	5,14	4,37	3,91	26,90	5,75

Продовження таблиці Г.1

Країна	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Філіппіни	1,87	3,35	5,48	1,91	2,93	2,86	3,29	3,40	5,54	2,71	2,04	3,87
Фінляндія	1,03	1,58	0,77	1,38	0,74	0,50	0,71	0,47	0,31	0,90	1,25	0,52
Франція	0,53	1,38	0,72	0,74	1,25	0,60	0,42	1,62	0,83	0,54	0,43	0,92
Хорватія	12,04	6,97	14,05	13,76	1,54	2,19	1,14	3,27	2,55	2,29	2,59	1,34
Чеський Рес.	3,53	2,28	3,62	3,42	5,81	6,84	2,16	2,87	1,61	0,79	1,52	1,91
Чилі	1,32	0,76	2,09	1,37	1,01	1,38	1,75	1,72	2,19	2,69	1,56	1,58
Швейцарія	1,63	1,71	1,37	1,25	1,49	1,14	0,76	1,61	0,94	1,58	1,71	1,34
Швеція	1,83	2,88	2,51	1,16	1,83	0,66	0,97	0,85	0,93	0,93	1,50	0,70
Японія	4,61	4,26	5,61	2,40	3,31	4,24	1,38	1,43	1,13	3,07	6,76	10,32

Додаток Д

Таблиця Д.1

Індекс «Міжособистісна довіра» та Індекс «Інституціональна довіра» за 2008 рік

Країна	Індекс Міжособистісна довіра	Недержавні інститути та організації	Політичні інститути	Міжнародні організації	Індекс Інституціональної довіри
Албанія	1,93	4,68	5,21	7,08	5,57
Вірменія	2,87	4,97	5,49	5,45	5,30
Австрія	4,27	4,56	5,19	4,20	4,63
Азербайджан	5,09	6,70	6,62	6,31	6,54
Білорусь	5,09	6,02	5,78	4,91	5,55
Бельгія	4,24	4,94	5,54	5,84	5,43
Боснія і Герцеговина	3,39	4,87	4,94	4,60	4,80
Болгарія	2,63	3,81	3,85	5,27	4,26
Хорватія	2,81	4,24	4,38	3,97	4,19
Кіпр	1,81	4,95	5,87	4,26	4,98
Чеська республіка	3,75	4,20	4,40	5,01	4,53
Данія	7,85	5,63	6,60	5,94	6,04
Естонія	3,91	5,00	5,49	5,47	5,32
Фінляндія	6,86	4,86	6,20	4,88	5,28
Франція	3,45	4,81	5,97	5,62	5,44
Грузія	3,04	5,44	5,67	6,85	5,96
Німеччина	4,63	4,48	5,38	4,73	4,85
Греція	2,95	3,99	4,99	4,41	4,45
Угорщина	2,89	4,30	4,70	5,36	4,77
Ісландія	5,55	5,15	5,85	4,98	5,32
Ірландія	4,46	5,42	6,03	5,78	5,74
Італія	3,78	5,01	5,65	6,00	5,54
Косово	1,98	6,64	6,81	7,08	6,84
Латвія	3,30	5,43	5,05	5,06	5,18
Литва	3,68	5,45	4,88	6,00	5,42
Люксембург	3,97	5,23	6,21	6,15	5,85
Македонія	2,75	5,19	5,66	5,46	5,43
Мальта	3,03	5,49	6,48	6,16	6,03
Молдова	2,09	5,52	5,06	5,37	5,31
Чорногорія	3,27	4,67	4,98	4,57	4,74
Нідерланди	6,66	5,07	5,52	5,42	5,33
Норвегія	7,68	5,45	6,12	6,04	5,86
Польща	3,51	4,92	4,90	5,60	5,13
Португалія	2,77	5,60	5,68	6,11	5,79
Румунія	2,59	5,50	5,13	5,96	5,52
Російський Федерація	3,65	4,95	5,38	3,96	4,72
Сербія	2,09	4,08	4,25	3,21	3,82

Продовження таблиці Д.1

Країна	Індекс Міжособисті сна довіра	Недержавні інститути та організації	Політичні інститути	Міжнародні організації	Індекс Інституціона льної довіри
Словацька Рес.	2,15	4,98	5,61	5,75	5,43
Словенія	3,19	5,53	5,67	5,81	5,67
Іспанія	4,11	4,59	5,56	5,04	5,05
Швеція	7,31	4,80	5,64	5,31	5,24
Швейцарія	5,99	4,95	6,02	5,09	5,33
Туреччина	2,02	5,24	7,04	4,14	5,34
Україна	3,55	4,86	4,14	4,07	4,34
Великобританія	4,61	4,41	5,70	4,87	4,96

Таблиця Е.1
Аналіз динаміки індексу «Фізична свобода» та його субіндексів по країнам за 1995-2009 роки

Країна	Індекс, Δ	Енергетичні потреби організму, Δ	Ризики втрати здоров'я та життя, Δ	Гідне житло, Δ	Екологія, Δ	Ресурси для розвитку, Δ	Комунікація, Δ	Індекс освіти, Δ	Політична стабільність і відсутність насилля / тероризму, Δ	Коефіцієнт росту індексу	Темпи росту індексу
Країни з темпами зростання меншими за 20%											
Австралія	0,65	-0,74	0,08	0,00	0,01	0,84	5,99	0,07	-1,04	1,15	14,86
Бруней-Даруссалам	0,67	-0,77	-0,02	0,00	-0,29	0,47	4,83	0,76	0,38	1,16	16,31
Канада	0,67	-0,86	0,08	0,00	0,16	0,34	5,58	0,13	-0,09	1,15	15,37
Коста Рика	0,53	-0,41	0,06	0,16	0,10	0,95	2,84	0,76	-0,20	1,14	14,10
Кот-Д'Івуар	0,13	-0,25	0,48	0,25	0,62	-0,31	1,77	0,87	-2,38	1,06	6,47
Йорданія	0,61	-0,86	1,21	0,02	0,82	0,94	3,82	0,27	-0,29	1,17	16,98
Киргизька Рес.	0,62	0,10	0,15	0,61	-0,04	0,81	2,98	0,89	-0,59	1,20	19,57
Мавританія	0,21	-0,38	-0,93	1,17	0,83	0,63	1,70	1,04	-2,36	1,12	11,68
Маврикій	0,53	-0,71	0,53	0,03	-0,08	1,06	3,22	0,98	-0,76	1,14	14,21
Намібія	0,39	0,96	-1,79	1,41	-0,09	0,63	2,11	-0,23	0,14	1,15	15,26
Непал	0,35	0,85	0,64	1,49	0,47	0,76	0,57	0,75	-2,72	1,19	18,62
Норвегія	0,89	-1,03	-0,19	0,00	-0,05	0,74	6,74	1,13	-0,22	1,19	19,12
Філіппіни	0,36	0,40	0,39	0,90	0,60	0,74	2,47	-0,56	-2,09	1,12	11,82
Сирія	0,56	-0,92	0,18	0,60	0,95	0,48	2,14	1,16	-0,16	1,20	19,92
Україна	0,55	-1,33	-0,73	0,02	0,72	0,89	3,88	1,13	-0,18	1,15	15,35
США	0,67	-0,40	0,11	0,01	0,28	0,65	5,17	0,53	-0,95	1,17	16,53
Венесуела	0,59	-0,73	-0,03	0,45	0,02	0,46	4,10	1,85	-1,44	1,18	18,21

Продовження таблиці Е.1

Країна	Індекс, Δ	Енергетичні потреби організму, Δ	Ризики втрати здоров'я та життя, Δ	Гідне житло, Δ	Екологія, Δ	Ресурси для розвитку, Δ	Комунікація, Δ	Індекс освіти, Δ	Політична стабільність і відсутність насилля / тероризму, Δ	Коефіцієнт росту індексу	Темпи росту індексу
Країни з темпами зростання більшими за 90%											
Ангола	1,80	4,22	0,14	1,64	0,86	1,71	1,38	1,19	3,22	5,22	422,02
Бурунді	0,50	-2,11	1,04	0,23	0,54	0,60	0,32	1,63	1,76	1,95	94,86
Ефіопія	1,31	4,77	1,22	2,18	0,90	0,99	0,15	1,41	-1,13	2,54	154,26
Конго, Рес.	1,39	1,10	-0,21	2,60	0,76	0,22	2,06	2,47	2,11	2,54	153,52
Малаві	1,29	2,75	1,88	1,92	0,83	0,85	0,48	0,56	1,06	1,95	95,49
Малі	1,03	1,95	0,62	1,52	1,85	0,85	0,82	1,37	-0,72	2,11	111,36
Мозамбік	1,20	2,54	1,01	0,72	1,20	1,14	0,78	1,00	1,22	3,25	225,22
Нігер	0,97	3,71	1,86	0,78	1,37	0,59	0,46	0,77	-1,82	2,95	194,80
Руанда	1,92	3,81	3,45	0,99	0,71	1,18	0,99	1,55	2,66	5,19	418,78
Уганда	1,05	0,10	1,81	1,46	0,27	1,11	1,23	1,53	0,92	1,94	94,19

Додаток Ж

Таблиця Ж.1

Описова статистика індексу «Рента в бюджетній сфері»

Країна	Середня величина	Мінімальне значення	Максимальне значення	Розмах варіації	Стандартне відхилення	Коефіцієнт варіації
Коефіцієнт варіації $\leq 40,0 \cap$ Середня величина $\leq 2,53$						
Канада	1,02	0,51	1,80	1,29	0,36	34,91
Чилі	1,62	0,76	2,69	1,93	0,53	32,62
Данія	1,01	0,77	1,78	1,01	0,30	29,27
Ізраїль	1,65	0,77	2,89	2,13	0,62	37,76
Італія	1,89	0,56	3,41	2,84	0,70	37,04
Швейцарія	1,38	0,76	1,71	0,96	0,31	22,35
Коефіцієнт варіації $\geq 60,0 \cap$ Середня величина $\leq 2,53$						
Австрія	1,97	0,39	6,09	5,70	1,93	98,08
Німеччина	1,60	0,42	5,12	4,70	1,59	99,53
Люксембург	2,02	0,85	5,11	4,26	1,35	67,18
Коефіцієнт варіації $\geq 40,0 \cap$ Середня величина $\geq 4,73$						
Албанія	5,07	1,75	9,11	7,36	2,04	40,28
Вірменія	8,60	3,96	19,10	15,15	5,37	62,38
Азербайджан	5,77	1,97	16,50	14,53	3,97	68,80
Китай	5,43	1,31	16,55	15,24	4,93	90,82
Колумбія	5,52	2,57	11,38	8,80	2,87	51,94
Коста-Ріка	6,80	2,19	14,95	12,76	4,13	60,63
Хорватія	5,31	1,14	14,05	12,91	5,06	95,25
Еквадор	9,85	3,30	24,34	21,03	6,70	68,05
Сальвадор	7,09	2,49	14,83	12,34	4,43	62,46
Ефіопія	9,69	1,62	17,97	16,34	5,07	52,28
Ісландія	5,32	1,21	21,49	20,29	7,30	137,29
Індія	6,67	0,39	28,59	28,20	10,29	154,37
Індонезія	11,62	2,30	69,13	66,83	18,41	158,46
Киргизька Республіка	6,33	2,45	16,36	13,91	3,91	61,79
Литва	7,52	1,08	26,51	25,43	9,11	121,18
Малаві	15,22	1,73	37,03	35,30	9,29	61,01
Молдова	5,83	2,13	19,50	17,37	4,94	84,74
Непал	5,68	1,44	12,49	11,05	3,34	58,88
Нігерія	10,97	4,17	26,18	22,01	6,70	61,06
Перу	6,40	1,72	14,64	12,92	4,77	74,50
Польща	7,02	1,18	26,86	25,68	8,84	126,04
Румунія	5,98	3,75	13,24	9,49	2,55	42,69
Росія	7,19	1,84	24,04	22,20	6,44	89,52
Сінгапур	4,78	2,50	8,42	5,92	1,94	40,49
Танзанія	10,39	2,94	19,61	16,67	5,70	54,85
Туреччина	4,68	1,33	11,70	10,37	2,96	63,27
Уганда	12,67	3,64	32,41	28,77	9,85	77,72
Україна	9,38	3,91	26,90	23,00	7,57	80,69

Продовження таблиці Ж.1

Країна	Середня величина	Мінімальне значення	Максимальне значення	Розмах варіації	Стандартне відхилення	Коефіцієнт варіації
Коефіцієнт варіації $\leq 40,0 \cap$ Середня величина $\geq 4,73$						
Болгарія	6,43	3,26	9,58	6,32	2,45	38,10
Гватемала	4,72	1,27	8,32	7,05	1,84	38,93
Словаччина	5,26	1,93	9,15	7,21	2,00	37,97
Венесуела	7,50	4,96	10,66	5,70	2,00	26,71
60,0 > Коефіцієнт варіації > 40,0 \cap Середня величина $\leq 2,53$						
Фінляндія	0,85	0,31	1,58	1,27	0,39	46,54
Франція	0,83	0,42	1,62	1,20	0,39	46,98
Угорщина	2,53	1,23	4,80	3,57	1,03	40,88
Нідерланди	1,54	0,61	3,14	2,52	0,76	49,39
Норвегія	1,21	0,50	2,49	1,99	0,54	44,44
Португалія	1,84	0,72	3,19	2,47	0,82	44,52
Словенія	1,47	0,82	2,67	1,85	0,64	43,54
Іспанія	1,27	0,58	2,38	1,80	0,53	41,86
Швеція	1,39	0,66	2,88	2,21	0,73	52,16
Країни, які не підлягають групуванню						
Аргентина	3,00	1,75	6,21	4,46	1,46	48,81
Австралія	2,86	0,59	6,56	5,97	2,10	73,50
Бельгія	2,74	0,67	12,84	12,16	3,47	126,63
Чеська республіка	3,03	0,79	6,84	6,06	1,78	58,79
Естонія	3,00	1,40	6,62	5,22	1,49	49,71
Греція	3,09	1,37	4,99	3,62	1,06	34,26
Ірландія	4,27	1,21	22,58	21,37	5,89	137,90
Японія	4,04	1,13	10,32	9,20	2,63	65,14
Південна Корея	3,32	1,44	5,76	4,32	1,57	47,29
Латвія	3,58	2,09	7,60	5,51	1,51	42,01
Малайзія	4,22	2,78	8,12	5,34	1,33	31,49
Мальта	3,55	1,09	7,12	6,04	2,00	56,33
Маврикій	3,80	2,28	6,48	4,20	1,40	36,70
Мексика	2,81	0,63	8,10	7,48	2,33	82,93
Нова Зеландія	3,15	1,51	4,60	3,09	1,10	34,80
Пакистан	4,27	1,71	9,12	7,41	2,67	62,62
Філіппіни	3,27	1,87	5,54	3,67	1,22	37,29
Великобританія	2,73	0,57	7,39	6,82	2,14	78,50
США	3,24	1,51	9,71	8,20	2,57	79,26
В'єтнам	3,28	1,90	8,76	6,86	1,92	58,58

Таблиця И.1

Взаємозв'язок між добробутом та нормами за 1999 рік (кореляція Пірсона, загальна вибірка)

Норми	Критерій толерантності	Сфера толерантності	Індекс розвитку людського потенціалу	Міжособистісна довіра	Інституціональна довіра	Довіра до недержавних інститутів та організацій	Довіра до політичних інститутів	Довіра до міжнародних організацій	Довіра до великих компаній	Верховенство права	Контроль над корупцією	Індекс економічної свободи	Фізична свобода	Політична стабільність і відсутність насилья
Сфера толерантності	,524**													
Індекс розвитку людського потенціалу		,494**												
Міжособистісна довіра	,447**	,522**	,389**											
Інституціональн а довіра	,351**		- ,387**											
Довіра до недержавних інститутів та організацій			- ,533**											
Довіра до політичних інститутів	,390**		- ,292*				,617**							
Довіра до міжнародних організацій	,411**		- ,279*				,573**	,480**						

Додаток И

Продовження таблиці И.1

Норми	Критерій толерантності	Сфера толерантності	Індекс розвитку людського потенціалу	Міжособистісна довіра	Інституціональна довіра	Довіра до державних інститутів та організацій	Довіра до політичних інститутів	Довіра до міжнародних організацій	Довіра до великих компаній	Верховенство права	Контроль над корупцією	Індекс економічної свободи	Фізична свобода	Політична стабільність і відсутність насилля
Довіра до великих компаній	,390**		- ,464**			,774**	,656**	,645**						
Верховенство права	,476**	,717**	,601**	,471**		-,280*								
Контроль над корупцією	,470**	,732**	,604**	,572**		- ,365**				,956**				
Індекс економічної свободи		,309*	,660**							,493**	,526**			
Фізична свобода		,621**	,946**	,513**	-,324*	- ,582**			- ,361*	,727**	,785**	,530**		
Політична стабільність і відсутність насилля	,362**	,617**	,603**	,571**						,773**	,781**	,430**	,836**	
Дистанція влади (PDI)		- ,522**	- ,506**	-,489**						- ,563**	- ,615**	- ,467**	- ,577**	- ,633**

Продовження таблиці И.1

Норми	Критерій толерантності	Сфера толерантності	Індекс розвитку людського потенціалу	Міжособистісна довіра	Інституціональна довіра	Довіра до недержавних інститутів та організацій	Довіра до політичних інститутів	Довіра до міжнародних організацій	Довіра до великих компаній	Верховенство права	Контроль над корупцією	Індекс економічної свободи	Фізична свобода	Політична стабільність і відсутність насилья
Індивідуалізм (IDV)		448**	532**	381**						558**	603**	443**	559**	641**
Уникнення невизначеності (UAI)	-293*			-437**			-518**							
Терпимість-стримування	588**	446**	368*							381**	470**	311*	303*	

Примітки. 1. ** Кореляція значима на рівні 0,01 (2-сторонн.)

2. * Кореляція значима на рівні 0,05 (2-сторонн.)

Таблиця И.2

Взаємозв'язок між добробутом та нормами за 1999 рік (кореляція Спірмена загальна вибірка)

Норми	Критерій толерантності	Сфера толерантності	Індекс розвитку людського потенціалу	Міжособистісна довіра	Інституціональна довіра	Довіра до недержавних інститутів та організацій	Довіра до політичних інститутів	Довіра до великих компаній	Верховенство права	Контроль над корупцією	Індекс економічної свободи	Фізична свобода	Політична стабільність і відсутність насилья	Рента в бюджетній сфері
Індекс розвитку людського потенціалу	,317*	,692**												
Міжособистісна довіра			,582**											
Інституціональна довіра	,463**													
Довіра до недержавних інститутів та організацій		-,350**												
Довіра до політичних інститутів	,457**													
Верховенство права			,842**				,274*							
Контроль над корупцією			,839**											
Індекс економічної свободи	,294*	,567**	,733**			- ,297*					,706**			

Продовження таблиці И.2

Норми	Критерій толерантності	Сфера толерантності	Індекс розвитку людського потенціалу	Міжособистісна довіра	Інституціональна довіра	Довіра до недержавних інститутів та організацій	Довіра до політичних інститутів	Довіра до великих компаній	Верховенство права	Контроль над корупцією	Індекс економічної свободи	Фізична свобода	Політична стабільність і відсутність насилья	Рента в бюджетній сфері
Фізична свобода	,372**								,844**	,872**	,657**			
Політична стабільність і відсутність насилья			,801**											
Рента в бюджетній сфері		-,483**	-,402**	-,370*			-,360*		-,606**	-,580**				
Дистанція влади (PDI)			-,608**						-,658**		-,607**			
Індивідуалізм (IDV)			,608**											
Уникнення невизначеності (UAI)					-,312*			-,441*						
Терпимість-стримування (IVR)			,501**						,537**		,403**	,410**	,420**	-,404*

Примітки. 1. ** Кореляція значима на рівні 0,01 (2-сторон.)

2. * Кореляція значима на рівні 0,05 (2-сторон.)

Продовження таблиці И.3

Норми	Критерій толерантності	Сфера толерантності	Індекс розвитку людського потенціалу	Міжособистісна довіра	Інституціональна довіра	Довіра до недержавних інститутів та організацій	Довіра до політичних інститутів	Довіра до міжнародних організацій	Довіра до великих компаній	Верховенство права	Контроль над корупцією	Індекс економічної свободи	Фізична свобода	Політична стабільність і відсутність насильства
Довіра до великих компаній			,681**				,803**	,638*						
Верховенство права		,567**	,557**	,593**			,817**		,548*					
Дистанція влади		-,476*		-,641**	-,474*		-,675**			-,705**	-,591**			-,564**
Індивідуалізм		,595**	,482*	,449*	,552**		,543*		,663*	,484*	,452*			,625**
Маскулінність	-,523*			-,469*									-,534*	
Уникнення невизначеності										-,502*			-,510*	
Довгострокова орієнтація							-,674**		-,695**		-,677**	-,726**		
Терпимість-струмування	,560**	,437*	,442*	,502*			,655**			,753**	,704**		,466*	,472*

Примітки. 1. ** Кореляція значима на рівні 0,01 (2-сторон.)

2. * Кореляція значима на рівні 0,05 (2-сторон.)

Таблиця И.4

Взаємозв'язок між добробутом та нормами за 1999 рік
(кореляція Спірмена, країни з дуже високим індексом розвитку людського потенціалу)

Норми	Сфера толерантності	Індекс розвитку людського потенціалу	Міжособистісна довіра	Інституціональна довіра	Довіра до політичних інститутів	Довіра до великих компаній	Верховенство права	Контроль над корупцією	Фізична свобода	Політична стабільність і відсутність насилля	Рента в бюджетній сфері
Міжособистісна довіра		,695**									
Інституціональна довіра		,448*					,460*				
Верховенство права				,460*							
Політична стабільність і відсутність насилля							,685**	,575**			
Рента в бюджетній сфері	-546**				-523*	-664**	-650**	-460*			

Продовження таблиці И.4

Норми	Сфера толерантності	Індекс розвитку людського потенціалу	Міжособистісна довіра	Інституціональна довіра	Довіра до політичних інститутів	Довіра до великих компаній	Верховенство права	Контроль над корупцією	Фізична свобода	Політична стабільність і відсутність насильства	Рента в бюджетній сфері
Дистанція влади	- ₃ ,444*	- ₃ ,727**	- ₃ ,579**	- ₃ ,758**	- ₃ ,745**					- ₃ ,632**	,503*
Індивідуалізм	,508*		,494*			,731**					
Маскулінність									- ₃ ,571**		
Уникнення невизначеності								- ₃ ,738**			
Довгострокова орієнтація											
Терпимість-стримування	,452*		,491*							,587**	

Примітки. 1. ** Кореляція значима на рівні 0,01 (2-сторон.)

2. * Кореляція значима на рівні 0,05 (2-сторон.)

Таблиця И.5

Взаємозв'язок між добробутом та нормами за 1999 рік
(кореляція Пірсона, країни з високим індексом розвитку людського потенціалу)

Норми	Критерій толерантності	Індекс розвитку людського потенціалу	Міжособистісна довіра	Інституціональна довіра	Довіра до недержавних інститутів та інститутів	Довіра до міжнародних організацій	Довіра до великих компаній	Верховенство права	Контроль над корупцією	Фізична свобода	Політична стабільність і відсутність насильства
Верховенство права			,779**			,853**					
Контроль над корупцією			,795**	,591**	,484*	,830**	,606*	,955**			
Індекс економічної свободи		,686**									
Фізична свобода		,767**									
Політична стабільність і відсутність насильства			,703**			,789**		,816**	,792**		
Дистанція влади											-527*
Індивідуалізм											
Уникнення невизначеності											-542*
Терпимість-стримування											

Примітки. 1. ** Кореляція значима на рівні 0,01 (2-сторон.)

2. * Кореляція значима на рівні 0,05 (2-сторон.)

Таблиця И.6

Взаємозв'язок між добробутом та нормами за 1999 рік
(кореляція Спірмена, країни з високим індексом розвитку людського потенціалу)

Норми	Індекс розвитку людського потенціалу	Міжособистісна довіра	Інституціональна довіра	Довіра до недержавних інститутів та організації	Довіра до політичних інститутів	Довіра до великих компаній	Верховенство права	Контроль над корупцією	Індекс економічної свободи	Індекс економічної свободи	Фізична свобода	Рента в бюджетній сфері
Верховенство права	,575*			,606**	,587*							
Контроль над корупцією	,550*				,538*							
Індекс економічної свободи	,691**						,564*	,510*				
Фізична свобода						,719*	,652**	,683**				
Політична стабільність і відсутність насилля	,749**							,829**	,609**	,899**		
Рента в бюджетній сфері												

Продовження таблиці И.6

Норми	Індекс розвитку людського потенціалу	Міжособистісна довіра	Інституціональна довіра	Довіра до недержавних інститутів та організацій	Довіра до політичних інститутів	Довіра до великих компаній	Верховенство права	Контроль над корупцією	Індекс економічної свободи	Фізична свобода	Рента в бюджетній сфері
Дистанція влади							-524*	-517*	-754**		
Індивідуалізм						-786*					
Довгострокова орієнтація		530*									
Терпимість-стримування						719*					-667*

Примітки. 1. ** Кореляція значима на рівні 0,01 (2-сторон.)

2. * Кореляція значима на рівні 0,05 (2-сторон.)

Таблиця И.7

Взаємозв'язок між добробутом та нормами за 1999 рік
(кореляція Пірсона, країни із середнім індексом розвитку людського потенціалу)

Норми	Критерій толерантності	Сфера толерантності	Індекс розвитку людського потенціалу	Міжособистісна довіра	Довіра до політичних інститутів	Довіра до великих компаній	Верховенство права	Контроль над корупцією	Індекс економічної свободи
Інституціональна довіра	,783**								
Довіра до недержавних інститутів та організацій	,575*								
Довіра до політичних інститутів				,572*					
Довіра до міжнародних організацій	,658*								
Довіра до великих компаній	,772**								
Контроль над корупцією						,778**	,779**		
Індекс економічної свободи				-672*	-556*				
Фізична свобода			,627*					-828**	
Політична стабільність і відсутність насилля				,642*					
Рента в бюджетній сфері		,765*			-688*				
Маскулінність						,828*			
Уникнення невизначеності									
Довгострокова орієнтація					,721*				,760*

Примітки. 1. ** Кореляція значима на рівні 0,01 (2-сторон.)

2. * Кореляція значима на рівні 0,05 (2-сторон.)

Таблиця И.8

Взаємозв'язок між добробутом та нормами за 1999 рік
(кореляція Спірмена, країни із середнім індексом розвитку людського потенціалу)

Норми	Індекс розвитку людського потенціалу	Міжособистісна довіра	Інституціональна довіра	Довіра до політичних інститутів	Довіра до великих компаній	Верховенство права	Фізична свобода	Рента в бюджетній сфері
Довіра до великих компаній				,643*				
Верховенство права				,604*				
Індекс економічної свободи		-,791**						
Фізична свобода	,685*			-,671*				
Політична стабільність і відсутність насилля	-,615*	,714**						
Рента в бюджетній сфері				-,733*	-,762*	-,717*		
Індивідуалізм								-,812*
Уникнення невизначеності		-,695*						
Довгострокова орієнтація			,762*	,786*		,810*		
Терпимість-стримування		-,762*					,738*	

Примітки. 1. ** Кореляція значима на рівні 0,01 (2-сторон.)

2. * Кореляція значима на рівні 0,05 (2-сторон.)

Таблиця И.9

Взаємозв'язок між добробутом та нормами за 1999 рік
(кореляція Пірсона, країн з низьким індексом розвитку людського потенціалу)

Норми	Індекс розвитку людського потенціалу	Інституціональна довіра	Довіра до великих компаній	Верховенство права	Контроль над корупцією
Міжособистісна довіра	,975**				
Довіра до недержавних інститутів та організацій					
Довіра до міжнародних організацій					
Верховенство права			-,864*		
Контроль над корупцією			-,859*	,853*	
Фізична свобода		-,997*			
Рента в бюджетній сфері			,992**	-,970*	-,977*

Примітки. 1. ** Кореляція значима на рівні 0,01 (2-сторон.)

2. * Кореляція значима на рівні 0,05 (2-сторон.)

Таблиця И.10

Взаємозв'язок між добробутом та нормами за 1999 рік
(кореляція Спірмена, країн з низьким індексом розвитку людського потенціалу)

Норми	Критерій толерантності	Міжособистісна довіра
Громадянські свободи		,837*
Політична стабільність і відсутність насилля	,900*	

Примітки. 1. ** Кореляція значима на рівні 0,01 (2-сторон.)

2. * Кореляція значима на рівні 0,05 (2-сторон.)

Додаток К

Таблиця К.1
 Взаємозв'язок між добробутом та нормами рентаорієнтована поведінка, правова поведінка, свобода
 (кореляція Пірсона, загальна вибірка) за 2000 р.

	Боротьба з корупцією	Верховенство права	Бюджетна рента	Індекс розвитку людського потенціалу	Індекс економічної свободи	Політичні права	Громадянські свободи	Політична стабільність і відсутність насилля
Боротьба з корупцією 2000	1							
Верховенство права 2000	,961**	1						
Бюджетна рента 2000	-,419**	-,406**	1					
Індекс розвитку людського потенціалу 2000	,770**	,786**	-,492**	1				
Індекс економічної свободи 2000	,731**	,707**	-,412**	,700**	1			
Політична стабільність і відсутність насилля 2000	,863**	,878**	-,424**	,767**	,636**	,671**	,804**	1
Індекс фізичної свободи 2000	,785**	,781**	-,473**	,956**	,695**	,697**	,753**	,824**

Примітки. 1. ** Кореляція значима на рівні 0,01 (2-сторон.)

2. * Кореляція значима на рівні 0,05 (2-сторон.)

Таблиця К.2

Взаємозв'язок між добробутом та нормами рентаорієнтована поведінка, правова поведінка, свобода
(кореляція Пірсона, країни з дуже високим індексом розвитку людського потенціалу) за 2000 р.

	Боротьба з корупцією 2000	Верховенство права 2000	Бюджетна рента 2000	Індекс розвитку людського потенціалу 2000	Індекс економічної свободи 2000	Політичні права 2000	Громадянські свободи 2000	Політична стабільність і відсутність насилля 2000
Боротьба з корупцією 2000	1							
Верховенство права 2000	,917**	1						
Бюджетна рента 2000	,123	-,018	1					
Індекс розвитку людського потенціалу 2000	,529**	,587**	-,067	1				
Індекс економічної свободи 2000	,423*	,329	,505**	,301	1			
Політична стабільність і відсутність насилля 2000	,630**	,670**	,187	,311	,179	,261	,760**	1
Індекс фізичної свободи 2000	,682**	,658**	,057	,645**	,281	,036	,631**	,591**

Примітки. 1. ** Кореляція значима на рівні 0,01 (2-сторон.)

2. * Кореляція значима на рівні 0,05 (2-сторон.)

Таблиця К.3

Взаємозв'язок між добробутом та нормами рентаорієнтована поведінка, правова поведінка, свобода (кореляція Пірсона, країни з високим індексом розвитку людського потенціалу) за 2000 р.

	Боротьба з корупцією 2000	Верховенство права 2000	Бюджетна рента 2000	Індекс розвитку людського потенціалу 2000	Індекс економічної свободи 2000	Політичні права 2000	Громадянські свободи 2000	Політична стабільність і відсутність насилля 2000
Боротьба з корупцією 2000	1							
Верховенство права 2000	,961**	1						
Бюджетна рента 2000	-,046	-,049	1					
Індекс розвитку людського потенціалу 2000	,489	,592*	-,533*	1				
Індекс економічної свободи 2000	,703**	,734**	-,228	,522*	1			
Політична стабільність і відсутність насилля 2000	,817**	,870**	,030	,598*	,635**	,748**	,758**	1
Індекс фізичної свободи 2000	,652**	,690**	-,217	,571*	,572*	,364	,334	,799**

Примітки. 1. ** Кореляція значима на рівні 0,01 (2-сторон.)

2. * Кореляція значима на рівні 0,05 (2-сторон.)

Таблиця К.4

Взаємозв'язок між добробутом та нормами рентаорієнтована поведінка, правова поведінка, свобода (кореляція Пірсона, країни із середнім індексом розвитку людського потенціалу) за 2000 р.

	Боротьба з корупцією 2000	Верховенство права 2000	Бюджетна рента 2000	Індекс розвитку людського потенціалу 2000	Індекс економічної свободи 2000	Політичні права 2000	Громадянські свободи 2000	Політична стабільність і відсутність насильства 2000
Боротьба з корупцією 2000	1							
Верховенство права 2000	,826**	1						
Бюджетна рента 2000	-,284	-,069	1					
Індекс розвитку людського потенціалу 2000	,144	,021	,189	1				
Індекс економічної свободи 2000	,334	,162	-,126	,337	1			
Політична стабільність і відсутність насильства 2000	,432	,475	-,035	,055	-,061	-,116	,021	1
Індекс фізичної свободи 2000	,280	,181	,051	,716**	,223	,308	,369	,575*

Примітки. 1. ** Кореляція значима на рівні 0,01 (2-сторон.)

2. * Кореляція значима на рівні 0,05 (2-сторон.)

Таблиця К.5

Взаємозв'язок між добробутом та нормами рентаорієнтована поведінка, правова поведінка, свобода (кореляція Пірсона, країн з низьким індексом розвитку людського потенціалу) за 2000 р.

	Боротьба з корупцією 2000	Верховенство права 2000	Бюджетна рента 2000	Індекс розвитку людського потенціалу 2000	Індекс економічної свободи 2000	Політичні права 2000	Громадянські свободи 2000	Політична стабільність і відсутність насильства 2000
Боротьба з корупцією 2000	1							
Верховенство права 2000	,569	1						
Бюджетна рента 2000	,274	,510	1					
Індекс розвитку людського потенціалу 2000	-,050	,627	,331	1				
Індекс економічної свободи 2000	-,529	-,571	-,536	-,031	1			
Політична стабільність і відсутність насильства 2000	,665	,440	,148	-,218	-,093	,374	,512	1
Індекс фізичної свободи 2000	,190	,502	,234	,857*	,213	,408	,553	,029

Примітки. 1. ** Кореляція значима на рівні 0,01 (2-сторон.)

2. * Кореляція значима на рівні 0,05 (2-сторон.)

Таблиця К.6

Взаємозв'язок між добробутом та нормами рентоорієнтована поведінка, правова поведінка, свобода
(кореляція Пірсона, загальна вибірка) за 2006 р.

	Боротьба з корупцією 2006	Верховенство права 2006	Бюджетна рента 2006	Індекс розвитку людського потенціалу 2006	Індекс економічної свободи 2006	Політичні права 2006	Громадянські свободи 2006	Політична стабільність і відсутність насилля 2006	Індекс фізичної свободи 2006
Боротьба з корупцією 2006	1								
Верховенство права 2006	,965**	1							
Бюджетна рента 2006	-,510**	-,506**	1						
Індекс розвитку людського потенціалу 2006	,768**	,768**	-,623**	1					
Індекс економічної свободи 2006	,847**	,852**	-,429**	,747**	1				
Політична стабільність і відсутність насилля 2006	,763**	,800**	-,364**	,753**	,766**	,663**	,768**	1	
Індекс фізичної свободи 2006	,782**	,782**	-,581**	,956**	,781**	,760**	,800**	,851**	1

Примітки. 1. ** Кореляція значима на рівні 0,01 (2-сторон.)

2. * Кореляція значима на рівні 0,05 (2-сторон.)

Таблиця К.7

Взаємозв'язок між добробутом та нормами рентаорієнтована поведінка, правова поведінка, свобода (кореляція Пірсона, країни з дуже високим індексом розвитку людського потенціалу) за 2006 р.

	Боротьба з корупцією 2006	Верховенство права 2006	Бюджетна рента 2006	Індекс розвитку людського потенціалу 2006	Індекс економічної свободи 2006	Політичні права 2006	Громадянські свободи 2006	Політична стабільність і відсутність насилля 2006	Індекс фізичної свободи 2006
Боротьба з корупцією 2006	1								
Верховенство права 2006	,948**	1							
Бюджетна рента 2006	-,422*	-,454**	1						
Індекс розвитку людського потенціалу 2006	,708**	,704**	-,315	1					
Індекс економічної свободи 2006	,605**	,630**	,012	,315	1				
Політична стабільність і відсутність насилля 2006	,451**	,496**	-,106	,157	,413*	с	,496**	1	
Індекс фізичної свободи 2006	,675**	,637**	-,101	,529**	,459**	с	,192	,674**	1

Примітки. 1. ** Кореляція значима на рівні 0,01 (2-сторон.)

2. * Кореляція значима на рівні 0,05 (2-сторон.)

Таблиця К.8

Взаємозв'язок між добробутом та нормами рентаорієнтована поведінка, правова поведінка, свобода (кореляція Пірсона, країни з високим індексом розвитку людського потенціалу) за 2006 р.

	Боротьба з корупцією 2006	Верховенство права 2006	Бюджетна рента 2006	Індекс розвитку людського потенціалу 2006	Індекс економічної свободи 2006	Політичні права 2006	Громадянські свободи 2006	Політична стабільність і відсутність насилля 2006	Індекс фізичної свободи 2006
Боротьба з корупцією 2006	1								
Верховенство права 2006	,953 ^{**}	1							
Бюджетна рента 2006	-,284	-,226	1						
Індекс розвитку людського потенціалу 2006	,549 [*]	,488	-,463	1					
Індекс економічної свободи 2006	,700 ^{**}	,712 ^{**}	-,277	,226	1				
Політична стабільність і відсутність насилля 2006	,687 ^{**}	,772 ^{**}	,020	,357	,713 ^{**}	,554 [*]	,677 ^{**}	1	
Індекс фізичної свободи 2006	,623 [*]	,596 [*]	-,067	,549 [*]	,472	,608 [*]	,624 ^{**}	,767 ^{**}	1

Примітки. 1. ^{**} Кореляція значима на рівні 0,01 (2-сторон.)

2. ^{*} Кореляція значима на рівні 0,05 (2-сторон.)

Таблиця К.9

Взаємозв'язок між добробутом та нормами рентаорієнтована поведінка, правова поведінка, свобода (кореляція Пірсона, країни із середнім індексом розвитку людського потенціалу) за 2006 р.

	Боротьба з корупцією 2006	Верховенство права 2006	Бюджетна рента 2006	Індекс розвитку людського потенціалу 2006	Індекс економічної свободи 2006	Політичні права 2006	Громадянські свободи 2006	Політична стабільність і відсутність насилля 2006	Індекс фізичної свободи 2006
Боротьба з корупцією 2006	1								
Верховенство права 2006	,724**	1							
Бюджетна рента 2006	-,251	-,274	1						
Індекс розвитку людського потенціалу 2006	,342	-,058	-,055	1					
Індекс економічної свободи 2006	,249	-,238	-,279	,510	1				
Політична стабільність і відсутність насилля 2006	,097	,131	-,222	-,046	-,076	-,406	-,486	1	
Індекс фізичної свободи 2006	,026	-,310	-,394	,735**	,687*	-,114	,006	,299	1

Примітки. 1. ** Кореляція значима на рівні 0,01 (2-сторон.)

2. * Кореляція значима на рівні 0,05 (2-сторон.)

Таблиця К.10

Взаємозв'язок між добробутом та нормами рентаорієнтована поведінка, правова поведінка, свобода
(кореляція Пірсона, країн з низьким індексом розвитку людського потенціалу) за 2006 р.

	Боротьба з корупцією 2006	Верховенство права 2006	Бюджетна рента 2006	Індекс розвитку людського потенціалу 2006	Індекс економічної свободи 2006	Політичні права 2006	Громадянські свободи 2006	Політична стабільність і відсутність насилля 2006	Індекс фізичної свободи 2006
Боротьба з корупцією 2006	1								
Верховенство права 2006	,686	1							
Бюджетна рента 2006	,493	,645	1						
Індекс розвитку людського потенціалу 2006	-,427	-,552	-,431	1					
Індекс економічної свободи 2006	,501	,714	,653	,076	1				
Політична стабільність і відсутність насилля 2006	,695	,737	,591	-,457	,547	,623	,842*	1	
Індекс фізичної свободи 2006	-,032	,110	-,139	,554	,377	,138	,539	,357	1

Примітки. 1. ** Кореляція значима на рівні 0,01 (2-сторон.)

2. * Кореляція значима на рівні 0,05 (2-сторон.)

Таблиця К.11

Взаємозв'язок між добробутом та нормами рентаорієнтована поведінка, правова поведінка, свобода
(кореляція Пірсона, загальна вибірка) за 2007 р.

	Боротьба з корупцією 2007	Верховенство права 2007	Бюджетна рента 2007	Індекс розвитку людського потенціалу 2007	Індекс економічної свободи 2007	Політичні права 2007	Громадянські свободи 2007	Політична стабільність і відсутність насилля 2007	Індекс фізичної свободи 2007
Боротьба з корупцією 2007	1								
Верховенство права 2007	,964**	1							
Бюджетна рента 2007	-,601**	-,628**	1						
Індекс розвитку людського потенціалу 2007	,764**	,766**	-,674**	1					
Індекс економічної свободи 2007	,849**	,854**	-,469**	,741**	1				
Політична стабільність і відсутність насилля 2007	,742**	,781**	-,423**	,748**	,722**	,660**	,746**	1	
Індекс фізичної свободи 2007	,775**	,774**	-,609**	,955**	,755**	,758**	,804**	,846**	1

Примітки. 1. ** Кореляція значима на рівні 0,01 (2-сторон.)

2. * Кореляція значима на рівні 0,05 (2-сторон.)

Таблиця К.11

Взаємозв'язок між добробутом та нормами рентаорієнтована поведінка, правова поведінка, свобода (кореляція Пірсона, країни з дуже високим індексом розвитку людського потенціалу) за 2007 р.

	Боротьба з корупцією 2007	Верховенство права 2007	Бюджетна рента 2007	Індекс розвитку людського потенціалу 2007	Індекс економічної свободи 2007	Політичні права 2007	Громадянські свободи 2007	Політична стабільність і відсутність насилля 2007	Індекс фізичної свободи 2007
Боротьба з корупцією 2007	1								
Верховенство права 2007	,950**	1							
Бюджетна рента 2007	-,322	-,376*	1						
Індекс розвитку людського потенціалу 2007	,646**	,660**	-,401*	1					
Індекс економічної свободи 2007	,626**	,644**	,078	,331	1				
Політична стабільність і відсутність насилля 2007	,473**	,480**	-,017	,162	,316	,077	,467**		
Індекс фізичної свободи 2007	,663**	,624**	-,085	,610**	,394*	,073	,147	,625**	1

Примітки. 1. ** Кореляція значима на рівні 0,01 (2-сторон.)

2. * Кореляція значима на рівні 0,05 (2-сторон.)

Таблиця К.12

Взаємозв'язок між добробутом та нормами рентаорієнтована поведінка, правова поведінка, свобода (кореляція Пірсона, країни з високим індексом розвитку людського потенціалу) за 2007 р.

	Боротьба з корупцією 2007	Верховенство права 2007	Бюджетна рента 2007	Індекс розвитку людського потенціалу 2007	Індекс економічної свободи 2007	Політичні права 2007	Громадянські свободи 2007	Політична стабільність і відсутність насилля 2007	Індекс фізичної свободи 2007
Боротьба з корупцією 2007	1								
Верховенство права 2007	,913 ^{**}	1							
Бюджетна рента 2007	-,170	-,181	1						
Індекс розвитку людського потенціалу 2007	,070	,100	-,175	1					
Індекс економічної свободи 2007	,594 [*]	,643 ^{**}	-,012	-,126	1				
Політична стабільність і відсутність насилля 2007	,501 [*]	,676 ^{**}	-,054	,281	,551 [*]	,409	,561 [*]	1	
Індекс фізичної свободи 2007	,528 [*]	,482	-,101	,530	,262	,569 [*]	,583 [*]	,686 ^{**}	1

Примітки. 1. ^{**} Кореляція значима на рівні 0,01 (2-сторон.)

2. ^{*} Кореляція значима на рівні 0,05 (2-сторон.)

Таблиця К.13

Взаємозв'язок між добробутом та нормами рентаорієнтована поведінка, правова поведінка, свобода (кореляція Пірсона, країни із середнім індексом розвитку людського потенціалу) за 2007 р.

	Боротьба з корупцією 2007	Верховенство права 2007	Бюджетна рента 2007	Індекс розвитку людського потенціалу 2007	Індекс економічної свободи 2007	Політичні права 2007	Громадянські свободи 2007	Політична стабільність і відсутність насилля 2007	Індекс фізичної свободи 2007
Боротьба з корупцією 2007	1								
Верховенство права 2007	,690*	1							
Бюджетна рента 2007	-,081	-,257	1						
Індекс розвитку людського потенціалу 2007	,129	-,232	,555	1					
Індекс економічної свободи 2007	,044	-,395	,549	,346	1				
Політична стабільність і відсутність насилля 2007	-,003	-,033	,292	-,021	-,008	-,325	-,514	1	
Індекс фізичної свободи 2007	-,112	-,432	,639*	,709*	,569	-,130	-,050	,431	1

Примітки. 1. ** Кореляція значима на рівні 0,01 (2-сторон.)

2. * Кореляція значима на рівні 0,05 (2-сторон.)

Таблиця К.14

Взаємозв'язок між добробутом та нормами рентаорієнтована поведінка, правова поведінка, свобода
(кореляція Пірсона, країн з низьким індексом розвитку людського потенціалу) за 2007 р.

	Боротьба з корупцією 2007	Верховенство права 2007	Бюджетна рента 2007	Індекс розвитку людського потенціалу 2007	Індекс економічної свободи 2007	Політичні права 2007	Громадянські свободи 2007	Політична стабільність і відсутність насилля 2007	Індекс фізичної свободи 2007
Боротьба з корупцією 2007	1								
Верховенство права 2007	,785*	1							
Бюджетна рента 2007	,413	,464	1						
Індекс розвитку людського потенціалу 2007	-,521	-,626	-,391	1					
Індекс економічної свободи 2007	,062	,390	,265	,248	1				
Політична стабільність і відсутність насилля 2007	,657	,862*	,704	-,538	,416	,681	,662	1	
Індекс фізичної свободи 2007	-,118	,140	,097	,468	,462	,176	,381	,364	1

Примітки. 1. ** Кореляція значима на рівні 0,01 (2-сторон.)

2. * Кореляція значима на рівні 0,05 (2-сторон.)

Таблиця К.15

Взаємозв'язок між добробутом та нормами рентаорієнтована поведінка, правова поведінка, свобода
(кореляція Пірсона, загальна вибірка) за 2008 р.

	Боротьба з корупцією 2008	Верховенство права 2008	Бюджетна рента 2008	Індекс розвитку людського потенціалу 2008	Індекс економічної свободи 2008	Політичні права 2008	Громадянськ і свободи 2008	Політична стабільність і відсутність насилля 2008	Індекс фізичної свободи 2008
Боротьба з корупцією 2008	1								
Верховенство права 2008	,956**	1							
Бюджетна рента 2008	-,295*	-,343**	1						
Індекс розвитку людського потенціалу 2008	,753**	,755**	-,400**	1					
Індекс економічної свободи 2008	,856**	,852**	-,328**	,740**	1				
Політична стабільність і відсутність насилля 2008	,729**	,779**	-,343**	,730**	,726**	,595**	,748**	1	
Індекс фізичної свободи 2008	,763**	,762**	-,366**	,954**	,758**	,731**	,792**	,823**	1

Примітки. 1. ** Кореляція значима на рівні 0,01 (2-сторон.)

2. * Кореляція значима на рівні 0,05 (2-сторон.)

Таблиця К.16

Взаємозв'язок між добробутом та нормами рентаорієнтована поведінка, правова поведінка, свобода (кореляція Пірсона, країни з дуже високим індексом розвитку людського потенціалу) за 2008 р.

	Боротьба з корупцією 2008	Верховенство права 2008	Бюджетна рента 2008	Індекс розвитку людського потенціалу 2008	Індекс економічної свободи 2008	Політичні права 2008	Громадянські свободи 2008	Політична стабільність і відсутність насилля 2008	Індекс фізичної свободи 2008
Боротьба з корупцією 2008	1								
Верховенство права 2008	,944 ^{**}	1							
Бюджетна рента 2008	,128	,067	1						
Індекс розвитку людського потенціалу 2008	,671 ^{**}	,685 ^{**}	-,034	1					
Індекс економічної свободи 2008	,702 ^{**}	,710 ^{**}	,100	,414 [*]	1				
Політична стабільність і відсутність насилля 2008	,446 ^{**}	,462 ^{**}	,097	,164	,264	,176	,505 ^{**}	1	
Індекс фізичної свободи 2008	,689 ^{**}	,659 ^{**}	,247	,633 ^{**}	,421 [*]	,221	,271	,591 ^{**}	1

Примітки. 1. ^{**} Кореляція значима на рівні 0,01 (2-сторон.)

2. ^{*} Кореляція значима на рівні 0,05 (2-сторон.)

Таблиця К.17

Взаємозв'язок між добробутом та нормами рентаорієнтована поведінка, правова поведінка, свобода
(кореляція Пірсона, країни з високим індексом розвитку людського потенціалу) за 2008 р.

	Боротьба з корупцією 2008	Верховенство права 2008	Бюджетна рента 2008	Індекс розвитку людського потенціалу 2008	Індекс економічної свободи 2008	Політичні права 2008	Громадянські свободи 2008	Політична стабільність і відсутність насилля 2008	Індекс фізичної свободи 2008
Боротьба з корупцією 2008	1								
Верховенство права 2008	,886**	1							
Бюджетна рента 2008	-,285	-,266	1						
Індекс розвитку людського потенціалу 2008	-,130	-,028	-,156	1					
Індекс економічної свободи 2008	,710**	,671**	-,278	-,239	1				
Політична стабільність і відсутність насилля 2008	,346	,596*	-,209	,306	,486*	,124	,448	1	
Індекс фізичної свободи 2008	,380	,400	-,225	,514	,178	,459	,520*	,533*	1

Примітки. 1. ** Кореляція значима на рівні 0,01 (2-сторон.)

2. * Кореляція значима на рівні 0,05 (2-сторон.)

Таблиця К.18

Взаємозв'язок між добробутом та нормами рентаорієнтована поведінка, правова поведінка, свобода (кореляція Пірсона, країни із середнім індексом розвитку людського потенціалу) за 2008 р.

	Боротьба з корупцією 2008	Верховенство права 2008	Бюджетна рента 2008	Індекс розвитку людського потенціалу 2008	Індекс економічної свободи 2008	Політичні права 2008	Громадянські свободи 2008	Політична стабільність і відсутність насилля 2008	Індекс фізичної свободи 2008
Боротьба з корупцією 2008	1								
Верховенство права 2008	,717*	1							
Бюджетна рента 2008	-,166	-,163	1						
Індекс розвитку людського потенціалу 2008	,221	,078	-,377	1					
Індекс економічної свободи 2008	-,124	-,501	-,146	,291	1				
Політична стабільність і відсутність насилля 2008	,279	,133	-,473	,623	,197	-,238	-,053	1	
Індекс фізичної свободи 2008	-,043	-,168	-,477	,810**	,503	-,214	,097	,830**	1

Примітки. 1. ** Кореляція значима на рівні 0,01 (2-сторон.)

2. * Кореляція значима на рівні 0,05 (2-сторон.)

Таблиця К.19

Взаємозв'язок між добробутом та нормами рентаорієнтована поведінка, правова поведінка, свобода
(кореляція Пірсона, країн з низьким індексом розвитку людського потенціалу) за 2008 р.

	Боротьба з корупцією 2008	Верховенство права 2008	Бюджетна рента 2008	Індекс розвитку людського потенціалу 2008	Індекс економічної свободи 2008	Політичні права 2008	Громадянські свободи 2008	Політична стабільність і відсутність насилля 2008	Індекс фізичної свободи 2008
Боротьба з корупцією 2008	1								
Верховенство права 2008	,696	1							
Бюджетна рента 2008	,162	,518	1						
Індекс розвитку людського потенціалу 2008	-,547	-,461	-,638	1					
Індекс економічної свободи 2008	,055	,591	,104	,292	1				
Політична стабільність і відсутність насилля 2008	,794	,871*	,322	-,271	,607	,544	,604	1	
Індекс фізичної свободи 2008	,090	,285	,055	,542	,501	,447	,508	,448	1

Примітки. 1. ** Кореляція значима на рівні 0,01 (2-сторон.)

2. * Кореляція значима на рівні 0,05 (2-сторон.)

Таблиця К.20

Взаємозв'язок між добробутом та нормами рентаорієнтована поведінка, правова поведінка, свобода (кореляція Пірсона, загальна вибірка) за 2009 р.

	Боротьба з корупцією 2009	Верховенство права 2009	Бюджетна рента 2009	Індекс розвитку людського потенціалу 2009	Індекс економічної свободи 2009	Політичні права 2009	Громадянські свободи 2009	Політична стабільність і відсутність насилля 2009	Індекс фізичної свободи 2009
Боротьба з корупцією 2009	1								
Верховенство права 2009	,959**	1							
Бюджетна рента 2009	-,314**	-,335**	1						
Індекс розвитку людського потенціалу 2009	,757**	,781**	-,274*	1					
Індекс економічної свободи 2009	,860**	,859**	-,162	,728**	1				
Політична стабільність і відсутність насилля 2009	,755**	,778**	-,196	,703**	,710**	,596**	,740**	1	
Індекс фізичної свободи 2009	,754**	,768**	-,207	,949**	,732**	,687**	,767**	,810**	1

Примітки. 1. ** Кореляція значима на рівні 0,01 (2-сторон.)

2. * Кореляція значима на рівні 0,05 (2-сторон.)

Таблиця К.21

Взаємозв'язок між добробутом та нормами рентаорієнтована поведінка, правова поведінка, свобода (кореляція Пірсона, країни з дуже високим індексом розвитку людського потенціалу) за 2009 р.

	Боротьба з корупцією 2009	Верховенство права 2009	Бюджетна рента 2009	Індекс розвитку людського потенціалу 2009	Індекс економічної свободи 2009	Політичні права 2009	Громадянські свободи 2009	Політична стабільність і відсутність насилля 2009	Індекс фізичної свободи 2009
Боротьба з корупцією 2009	1								
Верховенство права 2009	,948**	1							
Бюджетна рента 2009	-,167	-,132	1						
Індекс розвитку людського потенціалу 2009	,647**	,679**	-,205	1					
Індекс економічної свободи 2009	,745**	,759**	,064	,472**	1				
Політична стабільність і відсутність насилля 2009	,496**	,492**	,015	,130	,277	,104	,522**	1	
Індекс фізичної свободи 2009	,702**	,676**	,055	,562**	,457**	,077	,292	,633**	1

Примітки. 1. ** Кореляція значима на рівні 0,01 (2-сторон.)

2. * Кореляція значима на рівні 0,05 (2-сторон.)

Таблиця К.22

Взаємозв'язок між добробутом та нормами рентаорієнтована поведінка, правова поведінка, свобода (кореляція Пірсона, країни з високим індексом розвитку людського потенціалу) за 2009 р.

	Боротьба з корупцією 2009	Верховенство права 2009	Бюджетна рента 2009	Індекс розвитку людського потенціалу 2009	Індекс економічної свободи 2009	Політичні права 2009	Громадянські свободи 2009	Політична стабільність і відсутність насилля 2009	Індекс фізичної свободи 2009
Боротьба з корупцією 2009	1								
Верховенство права 2009	,907**	1							
Бюджетна рента 2009	-,179	-,327	1						
Індекс розвитку людського потенціалу 2009	-,071	,043	-,407	1					
Індекс економічної свободи 2009	,744**	,726**	-,065	-,186	1				
Політична стабільність і відсутність насилля 2009	,458	,589*	-,329	,299	,533*	,234	,489*	1	
Індекс фізичної свободи 2009	,292	,450	-,321	,587*	,184	,267	,409	,762**	1

Примітки. 1. ** Кореляція значима на рівні 0,01 (2-сторон.)

2. * Кореляція значима на рівні 0,05 (2-сторон.)

Таблиця К.23

Взаємозв'язок між добробутом та нормами рентаорієнтована поведінка, правова поведінка, свобода (кореляція Пірсона, країни із середнім індексом розвитку людського потенціалу) за 2009 р.

	Боротьба з корупцією 2009	Верховенство права 2009	Бюджетна рента 2009	Індекс розвитку людського потенціалу 2009	Індекс економічної свободи 2009	Політичні права 2009	Громадянські свободи 2009	Політична стабільність і відсутність насилля 2009	Індекс фізичної свободи 2009
Боротьба з корупцією 2009	1								
Верховенство права 2009	,542	1							
Бюджетна рента 2009	-,240	-,593	1						
Індекс розвитку людського потенціалу 2009	,307	,041	,043	1					
Індекс економічної свободи 2009	-,030	-,601	,591	,242	1				
Політична стабільність і відсутність насилля 2009	,476	,027	,054	,646*	,084	-,246	-,063	1	
Індекс фізичної свободи 2009	,222	-,236	,096	,794**	,419	-,220	,001	,846**	1

Примітки. 1. ** Кореляція значима на рівні 0,01 (2-сторон.)

2. * Кореляція значима на рівні 0,05 (2-сторон.)

Таблиця К.24

Взаємозв'язок між добробутом та нормами рентаорієнтована поведінка, правова поведінка, свобода
(кореляція Пірсона, країн з низьким індексом розвитку людського потенціалу) за 2009 р.

	Боротьба з корупцією 2009	Верховенство права 2009	Бюджетна рента 2009	Індекс розвитку людського потенціалу 2009	Індекс економічної свободи 2009	Політичні права 2009	Громадянські свободи 2009	Політична стабільність і відсутність насилля 2009	Індекс фізичної свободи 2009
Боротьба з корупцією 2009	1								
Верховенство права 2009	,693	1							
Бюджетна рента 2009	,734	,506	1						
Індекс розвитку людського потенціалу 2009	-,235	-,323	,356	1					
Індекс економічної свободи 2009	,204	,673	,486	,327	1				
Політична стабільність і відсутність насилля 2009	,835*	,841*	,856*	-,005	,675	,734	,639	1	
Індекс фізичної свободи 2009	,287	,360	,740	,502	,468	,641	,617	,498	1

Примітки. 1. ** Кореляція значима на рівні 0,01 (2-сторон.)

2. * Кореляція значима на рівні 0,05 (2-сторон.)

Таблиця К.25

Взаємозв'язок між добробутом та нормами рентаорієнтована поведінка, правова поведінка, свобода (кореляція Пірсона, загальна вибірка) за 2010 р.

	Боротьба з корупцією 2010	Верховенство права 2010	Бюджетна рента 2010	Індекс розвитку людського потенціалу 2010	Індекс економічної свободи 2010	Політичні права 2010	Громадянські свободи 2010	Політична стабільність і відсутність насилля 2010
Боротьба з корупцією 2010	1							
Верховенство права 2010	,958**	1						
Бюджетна рента 2010	-,431**	-,498**	1					
Індекс розвитку людського потенціалу 2010	,758**	,784**	-,494**	1				
Індекс економічної свободи 2010	,846**	,855**	-,349**	,724**	1			
Політична стабільність і відсутність насилля 2010	,634**	,675**	-,261*	,644**	,607**	,642**	,768**	1

Примітки. 1. ** Кореляція значима на рівні 0,01 (2-сторон.)

2. * Кореляція значима на рівні 0,05 (2-сторон.)

Таблиця К.26

Взаємозв'язок між добробутом та нормами рентаорієнтована поведінка, правова поведінка, свобода (кореляція Пірсона, країни з дуже високим індексом розвитку людського потенціалу) за 2010 р.

	Боротьба з корупцією 2010	Верховенство права 2010	Бюджетна рента 2010	Індекс розвитку людського потенціалу 2010	Індекс економічної свободи 2010	Політичні права 2010	Громадянські свободи 2010	Політична стабільність і відсутність насилля 2010
Боротьба з корупцією 2010	1							
Верховенство права 2010	,934**	1						
Бюджетна рента 2010	-,138	-,120	1					
Індекс розвитку людського потенціалу 2010	,682**	,712**	,029	1				
Індекс економічної свободи 2010	,769**	,848**	,039	,554**	1			
Політична стабільність і відсутність насилля 2010	,195	,244	-,020	,063	,123	,764**	,823**	1

Примітки. 1. ** Кореляція значима на рівні 0,01 (2-сторон.)

2. * Кореляція значима на рівні 0,05 (2-сторон.)

Таблиця К.27

Взаємозв'язок між добробутом та нормами рентаорієнтована поведінка, правова поведінка, свобода
(кореляція Пірсона, країни з високим індексом розвитку людського потенціалу) за 2010 р.

	Боротьба з корупцією 2010	Верховенство права 2010	Бюджетна рента 2010	Індекс розвитку людського потенціалу 2010	Індекс економічної свободи 2010	Політичні права 2010	Громадянські свободи 2010	Політична стабільність і відсутність насилля 2010
Боротьба з корупцією 2010	1							
Верховенство права 2010	,927**	1						
Бюджетна рента 2010	-,193	-,268	1					
Індекс розвитку людського потенціалу 2010	,148	,199	-,051	1				
Індекс економічної свободи 2010	,724**	,739**	-,388	,012	1			
Політична стабільність і відсутність насилля 2010	,486	,594*	,139	,287	,451	,256	,551*	1

Примітки. 1. ** Кореляція значима на рівні 0,01 (2-сторон.)

2. * Кореляція значима на рівні 0,05 (2-сторон.)

Таблиця К.28

Взаємозв'язок між добробутом та нормами рентаорієнтована поведінка, правова поведінка, свобода (кореляція Пірсона, країни із середнім індексом розвитку людського потенціалу) за 2010 р.

	Боротьба з корупцією 2010	Верховенство права 2010	Бюджетна рента 2010	Індекс розвитку людського потенціалу 2010	Індекс економічної свободи 2010	Політичні права 2010	Громадянські свободи 2010	Політична стабільність і відсутність насилля 2010
Боротьба з корупцією 2010	1							
Верховенство права 2010	,295	1						
Бюджетна рента 2010	,277	-,757*	1					
Індекс розвитку людського потенціалу 2010	,406	,046	,247	1				
Індекс економічної свободи 2010	,230	-,587	,815**	,180	1			
Політична стабільність і відсутність насилля 2010	,702*	,034	,408	,655*	,166	-,162	,125	1

Примітки. 1. ** Кореляція значима на рівні 0,01 (2-сторон.)

2. * Кореляція значима на рівні 0,05 (2-сторон.)

Таблиця К.29

Взаємозв'язок між добробутом та нормами рентаорієнтована поведінка, правова поведінка, свобода
(кореляція Пірсона, країн з низьким індексом розвитку людського потенціалу) за 2010 р.

	Боротьба з корупцією 2010	Верховенство права 2010	Бюджетна рента 2010	Індекс розвитку людського потенціалу 2010	Індекс економічної свободи 2010	Політичні права 2010	Громадянські свободи 2010	Політична стабільність і відсутність насилля 2010
Боротьба з корупцією 2010	1							
Верховенство права 2010	,658	1						
Бюджетна рента 2010	-,137	-,002	1					
Індекс розвитку людського потенціалу 2010	-,278	-,332	,763	1				
Індекс економічної свободи 2010	,105	,560	,526	,495	1			
Політична стабільність і відсутність насилля 2010	,839*	,854*	,178	-,013	,616	,661	,521	1

Примітки. 1. ** Кореляція значима на рівні 0,01 (2-сторон.)

2. * Кореляція значима на рівні 0,05 (2-сторон.)

Додаток Л

Таблиця Л.1

Взаємозв'язок між добробутом та відомими індексами за 2000
(кореляція Спірмена, загальна вибірка-183)

Індекси	Боротьба з корупцією	Верховенство права	Індекс розвитку людського потенціалу	Індекс економічної свободи	Політична стабільність і відсутність насилля
Боротьба з корупцією	1				
Верховенство права	0,924**	1			
Індекс розвитку людського потенціалу	0,790**	0,800**	1		
Індекс економічної свободи	0,741**	0,765**	0,750**	1	
Політична стабільність і відсутність насилля	0,802**	0,849**	0,725**	0,630**	1

Примітки. 1. ** Кореляція значима на рівні 0,01 (2-сторон.)

2. * Кореляція значима на рівні 0,05 (2-сторон.)

Таблиця Л.2

Взаємозв'язок між добробутом та відомими індексами за 2000
(кореляція Спірмена, країни з дуже високим індексом розвитку людського потенціалу-35)

Індекси	Боротьба з корупцією	Верховенство права	Індекс розвитку людського потенціалу	Індекс економічної свободи	Політична стабільність і відсутність насилля
Боротьба з корупцією	1				
Верховенство права	0,866**	1			
Індекс розвитку людського потенціалу	0,601**	0,655**	1		
Індекс економічної свободи	0,361*	0,309	0,367*	1	
Політична стабільність і відсутність насилля	0,625**	0,635**	0,430*	0,173	1

Примітки. 1. ** Кореляція значима на рівні 0,01 (2-сторон.)

2. * Кореляція значима на рівні 0,05 (2-сторон.)

Таблиця Л.3

Взаємозв'язок між добробутом та відомими індексами за 2000
(кореляція Спірмена, країни з високим індексом розвитку
людського потенціалу – 27)

Індекси	Боротьба з корупцією	Верховенство права	Індекс розвитку людського потенціалу	Індекс економічної свободи	Політична стабільність і відсутність насилля
Боротьба з корупцією	1				
Верховенство права	0,904**	1			
Індекс розвитку людського потенціалу	0,554**	0,577**	1		
Індекс економічної свободи	0,637**	0,659**	0,342	1	
Політична стабільність і відсутність насилля	0,829**	0,842**	0,570**	0,473**	1

Примітки. 1. ** Кореляція значима на рівні 0,01 (2-сторон.)

2. * Кореляція значима на рівні 0,05 (2-сторон.)

Таблиця Л.4

Взаємозв'язок між добробутом та відомими індексами за 2000
(кореляція Спірмена, країни із середнім індексом розвитку
людського потенціалу – 48)

Індекси	Боротьба з корупцією	Верховенство права	Індекс розвитку людського потенціалу	Індекс економічної свободи	Політична стабільність і відсутність насилля
Боротьба з корупцією	1				
Верховенство права	0,726**	1			
Індекс розвитку людського потенціалу	0,155	0,035	1		
Індекс економічної свободи	0,441**	0,392**	0,078	1	
Політична стабільність і відсутність насилля	0,501**	0,580**	0,070	0,080	1

Примітки. 1. ** Кореляція значима на рівні 0,01 (2-сторон.)

2. * Кореляція значима на рівні 0,05 (2-сторон.)

Таблиця Л.5

Взаємозв'язок між добробутом та відомими індексами за 2000
(кореляція Спірмена, країн з низьким індексом розвитку
людського потенціалу – 44)

Індекси	Боротьба з корупцією	Верховенство права	Індекс розвитку людського потенціалу	Індекс економічної свободи	Політична стабільність і відсутність насилля
Боротьба з корупцією	1				
Верховенство права	0,814**	1			
Індекс розвитку людського потенціалу	0,175	0,335*	1		
Індекс економічної свободи	0,381*	0,585**	0,123	1	
Політична стабільність і відсутність насилля	0,514**	0,721**	0,335*	0,370*	1

Примітки. 1. ** Кореляція значима на рівні 0,01 (2-сторон.)

2. * Кореляція значима на рівні 0,05 (2-сторон.)

Таблиця Л.6

Взаємозв'язок між добробутом та відомими індексами за 2005
(кореляція Спірмена, загальна вибірка –169)

Індекси	Боротьба з корупцією	Верховенство права	Індекс розвитку людського потенціалу	Індекс економічної свободи	Політична стабільність і відсутність насилля
Боротьба з корупцією	1				
Верховенство права	0,923**	1			
Індекс розвитку людського потенціалу	0,794**	0,781**	1		
Індекс економічної свободи	0,810**	0,803**	0,689**	1	
Політична стабільність і відсутність насилля	0,775**	0,816**	0,675**	0,643**	1

Примітки. 1. ** Кореляція значима на рівні 0,01 (2-сторон.)

2. * Кореляція значима на рівні 0,05 (2-сторон.)

Таблиця Л.7

Взаємозв'язок між добробутом та відомими індексами за 2005
(кореляція Спірмена, країни з дуже високим індексом розвитку
людського потенціалу – 38)

Індекси	Боротьба з корупцією	Верховенство права	Індекс розвитку людського потенціалу	Індекс економічної свободи	Політична стабільність і відсутність насилля
Боротьба з корупцією	1				
Верховенство права	0,941**	1			
Індекс розвитку людського потенціалу	0,652**	0,657**	1		
Індекс економічної свободи	0,534**	0,538**	0,229	1	
Політична стабільність і відсутність насилля	0,440**	0,494**	0,219	0,275	1

Примітки. 1. ** Кореляція значима на рівні 0,01 (2-сторон.)

2. * Кореляція значима на рівні 0,05 (2-сторон.)

Таблиця Л.8

Взаємозв'язок між добробутом та відомими індексами за 2005
(кореляція Спірмена, країни з високим індексом розвитку
людського потенціалу – 35)

Індекси	Боротьба з корупцією	Верховенство права	Індекс розвитку людського потенціалу	Індекс економічної свободи	Політична стабільність і відсутність насилля
Боротьба з корупцією	1				
Верховенство права	0,836**	1			
Індекс розвитку людського потенціалу	0,478**	0,396*	1		
Індекс економічної свободи	0,714**	0,815**	0,362	1	
Політична стабільність і відсутність насилля	0,761**	0,794**	0,381*	0,460**	1

Примітки. 1. ** Кореляція значима на рівні 0,01 (2-сторон.)

2. * Кореляція значима на рівні 0,05 (2-сторон.)

Таблиця Л.9

Взаємозв'язок між добробутом та відомими індексами за 2005
(кореляція Спірмена, країни із середнім індексом розвитку
людського потенціалу – 50)

Індекси	Боротьба з корупцією	Верховенство права	Індекс розвитку людського потенціалу	Індекс економічної свободи	Політична стабільність і відсутність насилля
Боротьба з корупцією	1				
Верховенство права	0,797**	1			
Індекс розвитку людського потенціалу	0,336*	0,326*	1		
Індекс економічної свободи	0,425**	0,296*	0,221	1	
Політична стабільність і відсутність насилля	0,549**	0,616**	0,134	0,305*	1

Примітки. 1. ** Кореляція значима на рівні 0,01 (2-сторон.)

2. * Кореляція значима на рівні 0,05 (2-сторон.)

Таблиця Л.10

Взаємозв'язок між добробутом та відомими індексами за 2005
(кореляція Спірмена, країн з низьким індексом розвитку
людського потенціалу – 46)

Індекси	Боротьба з корупцією	Верховенство права	Індекс розвитку людського потенціалу	Індекс економічної свободи	Політична стабільність і відсутність насилля
Боротьба з корупцією	1				
Верховенство права	0,851**	1			
Індекс розвитку людського потенціалу	0,022	0,198	1		
Індекс економічної свободи	0,718**	0,636**	-0,098	1	
Політична стабільність і відсутність насилля	0,566**	0,677**	0,082	0,395*	1

Примітки. 1. ** Кореляція значима на рівні 0,01 (2-сторон.)

2. * Кореляція значима на рівні 0,05 (2-сторон.)

Таблиця Л.11

Взаємозв'язок між добробутом та відомими індексами за 2008
(кореляція Спірмена, загальна вибірка – 186)

Індекси	Боротьба з корупцією	Верховенство права	Індекс розвитку людського потенціалу	Індекс економічної свободи	Політична стабільність і відсутність насилля
Боротьба з корупцією	1				
Верховенство права	0,928**	1			
Індекс розвитку людського потенціалу	0,758**	0,765**	1		
Індекс економічної свободи	0,808**	0,818**	0,749**	1	
Політична стабільність і відсутність насилля	0,749**	0,786**	0,656**	0,602**	1

Примітки. 1. ** Кореляція значима на рівні 0,01 (2-сторон.)
2. * Кореляція значима на рівні 0,05 (2-сторон.)

Таблиця Л.12

Взаємозв'язок між добробутом та відомими індексами за 2008
(кореляція Спірмена, країни з дуже високим індексом розвитку людського потенціалу – 45)

Індекси	Боротьба з корупцією	Верховенство права	Індекс розвитку людського потенціалу	Індекс економічної свободи	Політична стабільність і відсутність насилля
Боротьба з корупцією	1				
Верховенство права	0,913**	1			
Індекс розвитку людського потенціалу	0,655**	0,684**	1		
Індекс економічної свободи	0,649**	0,644**	0,497**	1	
Політична стабільність і відсутність насилля	0,515**	0,508**	0,255	0,249	1

Примітки. 1. ** Кореляція значима на рівні 0,01 (2-сторон.)
2. * Кореляція значима на рівні 0,05 (2-сторон.)

Таблиця Л.13

Взаємозв'язок між добробутом та відомими індексами за 2008
(кореляція Спірмена, країни з високим індексом розвитку
людського потенціалу – 42)

Індекси	Боротьба з корупцією	Верховенство права	Індекс розвитку людського потенціалу	Індекс економічної свободи	Політична стабільність і відсутність насилля 2008
Боротьба з корупцією	1				
Верховенство права	0,832**	1			
Індекс розвитку людського потенціалу	0,087	0,051	1		
Індекс економічної свободи	0,497**	0,649**	-0,054	1	
Політична стабільність і відсутність насилля	0,519**	0,626**	0,371*	0,117	1

Примітки. 1. ** Кореляція значима на рівні 0,01 (2-сторон.)
2. * Кореляція значима на рівні 0,05 (2-сторон.)

Таблиця Л.14

Взаємозв'язок між добробутом та відомими індексами за 2008
(кореляція Спірмена, країни із середнім індексом розвитку
людського потенціалу – 44)

Індекси	Боротьба з корупцією	Верховенство права	Індекс розвитку людського потенціалу	Індекс економічної свободи	Політична стабільність і відсутність насилля
Боротьба з корупцією	1				
Верховенство права	0,825**	1			
Індекс розвитку людського потенціалу	0,275	0,360*	1		
Індекс економічної свободи	0,465**	0,284	0,229	1	
Політична стабільність і відсутність насилля	0,442**	0,494**	0,059	0,185	1

Примітки. 1. ** Кореляція значима на рівні 0,01 (2-сторон.)
2. * Кореляція значима на рівні 0,05 (2-сторон.)

Таблиця Л.15

Взаємозв'язок між добробутом та відомими індексами за 2008
(кореляція Спірмена, країн з низьким індексом розвитку
людського потенціалу – 35)

Індекси	Боротьба з корупцією	Верховенство права	Індекс розвитку людського потенціалу	Індекс економічної свободи	Політична стабільність і відсутність насилля
Боротьба з корупцією	1				
Верховенство права	0,794**	1			
Індекс розвитку людського потенціалу	0,070	0,177	1		
Індекс економічної свободи	0,679**	0,697**	0,202	1	
Політична стабільність і відсутність насилля	0,621**	0,719**	0,073	0,470**	1

Примітки. 1. ** Кореляція значима на рівні 0,01 (2-сторон.)
2. * Кореляція значима на рівні 0,05 (2-сторон.)

Таблиця Л.16

Взаємозв'язок між добробутом та відомими індексами за 2009
(кореляція Спірмена, загальна вибірка – 186)

Індекси	Боротьба з корупцією	Верховенство права	Індекс розвитку людського потенціалу	Індекс економічної свободи	Політична стабільність і відсутність насилля
Боротьба з корупцією	1				
Верховенство права	0,932**	1			
Індекс розвитку людського потенціалу	0,750**	0,775**	1		
Індекс економічної свободи	0,782**	0,805**	0,739**	1	
Політична стабільність і відсутність насилля	0,740**	0,761**	0,628**	0,531**	1

Примітки. 1. ** Кореляція значима на рівні 0,01 (2-сторон.)
2. * Кореляція значима на рівні 0,05 (2-сторон.)

Таблиця Л.17

Взаємозв'язок між добробутом та відомими індексами за 2009
(кореляція Спірмена, країни з дуже високим індексом розвитку
людського потенціалу – 45)

Індекси	Боротьба з корупцією	Верховенство права	Індекс розвитку людського потенціалу	Індекс економічної свободи	Політична стабільність і відсутність насилля
Боротьба з корупцією	1				
Верховенство права	,910**	1			
Індекс розвитку людського потенціалу	,647**	,702**	1		
Індекс економічної свободи	,656**	,723**	,529**	1	
Політична стабільність і відсутність насилля	,601**	,499**	,214	,211	1

Примітки. 1. ** Кореляція значима на рівні 0,01 (2-сторон.)
2. * Кореляція значима на рівні 0,05 (2-сторон.)

Таблиця Л.18

Взаємозв'язок між добробутом та відомими індексами за 2009
(кореляція Спірмена, країни з високим індексом розвитку
людського потенціалу – 49)

Індекси	Боротьба з корупцією	Верховенство права	Індекс розвитку людського потенціалу	Індекс економічної свободи	Політична стабільність і відсутність насилля
Боротьба з корупцією	1				
Верховенство права	,864**	1			
Індекс розвитку людського потенціалу	,139	,084	1		
Індекс економічної свободи	,509**	,562**	,018	1	
Політична стабільність і відсутність насилля	,508**	,583**	,368**	,177	1

Примітки. 1. ** Кореляція значима на рівні 0,01 (2-сторон.)
2. * Кореляція значима на рівні 0,05 (2-сторон.)

Таблиця Л.19

Взаємозв'язок між добробутом та відомими індексами за 2009
(кореляція Спірмена, країни із середнім індексом розвитку
людського потенціалу – 44)

Індекси	Боротьба з корупцією	Верховенство права	Індекс розвитку людського потенціалу	Індекс економічної свободи	Політична стабільність і відсутність насилля
Боротьба з корупцією	1				
Верховенство права	,846**	1			
Індекс розвитку людського потенціалу	,190	,275	1		
Індекс економічної свободи	,368*	,236	,172	1	
Політична стабільність і відсутність насилля	,540**	,524**	,219	,007	1

Примітки. 1. ** Кореляція значима на рівні 0,01 (2-сторон.)
2. * Кореляція значима на рівні 0,05 (2-сторон.)

Таблиця Л.20

Взаємозв'язок між добробутом та відомими індексами за 2009
(кореляція Спірмена, країн з низьким індексом розвитку
людського потенціалу – 40)

Індекси	Боротьба з корупцією	Верховенство права	Індекс розвитку людського потенціалу	Індекс економічної свободи	Політична стабільність і відсутність насилля
Боротьба з корупцією	1				
Верховенство права	,803**	1			
Індекс розвитку людського потенціалу	,055	,113	1		
Індекс економічної свободи	,541**	,750**	,235	1	
Політична стабільність і відсутність насилля	,638**	,710**	,125	,397*	1

Примітки. 1. ** Кореляція значима на рівні 0,01 (2-сторон.)
2. * Кореляція значима на рівні 0,05 (2-сторон.)

Таблиця Л.21

Взаємозв'язок між добробутом та відомими індексами за 2010
(кореляція Спірмена, загальна вибірка – 186)

Індекси	Боротьба з корупцією	Верховенство права	Індекс розвитку людського потенціалу	Індекс економічної свободи	Політична стабільність і відсутність насилля
Боротьба з корупцією	1				
Верховенство права	,934**	1			
Індекс розвитку людського потенціалу	,726**	,776**	1		
Індекс економічної свободи	,774**	,810**	,739**	1	
Політична стабільність і відсутність насилля	,777**	,782**	,621**	,535**	1

Примітки. 1. ** Кореляція значима на рівні 0,01 (2-сторон.)

2. * Кореляція значима на рівні 0,05 (2-сторон.)

Таблиця Л.22

Взаємозв'язок між добробутом та відомими індексами за 2010
(кореляція Спірмена, країни з дуже високим індексом розвитку людського потенціалу – 46)

Індекси	Боротьба з корупцією	Верховенство права	Індекс розвитку людського потенціалу	Індекс економічної свободи	Політична стабільність і відсутність насилля
Боротьба з корупцією	1				
Верховенство права	,917**	1			
Індекс розвитку людського потенціалу	,670**	,730**	1		
Індекс економічної свободи	,707**	,774**	,606**	1	
Політична стабільність і відсутність насилля	,605**	,517**	,210	,299	1

Примітки. 1. ** Кореляція значима на рівні 0,01 (2-сторон.)

2. * Кореляція значима на рівні 0,05 (2-сторон.)

Таблиця Л.23

Взаємозв'язок між добробутом та відомими індексами за 2010
(кореляція Спірмена, країни з високим індексом розвитку
людського потенціалу – 50)

Індекси	Боротьба з корупцією	Верховенство права	Індекс розвитку людського потенціалу	Індекс економічної свободи	Політична стабільність і відсутність насилля
Боротьба з корупцією	1				
Верховенство права	,847**	1			
Індекс розвитку людського потенціалу	,172	,126	1		
Індекс економічної свободи	,385**	,476**	,073	1	
Політична стабільність і відсутність насилля	,638**	,699**	,296*	,089	1

Примітки. 1. ** Кореляція значима на рівні 0,01 (2-сторон.)

2. * Кореляція значима на рівні 0,05 (2-сторон.)

Таблиця Л.24

Взаємозв'язок між добробутом та відомими індексами за 2010
(кореляція Спірмена, країни із середнім індексом розвитку
людського потенціалу – 51)

Індекси	Боротьба з корупцією	Верховенство права	Індекс розвитку людського потенціалу	Індекс економічної свободи	Політична стабільність і відсутність насилля
Боротьба з корупцією	1				
Верховенство права	,861**	1			
Індекс розвитку людського потенціалу	,173	,236	1		
Індекс економічної свободи	,422**	,319*	,188	1	
Політична стабільність і відсутність насилля	,535**	,466**	,126	-,032	1

Примітки. 1. ** Кореляція значима на рівні 0,01 (2-сторон.)

2. * Кореляція значима на рівні 0,05 (2-сторон.)

Таблиця Л.25

Взаємозв'язок між добробутом та відомими індексами за 2010
(кореляція Спірмена, країн з низьким індексом розвитку
людського потенціалу – 39)

Індекси	Боротьба з корупцією	Верховенство права	Індекс розвитку людського потенціалу	Індекс економічної свободи	Політична стабільність і відсутність насилля
Боротьба з корупцією	1				
Верховенство права	,810**	1			
Індекс розвитку людського потенціалу	,013	,149	1		
Індекс економічної свободи	,499**	,746**	,253	1	
Політична стабільність і відсутність насилля	,704**	,721**	,080	,352*	1

Примітки. 1. ** Кореляція значима на рівні 0,01 (2-сторон.)

2. * Кореляція значима на рівні 0,05 (2-сторон.)

Таблиця Л.26

Взаємозв'язок між добробутом та відомими індексами за 2012
(кореляція Спірмена, загальна вибірка – 186)

Індекси	Боротьба з корупцією	Верховенство права	Індекс розвитку людського потенціалу	Індекс економічної свободи	Політична стабільність і відсутність насилля
Боротьба з корупцією	1				
Верховенство права	,948**	1			
Індекс розвитку людського потенціалу	,751**	,777**	1		
Індекс економічної свободи	,781**	,829**	,731**	1	
Політична стабільність і відсутність насилля	,784**	,780**	,614**	,559**	1

Примітки. 1. ** Кореляція значима на рівні 0,01 (2-сторон.)

2. * Кореляція значима на рівні 0,05 (2-сторон.)

Таблиця Л.27

Взаємозв'язок між добробутом та відомими індексами за 2012
(кореляція Спірмена, країни з дуже високим індексом розвитку
людського потенціалу – 47)

Індекси	Боротьба з корупцією	Верховенство права	Індекс розвитку людського потенціалу	Індекс економічної свободи	Політична стабільність і відсутність насилля
Боротьба з корупцією	1				
Верховенство права	,922**	1			
Індекс розвитку людського потенціалу	,678**	,736**	1		
Індекс економічної свободи	,704**	,774**	,566**	1	
Політична стабільність і відсутність насилля	,619**	,604**	,320*	,396**	1

Примітки. 1. ** Кореляція значима на рівні 0,01 (2-сторон.)

2. * Кореляція значима на рівні 0,05 (2-сторон.)

Таблиця Л.28

Взаємозв'язок між добробутом та відомими індексами за 2012
(кореляція Спірмена, країни з високим індексом розвитку
людського потенціалу – 53)

Індекси	Боротьба з корупцією	Верховенство права	Індекс розвитку людського потенціалу	Індекс економічної свободи	Політична стабільність і відсутність насилля
Боротьба з корупцією	1				
Верховенство права	,866**	1			
Індекс розвитку людського потенціалу	,123	,120	1		
Індекс економічної свободи	,436**	,544**	,095	1	
Політична стабільність і відсутність насилля	,624**	,675**	,139	,161	1

Примітки. 1. ** Кореляція значима на рівні 0,01 (2-сторон.)

2. * Кореляція значима на рівні 0,05 (2-сторон.)

Таблиця Л.29

Взаємозв'язок між добробутом та відомими індексами за 2012
(кореляція Спірмена, країни із середнім індексом розвитку
людського потенціалу – 47)

Індекси	Боротьба з корупцією	Верховенство права	Індекс розвитку людського потенціалу	Індекс економічної свободи	Політична стабільність і відсутність насилля
Боротьба з корупцією	1				
Верховенство права	,918**	1			
Індекс розвитку людського потенціалу	,171	,186	1		
Індекс економічної свободи	,415**	,382**	,157	1	
Політична стабільність і відсутність насилля	,559**	,498**	,082	,023	1

Примітки. 1. ** Кореляція значима на рівні 0,01 (2-сторон.)

2. * Кореляція значима на рівні 0,05 (2-сторон.)

Таблиця Л.30

Взаємозв'язок між добробутом та відомими індексами за 2012
(кореляція Спірмена, країн з низьким індексом розвитку
людського потенціалу – 39)

Індекси	Боротьба з корупцією	Верховенство права	Індекс розвитку людського потенціалу	Індекс економічної свободи	Політична стабільність і відсутність насилля
Боротьба з корупцією	1				
Верховенство права	,767**	1			
Індекс розвитку людського потенціалу	,093	,244	1		
Індекс економічної свободи	,506**	,720**	,189	1	
Політична стабільність і відсутність насилля	,630**	,636**	,239	,346*	1

Примітки. 1. ** Кореляція значима на рівні 0,01 (2-сторон.)

2. * Кореляція значима на рівні 0,05 (2-сторон.)

Наукове видання

Литвиненко Наталія Іванівна

**ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ СКЛАДОВІ
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ КРАЇНИ**

Монографія

Видано в редакції автора.

Підп. до друку 27.05.2015. Формат 30х42/4.
Папір офсетний. Ризографія. Ум. друк. арк. 17,2.
Обл.-вид. арк. 17,2. Тираж 300 пр. Зам. №

Підготовлено до друку та видруковано
в Державному ВНЗ «Національний гірничий університет».
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру ДК № 1842 від 11.06.2004.

49005, м. Дніпропетровськ, просп. К. Маркса, 19.